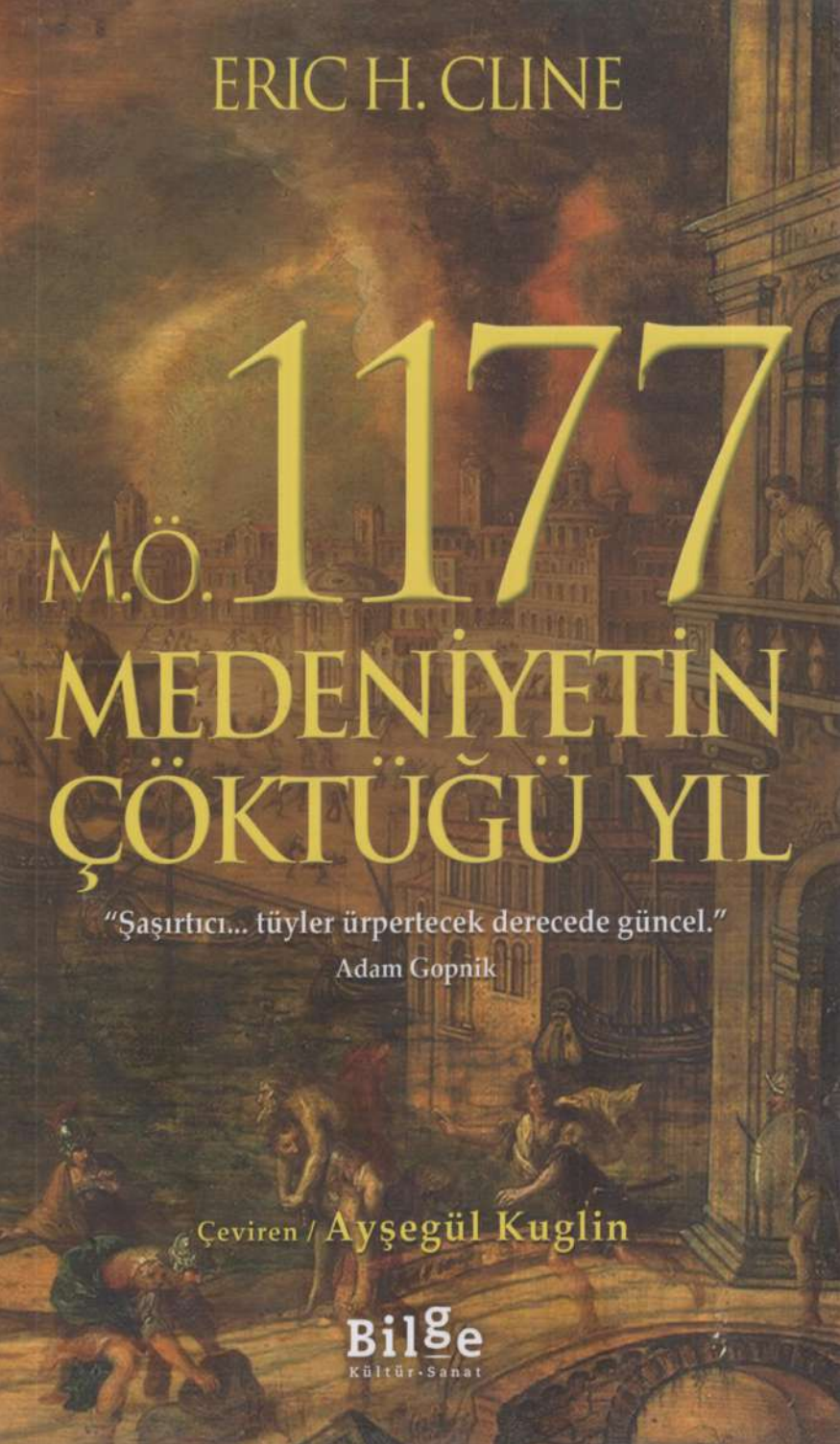
ERIC H. CLINE

M.Ö. 1177
MEDENİYETİN ÇÖKTÜĞÜ YIL

"Şaşırtıcı... tüyler ürpertecek derecede güncel."
Adam Gopnik

Çeviren / Ayşegül Kuglin

Bilge
Kültür·Sanat

YAYIN NO: 868

M.Ö. 1177
MEDENİYETİN ÇÖKTÜĞÜ YIL
Eric H. Cline

Özgün Adı: *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed*

Princeton University Press'ten Akçalı Ajans aracılığıyla;
© Eric H. Cline
© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Şubat 2018

ISBN: 978 - 605 - 9521 - 68 - 0

Genel Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

M.Ö. 1177

MEDENİYETİN ÇÖKTÜĞÜ YIL

ERIC H. CLINE

Çeviren
Ayşegül Kuglin

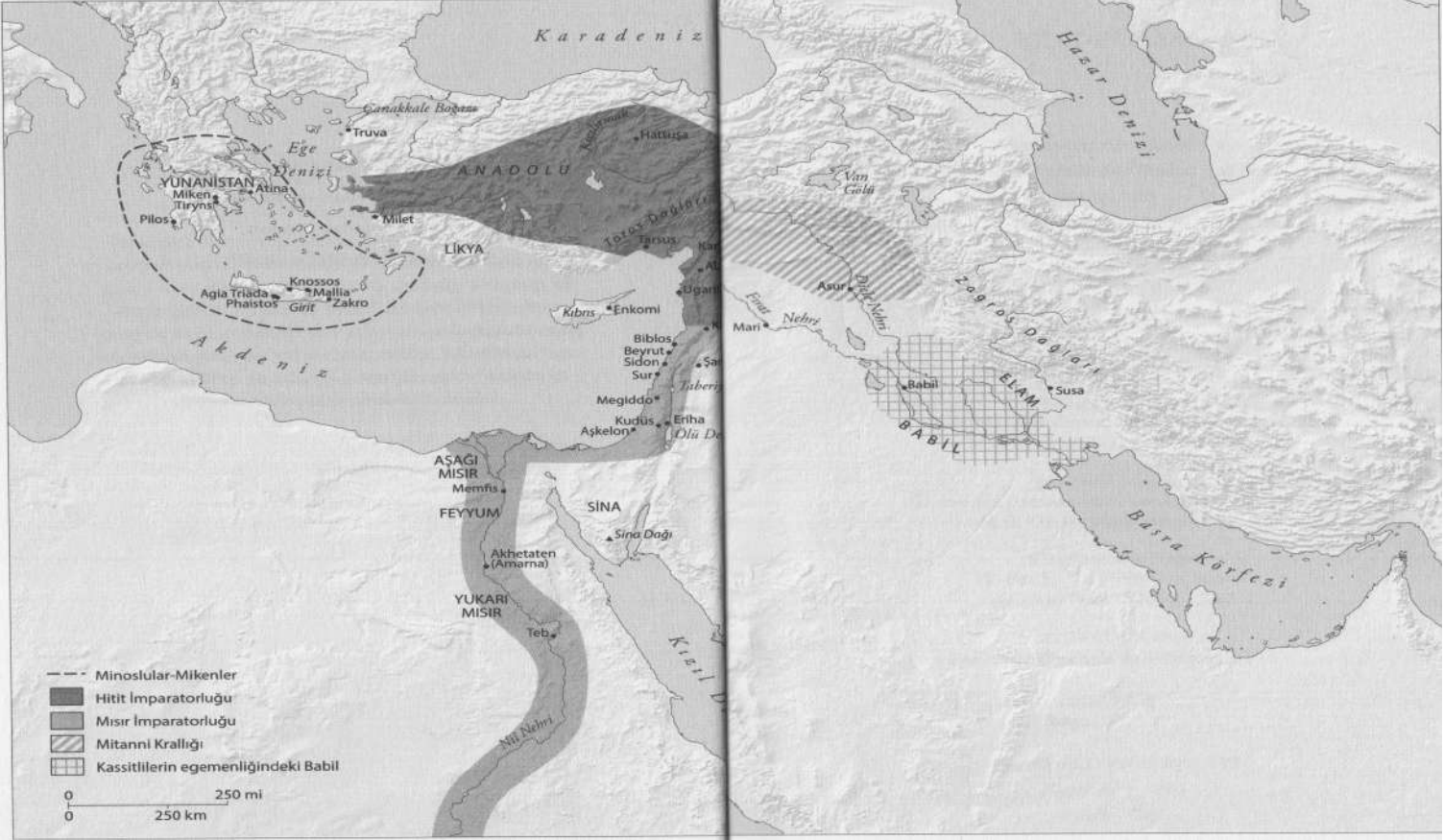
Bilge
Kültür·Sanat

TURNING POINTS IN ANCIENT HISTORY
(Eski Çağ tarihinde dönüm noktaları)

Turning Points in Ancient History, antik dünyadaki önemli olaylar ve belirleyici dönemler ile ilgili önde gelen uzmanların yazdığı kolay anlaşılır kitapları bir araya getirir. Bu seride hedef, hem ünlü konuların hem de daha çok ilgiyi hak eden adı pek duyulmamış konuların yeniden yorumlanmasıdır. Kitaplarda hem edebiyat hem de arkeoloji alanlarından kanıtların birleştiği bir anlatı sentezi bulunur.

Neredeyse yarım asırdan
beri bu konuları tartışan ve
öğrencilerine tanıtan
James D. Muhly'ye ithafen

• • ● • •

Karadeniz
Hazar Denizi
Çanakkale Boğazı
Truva
Ege Denizi
YUNANİSTAN
Miken
Tiryns
Atina
Pilos
Milet
ANADOLU
Hattuşa
Toros Dağları
Tarsus
LİKYA
Knossos
Mallia
Agia Triada
Phaistos
Girit
Zakro
Kıbrıs
Enkomi
Akdeniz
Biblos
Beyrut
Sidon
Sur
Megiddo
Kudüs
Eriha
Aşkelon
Ölü Deniz
AŞAĞI MISIR
Memfis
FEYYUM
SİNA
Sina Dağı
Akhetaten (Amarna)
YUKARI MISIR
Teb
Kızıl Deniz
Nil Nehri
Van Gölü
Asur
Dicle Nehri
Fırat Nehri
Mari
Zagros Dağları
Babil
ELAM
Susa
BABİL
Basra Körfezi
Minoslular-Mikenler
Hitit İmparatorluğu
Mısır İmparatorluğu
Mitanni Krallığı
Kassitlilerin egemenliğindeki Babil
0 250 mi
0 250 km

İÇİNDEKİLER

İllüstrasyonların Listesi x

Dizi Editörünün Önsözü xi

Önsöz xiii

Teşekkürler xvii

ÖNDEYİŞ
Uygarlıkların Çöküşü: M.Ö. 1177 1

BİRİNCİ BÖLÜM
I. Perde. Silahlar ve İnsan:
M.Ö. On Beşinci Yüzyıl 19

İKİNCİ BÖLÜM
II. Perde. Hatırlanacak Bir Ege Meselesi:
M.Ö. On Dördüncü Yüzyıl 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
III. Perde. Tanrılar ve Vatan İçin Savaşırken:
M.Ö. On Üçüncü Yüzyıl 89

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
IV. Perde. Bir Dönemin Sonu:
M.Ö. On İkinci Yüzyıl 123

BEŞİNCİ BÖLÜM
Kusursuz Bir Facialar Fırtınası 171

SONDEYİŞ
Sonuçlar 211

Oyundaki Karakterler 219

Kaynakça 224

Dizin 261

İLLÜSTRASYONLAR

RESİMLER

Baş sayfa resmi. Ege ve Doğu Akdeniz'deki Geç Tunç Dönemi medeniyetlerinin haritası vi
Resim 1. Medinet Habu'da esir olarak resmedilen Deniz Kavimleri 3
Resim 2. Medinet Habu'da Deniz Kavimleriyle deniz savaşı 7
Resim 3. Benî Hasan'da "Asyalılar" 21
Resim 4. Rekhmire'nin mezarı ve resmedilen Egeli halklar 31
Resim 5a-b. III. Amenhotep'in dev heykelleri ve Ege Listesi 58
Resim 6. Amenhotep'in Miken'de bulunan çini levhası 63
Resim 7. Amarna Mektuplarında toplumsal ilişkiler 69
Resim 8. Uluburun Gemisi'nin rekonstrüksiyonu 91
Resim 9. Ugarit'teki Urtenu'nun arşivindeki kral mektupları 129
Resim 10. M.Ö. 1200 dolaylarında yok edilen yerleşim yerleri 132
Resim 11. Megiddo'dan III. Ramses'in fil dişi kalem kutusu 142

TABLOLAR

Tablo 1. Metinde adı geçen Geç Tunç Çağı'ndan Yakın Doğu ve Mısırlı krallar, ülke/krallık sırasına ve kronolojik sıraya göre 16
Tablo 2. Günümüzdeki bölgeler ve Geç Tunç Çağı'ndaki olası isimleri 17

SERİ EDİTÖRÜNÜN ÖNSÖZÜ

Bu kitap, Turning Points in Ancient History adlı bir seri kapsamında yayınlandı. Bu serinin her kitabında antik dünyadaki önemli bir olay veya belirleyici bir dönem ele alınıyor. Her zaman istikrarsız ve çoğu zaman dramatik olan bu olgular tarihe yön verdi. İster ünlü, ister unutulmuş olsun, bu olgular önemli. Biz, sadece ne zaman konusuna değil, niçin ve nasıl konularına da odaklanıyoruz. Serinin yazarları, hikâye anlatmayı bilen akademisyenler ve en güncel araştırmaları kullanan anlatıcılar.

Turning Points in Ancient History, antik dünya araştırmalarında yaygın akımları takip ediyor. Her kitapta arkeoloji ve antik döneme ait metinler, yani maddi ve edebî kültürün delilleri bir araya geliyor. Kitaplarda hem elit kesimin hem sıradan insanların hayatları ele alınıyor. Eski Yunan ve Roma dünyası serinin en önemli unsurlarından olsa da, seri bununla sınırlı kalmayıp Yunanistan ve Roma'ya komşu halkları, Yunan ve Roma topraklarında yaşayan, ancak Yunanlı ve Romalı olmayan halkları ve bu topraklarla sınırlı olmayan antik dünyanın doğu ve batıdaki diğer uygarlıklarını ve halklarını da ele alıyor.

Eski Çağ tarihi için heyecan verici bir dönemden geçiyoruz. Uzak geçmişi anlamanın hem içinde yaşadığımız dönemi anlamak için mutlaka gerekli olduğunu, hem de son derece ilginç olduğunu şimdi her zamankinden daha iyi anlamaktayız.

Antik dünyanın evrimi üzerinde Tunç Çağı'nın sona ermesi kadar büyük bir etkisi olan pek az olay yaşandı. Tarih öncesinin büyük krallıkları ve kent devletleri bu dönemde çöktü. Arkalarında piramitler gibi heyecan verici eserler ve sonraları Truva Savaşı efsanesine dönüşen öykü gibi belli belirsiz hatırlanan hikâyeler bıraktılar. Bu dönemi yaşayanlar için felaket, dünyanın sonu gibi göründü. Ancak Tunç Çağı'nın devasa, muhteşem devletlerinin

sona ermesi sayesinde, daha insanî bir ölçekte yeni bir dünyanın, hâlâ bize ev sahipliği yapan M.S. birinci yüzyılın dünyasının ortaya çıkması da mümkün oldu.

M.Ö. 1177: Medeniyetin Çöktüğü Yıl Deniz Kavimlerinin Mısır'ı işgal etmesiyle başlayıp dışarıya ve geriye doğru devam ediyor. Okuru M.Ö. on beşinci yüzyılın zafer günlerindeki Tunç Çağı'na götürüp Mezopotamya'dan Yunanistan'a, İsrail'den Hititlere birçok uygarlığı ele alıyor. Sonra da yüzyılları aşarak bir dünyayı çökerten süreçleri, kişileri ve olayları ele alıyor. Tüm bu süre boyunca kanıtlar sezgisel bir yaklaşımla inceleniyor. Ayrıntılara hem Suriye'deki liman kenti Ugarit'in M.Ö. 1190 dolaylarında yağmalanması kadar büyük ölçekte, hem de Mısır firavunu Tutankhamun'un iskeletine uygulanan bilgisayarlı tomografi ve bacağını kırmasından sonra büyük ihtimalle ölümüne sebep olan enfeksiyon kadar samimi şekilde yaklaşılıyor.

Eric Cline, enerjisi, espri gücü ve dramatik tarzıyla, ekonomik kriz ve iklim değişikliğinden Orta Doğu'daki savaşa, Geç Tunç Çağı ile günümüz arasındaki yankıları araştırıyor. M.Ö. 1177 yılı, her gün kullanılan bir kavram olmasa da, olmayı hak ediyor.

Barry Strauss

ÖNSÖZ

Yunanistan'ın ekonomisi karman çorman. Libya, Suriye ve Mısır iç isyanların kıskacında, dış mihraklar ve yabancı askerler de yangını körüklüyor. Türkiye ve İsrail durumun kendilerine de sirayet etmesinden korkuyor. Ürdün mültecilerle dolu. Irak kargaşa içinde, İran ise savaşa hazır ve tehditkâr. Yıl M.S. 2013 mü? Evet. Fakat üç bin yıl önce, Tunç Çağı Akdeniz uygarlıklarının birbiri ardına çökerek Batı dünyasının gidişini ve geleceğini sonsuza dek değiştirdiği M.Ö. 1177'de de durum buydu. Tarihte önemli bir andı bu - antik dünyanın dönüm noktasıydı.

Ege, Mısır ve Yakın Doğu'da Tunç Çağı, yaklaşık olarak M.Ö. 3000 yılından M.Ö. 1200 yılının hemen sonrasına kadar, yani neredeyse iki bin yıl sürdü. Yüzyıllar boyunca süren kültürel ve teknolojik evrimden sonra sonu geldiğinde, batıda Yunanistan ve İtalya'dan doğuda Mısır, Kenan ve Mezopotamya'ya kadar Akdeniz bölgelerinin uygar ve uluslararası dünyasının büyük kısmı hazin bir şekilde sekteye uğradı. Yüzyıllar içinde evrilmiş olan büyük imparatorluklar ve küçük krallıklar hızla çöktü. Onların sona ermesiyle birlikte, uzmanların eskiden dünyanın ilk Karanlık Çağı olarak nitelendirdiği bir geçiş dönemi başladı. Yunanistan'da ve etkilenen diğer bölgelerde yeni bir kültürel Rönesans'ın başlayıp bugün bildiğimiz Batı toplumunun zeminini hazırlaması için yüzyıllar geçmesi gerekecekti.

Bu kitap öncelikle Tunç Çağı uygarlıklarının çöküşü ve üç bin yıl önce çökmelerine sebep olan unsurlarla ilgiliyse de, bugünkü küreselleşmiş ve ulus ötesi toplumlarımızla ilgili güncelliğini yitirmemiş dersler içerebilir. Bazıları, Geç Tunç Çağı dünyasıyla bizim teknoloji odaklı kültürümüz arasında geçerli bir karşılaştırma yapılamayacağını varsayabilir. Ancak bu iki dünya arasında - diplomatik elçilikler ve ekonomik ticaret ambargoları, adam kaçırma ve fidye istekleri; cinayetler ve hükümdarlara yönelik suikastlar; görkemli evlilikler ve tatsız boşanmalar; uluslararası

entrikalar ve kasıtlı askerî bilgi çarpıtma; iklim değişikliği ve kuraklık; hatta bir iki batık gemi dâhil - o kadar çok benzerlik var ki, üç bin yıldan uzun süre önce yaşanmış bir dönemin olaylarını, insanlarını ve mekânlarını incelemek sadece Eski Çağ tarihi okumak konusunda akademik bir çaba olmakla sınırlı kalmaz.[1] Şu anki küresel ekonomide ve Japonya'daki depremler ve tsunamiler ile Mısır, Tunus, Libya, Suriye ve Yemen'deki "Arap Baharının" demokratik devrimleri sebebiyle yakın zamanda harabeye dönen bir dünyada, ABD ve Avrupa'nın servetleri ve yatırımları, Doğu Asya'yı ve Orta Doğu'nun petrol üreten uluslarını da içeren uluslararası bir sistem içerisinde, içinden çıkılmaz biçimde birbirine dolanmış durumda. Bu yüzden, üç bin yıl önce çökmüş olan, birbirine benzer şekilde sarılmış medeniyetlerin parampara kalıntılarının incelenmesinden elde edilecek çok şey var.

"Çöküşleri" ele alıp imparatorlukların yükselişini ve düşüşünü karşılaştırmak yeni bir fikir değil; akademisyenler, en azından Edward Gibbon'un Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile ilgili ünlü eserini yazdığı 1700'lerden beri bunu yapıyor. Daha yeni bir örnek ise Jared Diamond'ın *Çöküş* adlı kitabı.[2] Ancak bu yazarlar tek bir imparatorluğun ya da tek bir medeniyetin nasıl sona erdiğini değerlendiriyorlardı - Romalılar, Mayalar, Moğollar ve benzerleri. Biz ise, çok sayıda uygarlığın tümünün birbiriyle etkileşime girdiği ve birbirlerine en azından kısmen bağımlı olduğu küreselleşmiş bir dünya sistemini değerlendiriyoruz. Tarihte, bu tür küreselleşmiş dünya sistemlerinin sadece birkaç örneği var; Geç Tunç Çağı

1. Bu konuda, yakın zamanda küreselleşmeler ve antik dünya hakkında bir eser yayınlayan Jennings'in 2011 tarihli yayınına katılıyorum. Ayrıca bkz. Sherratt 2003, on yıl kadar önce, ilişkilerin tam boyutu ortaya çıkmadan önce çıkan bir makale ve daha sonra Katie Paul'ün benim danışmanlığımda yazdığı bir yüksek lisans tezi (2011).

2 Diamond 2005; bkz. daha önce Tainter 1988 ve editörlüğünü Yoffee ve Cowgill'in yaptığı yayın 1988; ayrıca Killebrew 2005: 33-34; Liverani 2009; Middleton 2010: 18-19, 24, 53; veyine Middleton 2012; Butzer 2012; Butzerve Endfield 2012. Özellikle dünya sistemleri açısından, çok tartışılan imparatorlukların yükselişi ve düşüşü konusu için, bkz. Frank 1993; Frank ve Gillis 1993; Frank ve Thompson 2005. Ayrıca kısa süre önce (2012 Aralık) Kudüs'te "Analyzing Collapse: Destruction, Abandonment and Memory" başlıklı bir konferans düzenlendi (http://www.collapse.huji.ac.il/the-schedule) ancak sonuçlar henüz yayınlanmadı.

boyunca yürürlükte olan ile günümüzde yürürlükte olan en belirgin örneklerden ikisi ve aralarında bazen şaşırtıcı paralellikler - ya da daha doğrusu benzetmeler - bulunabiliyor.

Tek bir örnekle açıklamak gerekirse, İngiliz akademisyen Carol Bell, yakın zamanda "Geç Tunç Çağı'nda kalayın stratejik öneminin, günümüzde ham petrolün sahip olduğu stratejik önemden büyük ihtimalle pek farklı olmadığını" ileri sürdü.[3] O dönemde, kalay sadece Afganistan'ın Bedehşan bölgesindeki belirli madenlerden elde edilir ve Mezopotamya'daki (günümüzde Irak) ve Suriye'nin kuzeyindeki kentlere kara yoluyla getirilip daha kuzeydeki, güneydeki ya da batıdaki hedeflere ve Ege Denizi'nin ötesine buradan gönderilirdi. Bell'e göre, "Günümüzde, Amerikalı arazi aracı sürücülerine uygun fiyata benzin yetiştirme meselesi bir Amerikan başkanının zihnini ne kadar meşgul ediyorsa, silah kalitesinde tunç üretebilmek için yeterli miktarda kalay elde edebilme meselesi de Hattuşa'daki Büyük Kral'ı ve Teb'deki Firavunu o kadar endişelendirmiş olmalı!"[4]

Önceden Oxford'daki Ashmolean Müzesi'nde görev almış olan ve şimdi Sheffield Üniversitesi'nde çalışan arkeolog Susan Sherratt, bu benzetmenin yerinde olduğunu on yıl önce savunmaya başlamıştı. Sherratt'a göre M.Ö.1200 yılı ile günümüz dünyası arasındaki "gerçekten işe yarar benzerlikler" arasında siyasi, sosyal ve ekonomik bölünme ve "daha önce görülmemiş toplumsal düzeylerde ve daha önce görülmemiş mesafelerden" doğrudan alışveriş yapılması vardı. Konuyla ilgili en önemli yorumu, Geç Tunç Çağı sonlarındaki durumun günümüzdeki "dünyanın bir tarafındaki siyasi belirsizliklerin, binlerce mil ötedeki bölgelerin ekonomilerini şiddetli bir şekilde etkileyebildiği, gitgide homojenleşen fakat kontrol edilemeyen küresel ekonomi ve kültürle"[5] bir benzerlik oluşturduğu yorumuydu.

Tarihçi Fernand Braudel şöyle yazmıştır: "Tunç Çağı'nın tarihi rahatlıkla piyes şeklinde yazılabilir: İşgallerle, savaşlarla, yağmayla, siyasi felaketlerle ve uzun süreli ekonomik çöküşlerle, 'halklar arasındaki ilk çatışmalarla' dopdoludur." Braudel, Tunç

3 Bell 2012: 180.

4 Bell 2012: 180-81.

5 Sherratt 2003: 53-54. Ayrıca bkz. Singer 2012.

Çağı'nın tarihinin "sadece trajedi ve şiddet dolu bir destan değil, daha yararlı bağlantıların: ticari, diplomatik (bu dönemde bile) ve hepsinden önemlisi kültürel bağlantıların öyküsü olarak da" yazılabileceğini öne sürdü.[6] Braudel'in önerileri ciddiye alındığı için de bu kitapta Geç Tunç Çağı'nın öyküsünü (daha doğrusu öykülerini) dört perdelik bir oyun olarak sunuyorum. Hititli Tuthaliya ve Mitannili Tuşratta'dan, Mısırlı III. Amenhotep ve Asurlu Assur-uballit'e, dünya sahnesine çıkıp sonra sahneden inen büyük oyuncuları tanıtmak için de uygun anlatım teknikleri ve geçmişi gösteren sahneleri kullanıyorum (isimlerin ve tarihlerin hesabını doğru tutmak isteyenler için, kitabın sonunda bir "oyundaki karakterler" sözlüğü yer almaktadır).

Ancak bu öykü, aynı zamanda dolambaçlı ayrıntılarla, asılsız fikirlerle ve önemli ipuçlarıyla dolu bir tür dedektif öyküsü de olacak. Kendisi de bir arkeolog ile evli olan Agatha Christie'nin[7] yarattığı efsanevi Belçikalı dedektif Hercule Poirot'nun dediği gibi, istikrarlı bir uluslararası sistemin neden yüzyıllarca başarıyla ayakta kaldıktan sonra aniden çöktüğü sorusunu cevaplayabilmek için anlatımızın sonunda çok sayıdaki kanıtı bir araya getirip "küçük gri hücrelerimizi" kullanmamız gerekecek.

Ayrıca M.Ö. 1177 yılında çökenin tam olarak ne olduğunu ve bu yılın neden tarihte bu kadar belirleyici bir nokta olduğunu anlayabilmek için daha öncesinden başlamalıyız, günümüzün küreselleşmiş dünyasını anlamak isteyen birinin M.S. on sekizinci yüzyıla gidip Aydınlanma Çağı, Sanayi Devrimi ve Amerikan Birleşik Devletleri'nin kuruluşuyla başlamak isteyebileceği gibi. Ben öncelikli olarak bu bölgedeki Tunç Çağı uygarlıklarının olası çöküş sebeplerini incelemeyi hedefliyor olsam da M.Ö. ikinci binyılın imparatorluklarının ve krallıklarının çöktüğü bu dönüm noktasında dünyanın tam da neyi kaybettiği ve dünyanın bu bölgesinde uygarlığın hangi ölçüde bazen yüzyıllarca gerileyip dönüşü olmayan şekilde değiştiği sorularını da ortaya atıyorum. Felaket devasa boyuttaydı; bin beş yüz yıl sonra Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar dünya bir daha bu çapta bir kayıpla karşılaşmayacaktı.

6 Braudel 2001: 114.

7 Bkz. Mallowan 1976; McCall 2001; Trumpler 2001.

TEŞEKKÜRLER

Bunun gibi bir kitap yazmayı uzun süredir istiyordum, bu yüzden öncelikle bu projeyi başlatıp, sonra da yazım aşamasında alışılageldik sorunların aşılmasının ve yayına hazırlanmasının yolunu açan Rob Tempio'ya içten teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Kitabı yayın için teslim etmemi beklerken de olağanüstü sabırlı davrandı; sonunda kitabı üzerinde anlaştığımız tarihten geç teslim ettim. Bu kitabın, Princeton University Press tarafından yayınlanan, Barry Strauss ve Rob Tempio yönetimindeki Turning Points in Ancient History serisinin ilk kitabı olarak seçilmiş olmasından büyük memnuniyet duyuyorum.

George Washington Üniversitesi'nin Üniversite Destek Fonu'na verdikleri yaz bursu için, Assaf Yasur-Landau, Israel Finkelstein, David Ussishkin, Mario Liverani, Kevin McGeough, Reinhard Jung, Cemal Pulak, Shirly Ben-Dor Evian, Sarah Parcak, Ellen Morris ve Jeffrey Blomster başta olmak üzere çok sayıda arkadaş ve meslektaşıma da önemli konularda yaptığımız değerli sohbetler için minnet borçluyum. Carol Bell, Reinhard Jung, Kevin McGeough, Jana Mynářová, Gareth Roberts, Kim Shelton, Neil Silberman ve Assaf Yasur-Landau'a, rica ettiğim materyalleri gönderdikleri veya belirli sorularıma ayrıntılı cevaplar verdikleri için, Randy Helm, Louise Hitchcock, Amanda Podany, Barry Strauss, Jim West ve iki anonim eleştirmene de tüm kitabı taslak hâlindeyken okuyup yorum yaptıkları için teşekkür ederim. National Geographic Society, Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü, Metropolitan Sanat Müzesi ve Mısır Araştırma Cemiyeti'ne de bu kitapta yer alan resimlerden bazılarının basılmasına izin verdikleri için teşekkür etmek istiyorum.

Bu kitaptaki materyalin büyük bir kısmı, elbette çok sayıda uzmanın araştırmalarını ve vardıkları sonuçları da içermekle

birlikte, Geç Tunç Çağı dönemindeki uluslararası ilişkiler konusunda yirmi yıldan uzun süredir yaptığım araştırmaların ve yayınladığım eserlerin güncel ve kolay anlaşılabilir bir yorumlamasını temsil ediyor. Bu yüzden bu konuda daha önce kaleme aldığım makale ve yazıların yayınlandığı çeşitli akademik yayınların ve kitapların editör ve yayıncılarına da, bu materyalleri bu kitapta (çoğunlukla gözden geçirilmiş ve güncellenmiş olarak) kullanmama izin verdikleri için şükranlarımı sunuyorum. Burada özellikle Tempus Reparatum/Archaeopress'ten David Davison'ın, Jack Meinhardt ve *Archaeology Odyssey* dergisinin, James R. Mathieu ve *Expedition* dergisinin, Virginia Webb ve *Annual of the British School at Athens* yayınının, CDL Press ile Mark Cohen'in, Tom Palaima ve *Minos*'un, Robert Laffineur ve Aegaeum serisinin, Recorded Books/Modern Scholar ve Ed White'ın, National Geographic Society ve Garrett Brown'un ve Angelos Chaniotis ile Mark Chavalas'ın isimlerini anmak istiyorum. Burada ele aldığım verilerin bulunabileceği yayınları sonnotlarda ve kaynakçada açıkça belgelemek için büyük çaba gösterdim. İster kendi daha eski yayınlarımdan, ister başka uzmanların kaleminden olsun, kaynağı gösterilmeyen bir ifade şekli veya başka bir alıntı varsa, bu kesinlikle kasti olmayan bir durumdur ve bundan sonraki baskılarda gerektiği şekilde düzeltilecektir.

Sonuncu, ama son derece önemli olarak da eşim Diane'e bu materyallerin çeşitli bakış açıları hakkında yaptığımız aydınlatıcı sohbetler için teşekkür ediyorum. Başka katkılarının yanı sıra, sosyal ağ analizi ve karmaşıklık teorisi konularını öğrenmemi sağladı ve burada kullanılan resimlerin bazılarını çizdi. Ayrıca kendisine ve çocuklarımıza, ben bu kitap üzerinde çalışırken gösterdikleri sabır için de teşekkür etmek istiyorum. Her zamanki gibi babam Martin J. Cline'in sıkı editörlüğünün ve eleştirilerinin kitaba büyük katkısı oldu.

ÖNDEYİŞ

UYGARLIKLARIN ÇÖKÜŞÜ: M.Ö. 1177

Savaşçılar, dünya sahnesine çıktıkları andan itibaren arkalarında ölüm ve yıkım bırakarak hızla ilerlediler. Günümüzde uzmanlar onları toplu olarak "Deniz Kavimleri" diye adlandırıyor, ancak ülkelerine yapılan saldırıları kaydeden Mısırlılar bu tabiri hiç kullanmamış, onun yerine bu insanları beraber hareket eden ayrı topluluklar olarak tanımlamışlardı: Filistler, Zekkerler, Şekeleşler, Şerdanalar, Danunalar ve Vavaşlar, kulağa yabancı gelen isimleriyle, yabancı görünüşlü halklar.[1]

Mısır kayıtlarının bize aktardıklarının ötesinde Deniz Kavimleri hakkında çok az şey biliyoruz. Kökenlerinin nerede olduğuyla ilgili kesin bir şey söyleyemiyoruz. Belki Sicilya, Sardunya ve İtalya, bir senaryoya göre de belki Ege veya Batı Anadolu'dan, hatta Kıbrıs veya Doğu Akdeniz'den bile gelmiş olabilirler.[2] Kökenleri veya yola çıkış noktaları olarak tanımlanabilecek hiçbir antik yerleşim alanı tespit edilemedi. Onları gözümüzde, bir bölgeden diğerine durmadan hareket eden ve karşılarına çıkan ülke ve krallıkları istila edip yağmalayan topluluklar olarak canlandırıyoruz. Mısır metinlerine göre önce Suriye'de kamp kurdular, sonra Kenan ülkesi kıyısı boyunca aşağıya inip günümüzde Suriye, Lübnan ve İsrail'e ait olan topraklardan da geçerek Mısır'daki Nil Deltası'na doğru ilerlediler.

1 Roberts 2008: 5 ilk olarak Emmanuel de Rougé'nin 1867 tarihindeki bir yayında "peuples de la mer," kavramından söz ettiğini belirtir, ayrıca bkz. Dothan ve Dothan 1992: 23-24; Roberts 2009; Killebrewve Lehmann 2013: 1.

2 Yakın zamanlı incelemeler için bkz. Killebrew 2005, Yasur-Landau 2010a ve Singer 2012.

Tarih M.Ö. 1177. Firavun III. Ramses'in saltanatının sekizinci yılı.[3] Eski Mısırlılara ve daha yeni bulunan arkeolojik kanıtlara göre, Deniz Kavimleri karadan ve denizden ayrı topluluklar hâlinde gelmişlerdi.[4] Üniformaları ve gösterişli kıyafetleri yoktu. Antik tasvirlerde belli bir grupta kuş tüyü saç süsleri, bir başkasında takkeler, diğerlerinde de boynuzlu miğferler takanlar görülüyordu, bazılarının ise başları çıplaktı. Bazılarının kısa sivri sakalları vardı, kısa eteklerinin üstüne ya bir tunik giymiş ya da göğüsleri çıplak resmedilmişlerdi. Diğerleri sakalsızdı ve eteğe benzeyen daha uzun giysileri vardı. Bu gözlemler, Deniz Kavimlerinin değişik coğrafyalar ve kültürlerden gelen çeşitli topluluklardan oluştuğuna işaret ediyor. Teknelerle, yük arabalarıyla, kağnılarla ve savaş arabalarıyla, ellerinde keskin tunç kılıçlar, parlak metal uçlu tahta mızraklar, ok ve yaylarla geldiler. Her ne kadar M.Ö. 1177 tarihini bir dönüm noktası olarak ele almış olsam da, istilacıların epeyce geniş bir zaman aralığı boyunca dalgalar hâlinde akın ettiklerini biliyoruz. Savaşçılar kimi zaman yalnız geldi, kimi zaman da aileleri eşlik etti onlara.

Ramses'in yazıtlarına göre hiçbir ülke bu istilacı insan yığınına karşı koyabilecek durumda değildi. Direniş boşunaydı. Dönemin büyük güçleri olan Hititler, Mikenler, Kenanlılar, Kıbrıslılar ve diğerleri birer birer düştü. Hayatta kalanların bazıları kıyımı gerilerinde bırakarak kaçtı, bazıları da bir zamanlar gururla yükselen şehirlerinin yıkıntılarına sığındı. Diğerleri ise istilacılara katılıp yağmacı güruhun saflarına katılarak zaten karmaşık görünen

3 Kitchen 1982: 238-39; bkz. Monroe 2009: 33-34 ve n. 28. Eski Mısır firavunlarının ve hüküm sürelerinin tarihleri tümüyle kesin olmadığından ve çoğu zaman arkeologların ve tarihçilerin tercihlerine ve isteklerine göre ayarlandığından, bazı Mısır bilimciler III. Ramses'in sekizinci yılının biraz daha önce (M.Ö. 1186) veya biraz daha sonra olduğu görüşündedir (M.Ö. 1175). Burada Ramses'in hüküm süresi M.Ö. 1184-1153 arası olarak kabul edilmiştir.

4 Raban ve Stieglitz 1991; Cifola 1994; Wachsmann 1998: 163-97; Barako 2001, 2003a, 2003b; Yasur-Landau 2003a; Yasur-Landau 2010a: 102-21, 171-86, 336-42; Demand 2011: 201-3.

Resim 1. Medinet Habu'da esir olarak resmedilen Deniz Kavimleri (*Medinet Habu*'ya göre, cilt 1, resim 44; Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü izniyle).

yapısını daha da karmaşıklaştırdılar. Belli ki Deniz Kavimlerini harekete geçiren sebepler her bir grup için kendine özgüydü. Bazılarını ganimet ve köle sahibi olma tutkusu kamçılarken, diğerleri de belki nüfus baskılarıyla batıdaki kendi topraklarından doğu tarafına göç etmek zorunda kalmıştı.

Krallar Vadisi yakınındaki Medinet Habu'da bulunan tapınak mezarının duvarlarında Ramses kısa ve öz olarak şöyle buyurdu:

> Bu yabancı milletler adalarında bir şer ittifakı oluşturdular. Topraklar aniden ele geçirildi ve o arbede içinde darmadağın edildi. Hatti'den Qode'ye, Karkamış'tan Arzava ve Alaşiya'ya kadar hiçbir ülke onların silahlarına karşı duramadı, yok edildiler. Amurru'da bir alana kamp [kuruldu]. Halkını ve topraklarını perişan ettiler, artık sanki hiç var olmamış gibiydi. Mısır'a doğru ilerlerlerken onları karşılayacak alevler hazır edildi. İttifak edenler Filistler, Zekkerler, Şekeleşler, Danunalar ve Vavaşlardı. Yürekleri güven ve cesaret dolu, dünyanın bir ucundan diğerine tüm topraklara el koydular.[5]

5 Edgerton ve Wilson'a göre 1936: pl. 46; elden geçirilmiş çeviri, Wilson 1969: 262-63; bkz. Dothan, T. 1982: 5-13, resimli.

Aktarılanlara göre istilacılar tarafından yağmalanmış olan bu bölgeleri biliyoruz, çünkü hepsi de antik dönemin tanınmış yerleriydi. Hatti, Anadolu'nun iç düzlüklerinde, günümüz Ankara'sı yakınlarında bulunan Hitit ülkesiydi. İmparatorluğun sınırları batıda Ege kıyılarından doğuda Kuzey Suriye topraklarına kadar uzanıyordu. Qode ya da sonraki adıyla Kilikya, büyük ihtimalle bugünkü Türkiye'nin güneydoğusunda yer alıyordu (belki de antik Kizzuvatna Krallığı burasıydı). Karkamış iyi bilinen bir arkeolojik alandır. Burada neredeyse yüz yıl önce yapılan ilk kazıların ekibinde, Irak'ta İbrahim Peygamber'in doğum yeri olduğuna inanılan Ur kentinde yaptığı kazıyla tanınan Sir Leonard Woolley ile T. E. Lawrence da vardı. Lawrence, Hollywood onu Birinci Dünya Savaşı'ndaki serüvenleri yüzünden "Arabistanlı Lawrence'a" dönüştürmeden önce Oxford eğitimli bir klasik dönem arkeoloğuydu. Arzava Hititlerin iyi bildiği bir ülkeydi ve kolay erişebilecekleri Batı Anadolu'daydı. Alaşiya büyük ihtimalle bugün Kıbrıs olarak bildiğimiz adaydı. Zengin metal yatakları olan bu adanın bakır cevheri ünlüydü. Amurru Kuzey Suriye kıyısında yer alıyordu. Bütün bu yerleri ileriki sayfa ve hikâyelerde yine ziyaret edeceğiz.

Bu istila dalgasında Deniz Kavimlerini altı topluluk oluşturur. Bu topluluklardan beşinin adı Ramses'in yukarıdaki Medinet Habu yazıtında geçer, altıncıyı oluşturan Şerdanalardan da konuyla ilgili bir diğer yazıtta söz edilir. Altı topluluğun da, iddialara göre istila edip yağmaladıkları ülkelere göre çok daha fazla karanlıkta kalmış tarafları var. Geride kendilerine ait hiçbir yazılı belge bırakmadılar, yazılı kayıt olarak neredeyse tümüyle Mısır kitabeleri sayesinde bilinirler.[6]

Arkeolog ve filologlar, geçtiğimiz yüzyılın büyük bir bölümünde önce dilbilim oyunları oynayıp sonra da daha yakın zamanda seramik örneklerini ve diğer arkeolojik kalıntıları inceleyerek üstün gayret gösterdiyse de, bu toplulukların çoğunun

6 Bkz. On Sekizinci Hanedan'da III. Amenhotep döneminden Yirminci Hanedan'da IX. Ramses dönemine kadar, çeşitli Deniz Kavimlerinden bahseden tüm Mısır ve diğer birincil kaynakların derlenmesi, Adams ve Cohen (2013), yer aldığı yayın: Killebrew ve Lehmann (ed.) 2013: 645-64 ve tablolar 1-2.

arkeolojik kayıtlardaki izlerini sürmek de güç. Örneğin Danunalar önceleri Tunç Çağı'nda Ege'de yaşayan, Homeros'un sözünü ettiği Danaolar ile özdeşleştirilmişti. Şekeleşlerin günümüz Sicilya'sından, Şerdanaların da Sardunya'dan gelmiş oldukları sık sık iddia edilir. Bu varsayım, hem sessiz harf benzeşmelerine hem de Ramses'in yazıtlarında bu "yabancı ülkelerin" kendi "adalarında" bir şer ittifakı kurduklarından ve özellikle Şerdanaların "denizden gelen" bir halk olduğundan söz etmiş olmasına dayanır.[7]

Bununla birlikte ileri sürülen bu fikirleri her uzman kabul etmez. Şekeleşler ve Şerdanaların Batı değil Doğu Akdeniz'den geldiğini ve ancak Mısırlılar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra kaçarak gittikleri Sicilya ve Sardunya bölgelerine isimlerini verdiklerini ileri süren tamamen farklı bir düşünce ekolü de var. Şerdanaların, Deniz Kavimlerinin ilerleyişinin uzun süre öncesinden beri Mısırlılarla kâh müttefik, kâh düşman olarak savaşmış olması, bu ihtimali destekliyor. Öte yandan III. Ramses'in, saldırganlardan hayatta kalanları Mısır'ın içlerine kendisinin yerleştirmiş olduğunu bize iletmesi ise tersine bir sav.[8]

Dönemin sahadaki aktif topluluklarından sadece bir tanesi kesin olarak tanımlanabildi. Genel kabul, Deniz Kavimlerinin Filistler kolunun, İncil'de Girit'ten geldikleri belirtilen Filistinlilerden başkası olmadığı yönünde.[9] Görünüşe göre aynı oldukları dilbilimsel açıdan o kadar açıktı ki, Mısır hiyerogliflerini deşifre eden Jean-François Champollion bu savı 1836'dan önce öne sürmüş, belirli seramik tarzları, mimari ve başka maddi kalıntıların

7 Roberts 2008: 1-8; Sandars 1985: 117-37, 157-77; Vagnetti 2000; Cline ve O'Connor 2003; Van De Mieroop 2007: 241-43; Halpern 2006-7; Middleton 2010: 83; Killebrew ve Lehmann 2013: 8-11; Emanuel 2013: 14-27. Seramikler ve diğer maddi kültür kalıntılarıyla ilgili bkz. aşağıdaki ek notlar.

8 Bkz. Cline ve O'Connor'daki inceleme 2003; Sandars 1985: 50, 133 ve Emanuel 2013: 14-27. Killebrew ve Lehmann 2013: 7-8 Lukka ve Danuna'dan III. Amenhotep ve Akhenaton döneminden kalma daha eski Mısır kaynaklarında da söz edildiğini belirtiyor. Bkz. Adams ve Cohen 2013 tablolar 1-2 ve ek bölüm, ayrıca editörlüğünü Killebrew ve Lehmann'ın yaptığı kitapta Artzy 2013: 329-32.

9 Bkz. Amos 9: 7 ve Jer. 47: 4; burada Girit'ten eski isimlerinden biri olan Kaftor kullanılarak söz edilir. Bkz. Hitchcock.

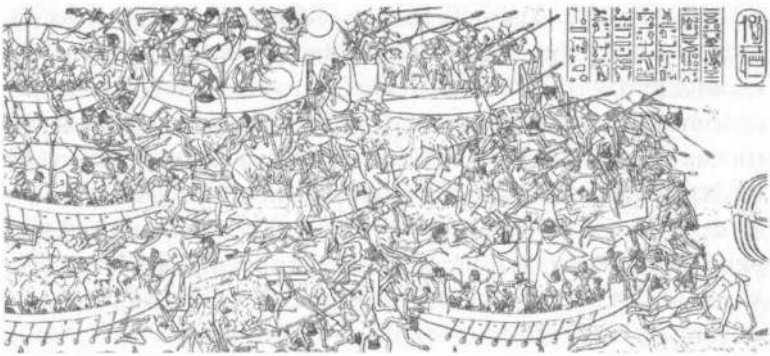
"Filistin işi" olduğunun saptanmasına ise, İncil'de geçen Gat kenti olduğu belirlenen Tell es-Safi'de görev alan İncil arkeologları daha 1899'da başlamıştı.[10]

İstilacıların kökenleri ve motivasyonları hakkında kesin bir şey bilmiyoruz. Bildiğimiz neye benzedikleri: İsimlerini ve yüzlerini, Medinet Habu'daki III. Ramses'e ait ölüm tapınağının duvarlarında görebiliriz. Bu tarihî alan hem resim hem de dizi dizi görkemli hiyeroglifler bakımından zengin. İstilacıların zırhları, silahları, kıyafetleri, tekneleri ve eşyalarla yüklü kağnıları betimlemelerde açıkça görülebiliyor. Resimler o kadar detaylı ki, tasvir edilen kişilerin ve hatta farklı teknelerin tek tek incelendiği akademik yayınlar yapıldı.[11] Şiddetin ayrıntılarıyla gösterildiği büyük panorama resimler de var. Bunlardan birinde, yabancılar ve Mısırlılar darmaduman hâlde bir deniz savaşının ortasında tasvir edilmiş: bazıları suda baş aşağı duruyor, belli ki ölmüşler, diğerleri mücadeleyi teknelerinden hâlâ şiddetle devam ettiriyor.

Chicago Üniversitesi'ndeki Şarkiyat Enstitüsü'nün Mısır bilimcileri, Medinet Habu'daki resim ve yazıtları 1920'lerden bu yana inceliyor ve titizlikle kopyalıyor. Enstitü eskiden olduğu gibi şimdi de antik Mısır ve Yakın Doğu uygarlıkları araştırmaları konusunda dünyanın seçkin merkezlerinden biri. James Henry Breasted bu enstitüyü Yakın Doğu'ya 1919 ve 1920 yıllarında yaptığı önemli seyahatin dönüşünde, John D. Rockefeller, Jr.'dan aldığı elli bin dolarlık başlangıç desteğiyle kurdu. Şarkiyat Enstitüsü arkeologları Yakın Doğu'da, İran'dan Mısır ve ötesine kadar her tarafında kazı yaptı.

10 Roberts 2008: 1-3; Dothan ve Dothan 1992: 13-28. Ayrıca Albright gibi erken dönem İncil arkeologlarının Filistler ile Filistinlilerin aynı olduğu sonucuna varması konusunda Finkelstein 2000: 159-61 ve Finkelstein 2007: 517; genellikle Filistinlilere ait olduğu kabul edilen maddi kalıntılar ile ilgili olarak Dothan, T. 1982, Killebrew 2005: 206-234 ve Yasur-Landau 2010a: 2-3, 216-81; Filistinlilere dair en yakın tarihli ve ayrıntılı inceleme ve tanım için Maeir, Hitchcock, ve Horwitz 2013; Hitchcock ve Maeir 2013; ayrıca ilgili incelemeler için Hitchcock 2011 ve Stockhammer 2013.

11 Örneğin bkz. Cifola 1991; Wachsmann 1998; Drews 2000; Yasur-Landau 2010b, 2012b; Bouzek 2011.

Resim 2. Medinet Habu'da Deniz Kavimleriyle deniz savaşı (*Medinet Habu*'ya göre, cilt 1, resim 37; Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü izniyle).

Breasted'in kendisi hakkında olduğu kadar, onun yönetiminde başlayan Şarkiyat Enstitüsü projeleri hakkında da çok şey yazıldı. Bu projelerden biri, 1925-1939 yılları arasında İsrail'deki Megiddo'da (İncil'deki Armageddon) yapılan kazılardı.[12] Mısır bilimcilerin Mısır'ın her yerinde firavunlara ait saray ve tapınaklardaki resim ve hiyeroglif metinleri binbir zahmetle kopyaladıkları epigrafik araştırmalar ise en önemli projelerdendi. Anıtlara ve taş duvarlara kazınmış hiyerogliflerin kopyasını çıkarmak muazzam derecede titizlik isteyen bir iştir. Saatlerce süren çalışmalar gerektirir, kopyacılar genellikle merdivenlerin tepelerine tüneyerek veya güneşin alnında iskeleler kurarak kapılar, tapınaklar ve sütunların üzerine yazılı aşınmış sembolleri inceler. Bu çabaların sonuçları paha biçilmezdir, özellikle de yazıtların pek çoğunun erozyon, turistlerin verdiği zararlar ve diğer türden hasar sonucunda ne kadar yıprandığı düşünülürse. Yazıtların kopyası çıkarılmamış olsaydı, sonraki kuşaklar için zamanla çözümlenemez hâle geleceklerdi. Medinet Habu transkripsiyonlarının sonuçları ilki 1930 yılında, sonraki ilgili ciltleri de 1940 ve 1950'lerde olmak üzere, seri hâlinde yayınlandı.

12 Breasted 1930: x-xi. Bkz. ayrıca Breasted'ın biyografisi, Abt (2011). Abt'ın s. 230'da belirttiği gibi Rockefeller Breasted'ın gerektiğinde kullanabilmesi için ayrıca elli bin dolar almasını onayladı, ama bu bilgiyi Breasted'a vermedi.

Konuyla ilgili akademik tartışma hâlâ devam ediyor olsa da, çoğu uzman Medinet Habu duvarlarında resmedilen kara ve deniz savaşlarının Mısır Deltası'nda veya yakınlarında neredeyse eş zamanlı olarak cereyan ettiği konusunda hemfikir. Resimlerin hem karada hem de denizde mücadelesi verilmiş geniş çaplı tek bir savaşı yansıtıyor olması da mümkün. Bazı uzmanlar, her iki savaş tasvirinde de Mısırlıların Deniz Kavimlerine ait güçleri pusuya düşürüp gafil avlamalarının betimlendiğini öne sürdü.[13] Ancak Mısır firavununun Medinet Habu'da açıkça belirttiği üzere, sonuçta cereyan edenler tartışmaya açık değil:

> Sınırlarıma dayananların kökleri kurutuldu, azim ve iradeleri sonsuza dek yok edildi. Denizden birlikte gelenlerin önlerini nehir ağızlarında ateşler keserken, mızraklardan oluşmuş bir set kıyıda onları kuşattı. Çevreleri sarıldı, sıkıştırıldılar, öldürüldüler, cesetleri sahilde bir uçtan diğer uca öbekler hâlinde yerlere serildi. Gemileri ve eşyaları sulara saçılmış gibiydiler. Onları topraklarında Mısır'ın adını (bile) anamayacak hâle getirdim: zira kendi topraklarında benim adımı telaffuz ederlerse yanıp kavrulacaklar.[14]

Ramses, Harris Papirüsü olarak bilinen meşhur bir belgede de bozguna uğramış düşmanlarının adlarını da vererek şöyle devam eder:

> İstilacıları kendi vatanlarında da yenilgiye uğrattım. Danunaları adalarında katlettim, Zekkerler ve Filistler kül oldu. Denizden gelen Şerdanalar ve Vavaşlar hiç var olmamışlar gibi bir anda esir edildiler, kıyıdan kum taşır gibi tutsak olarak Mısır'a getirildiler. Onları egemenliğim altındaki korunaklı mevkilere yerleştirdim. Topluluklarındaki insan sayısı yüz binlerle anılacak kadar çoktu. Hepsini, giysiyle, depo ve silolarından verecekleri tahıl üzerinden yıllık vergiye bağladım.[15]

13 Örneğin bkz. Raban ve Stieglitz 1991.

14 Edgerton ve Wilson'a göre, 1936: pl. 46; elden geçirilmiş çeviri, Wilson 1969: 262-63.

15 Breasted'a göre, 1906 (tekrar baskı 2001) 4: 201; Sandars 1985: 133. Ayrıca bkz. Zwickel 2012.

Bu, Mısırlıların Deniz Kavimlerinin oluşturduğu toplu güçlere karşı verdikleri ilk savaş değildi. Bundan otuz yıl önce, Merneptah'ın saltanatının beşinci yılı olan M.Ö. 1207 yılında da bu kim oldukları, nereden geldikleri belirsiz topluluklardan oluşan benzer bir koalisyon gücü Mısır'a saldırmıştı.

Yakın Doğu tarihini inceleyenler, belki de Merneptah'ı daha çok yine aynı tarihli (M.Ö. 1207) bir yazıtta "İsrail" ifadesini ilk kullanan Mısır firavunu olarak tanır. Bu yazıt, İncil dışı kaynaklar arasında *İsrail* isminin ortaya çıktığını gördüğümüz en erken örnek. Bir yerden ziyade bir halkı ifade ettiğini gösterir özel bir sembolle yazılmış isim, firavunun bu yazıtında, "İsrail" dediği halkın yaşadığı Kenan bölgesine yapılmış bir seferin kısaca aktarıldığı kısımda yer alır.[16] Bu cümleler, Merneptah'ın Mısır'ın hemen batısında yaşayan Libyalılarla süregelen savaşlarını anlatan uzun bir metnin kapsamındadır. O yıl Merneptah dikkatini İsrailoğullarından ziyade Libyalılara ve Deniz Kavimlerine yöneltmişti.

Örneğin Heliopolis bölgesinde bulunan, "Beşinci yıl, üçüncü mevsimin ikinci ayı (onuncu ay)" tarihli bir belgede bize anlatıldığına göre "Libyalıların sefil önderi, beraberindeki Şekeleşlerle ve onunla birlik olan tüm diğer yabancı ülkelerle birlikte Mısır'ın sınırlarını ihlal ederek akın düzenledi."[17] Aynı kelimeler, "Kahire Sütunu" olarak bilinen yazıtta da tekrarlanıyor.[18]

Günümüzde el-Uksur adını taşıyan Karnak'ta bulunan daha uzun bir metinde, Deniz Kavimlerinin bu daha önceki akınları hakkında her bir grubun ayrı ayrı isimleri de dâhil olmak üzere ek ayrıntılar verilmiş:

> [Majestelerinin Libya diyarında elde ettiği zaferden başlayarak] Ekveşler, Tereşler, Lukkalar, Şerdanalar, Şekeleşler, bütün ülkelerden gelen Kuzeyliler... üçüncü mevsim, der ki: Libya'nın sefil ve yenik önderi... okçularıyla Tehenu ülkesinin üzerine çöktü - Şerdanalar, Şekeleşler, Ekveşler, Lukkalar, Tereşler ile, ülkesinin en iyi savaşçıları ve savaş gemilerini alarak...

16 Bkz. Kahn 2012, çok sayıda ek kaynak içerir.
17 Edel'a göre, 1961; bkz. Bakry 1973.
18 Breasted 1906 (2001) 3: 253.

Bu Libya ülkesinden ve yanında getirdiği ülkelerden alınan tutsakların listesi ...

Deniz ülkeleri olan Şerdana, Şekeleş ve Ekveş'ten sünnetli olanlar:
Şekeleşler 222 adam
Toplam 250 el
Tereşler 742 adam
Toplam 790 el
Şerdanalar-
[Toplam]-
Sünnetli [Ek]veşler, katledildiler, elleri alındı (çünkü) (sünnet derileri) yoktu-
Libya'nın düşmanları olarak gelen Şekeleş ve Tereşler-
Kehek ve Libyalılar, 218 adam canlı tutsak edildi.[19]

Bu yazıttan ortaya çıkan birkaç nokta var. Öncelikle bu erken Deniz Kavimleri dalgasını oluşturan altı değil beş topluluktan söz ediliyor. Şerdanalar, Şekeleşler, Ekveşler, Lukkalar ve Tereşler. Şerdana ve Şekeleşler hem bu akında hem de III. Ramses'in zamanında gerçekleşen sonraki akında yer alıyor, ancak diğer üç grup farklı. İkincisi, Şerdana, Şekeleş ve Ekveş özellikle "deniz ülkeleri" olarak tarif edilirken, beş topluluğun tümü de "bütün ülkelerden gelen Kuzeyliler" olarak tanımlanıyor. Buna şaşırmamak gerekir, çünkü Yeni Krallık dönemindeki Mısırlıların temasta olduğu toprakların çoğu (Nubiya ve Libya dışında) Mısır'ın kuzeyinde kalıyordu. Şerdana ve Şekeleş'in "deniz ülkeleri" olarak nitelendirilmesi, ilkini Sardunya, ikincisini de Sicilya ile ilişkilendiren savı pekiştiriyor.

Ekveş'in de "deniz ülkesi" olarak tanımlandığından, bazı uzmanlar bu halkın Homeros'un Akaları, yani Tunç Çağı Yunan anakarasının Mikenleri olduğunu öne sürdü. III. Ramses ise yirmi yıl sonraki Deniz Kavimleri metinlerinde Akaları Danunalar olarak tanımlayacaktı. Son iki isme gelince: Uzmanlar genellikle Lukkalar ile Türkiye'nin güneybatısında daha sonra klasik dönemde Likya olarak bilinecek bölgenin halkının kastedildiğini

19 Breasted'a göre 1906 (2001) 3: 241, 243, 249.

kabul eder. Tereşlerin kökenleri ise net değil, ama İtalya'daki Etrüsklerle ilişkileri olabilir.[20]

Yazıtlarda bunların dışında bize çok fazla şey aktarılmıyor. Muharebelerin nerelerde yapıldığı hakkında elimizde çok genel bir fikirden fazlası yok. Merneptah sadece zaferin sonradan daha ayrıntılı şekilde "Tehenu ülkesi" diye tanımladığı "Libya'da elde edildiğini" söylüyor. Ancak Merneptah öldürülen ve ele geçirilen düşman muharipleri hem kişi hem de el cinsinden listeleyerek zaferini açıkça ilan ediyor. Ölü düşmanın elini kesip hem başarının tescili hem de ödül almak için kanıt olsun diye yanında getirmek o zaman yaygın bir uygulamaydı. Nil Deltası'ndaki Avaris'te bulunan ve Mısır'ın Hiksoslar döneminden, yani Merneptah'ın zamanından dört yüz sene kadar öncesinden kalma Hiksos sarayındaki dört çukura gömülü bulunan on altı sağ el bu uygulamanın tüyler ürpertici delilleri olarak karşımıza çıkıyor.[21] Deniz Kavimlerinin tümünün imha mı edildiğini yoksa bir kısmının hayatta mı kaldığını bilmiyoruz, ama topluluklardan bazılarının otuz sene sonraki ikinci akında geri döndüklerini düşünürsek ikinci seçeneğin doğru olduğunu varsayabiliriz.

Daha önce M.Ö. 1207'de olduğu gibi M.Ö. 1177 yılında da galip olan taraf Mısırlılardı. Deniz Kavimleri, Mısır'a bir üçüncü defa daha dönemediler. Ramses düşmanın "kendi vatanlarında alaşağı edilip ezildiğini" söyleyerek övünüyordu: "Yürekleri söküldü... ruhları uçup gitti. Silahları denize saçıldı."[22] Ancak bedeli ağır bir galibiyetti bu. III. Ramses'in hükümdarlığındaki Mısır, Deniz Kavimlerinin şiddetli saldırılarına karşı koyabilmiş tek büyük güçtü. Buna rağmen aşağıda göreceğimiz üzere, büyük ihtimalle o dönemde Akdeniz bölgesinin tümünün başına dert

20 Bkz. Sandars'ın incelemesi 1985: 105-15; Cline ve O'Connor 2003; Halpern 2006-7.

21 http://www.livescience.com/22267-severed-hands-ancient-egypt-palace.html ve http://www.livescience.com/22266-grisly-ancient-practice-gold-of-valor.html (son erişim 15 Ağustos 2012).

22 Edgerton ve Wilson'a göre 1936: pls. 37-39.

olmuş problemler yüzünden, Yeni Krallık Mısır'ı bir daha asla eskisi gibi olamadı. Sonradan gelen firavunlar, milattan önceki ikinci binyılın geri kalanı boyunca gücü ve etkisi iyice azalmış bir ülkeyi yönetmekle yetindiler. Mısır eskisine göre oldukça çaptan düşerek ikinci sınıf bir imparatorluk hâline geldi. Yirmi Birinci Hanedan'ın kurucusu, ayrıca büyük ihtimalle de Tevrat'taki Firavun Şişak olan[23] Libyalı Firavun Şoşenk zamanına kadar da öne çıkar bir görüntüye kavuşamadı.

Mısır'ın dışında, Ege ve Yakın Doğu'nun M.Ö. ikinci binyılda, yani şimdi Geç Tunç Çağı dediğimiz altın döneminde var olmuş ülkelerin ve güçlerin neredeyse tamamı ya aniden ya da bir asırdan az bir sürede soldular, yok oldular. Sanki uygarlık bölgenin büyük bir kısmından silindi. Yunanistan'dan Mezopotamya'ya uzanan geniş bölgede, geçmiş yüzyıllar boyunca elde edilen ilerlemelerin tamamına yakını yitti gitti. En az yüzyıl, hatta bazı bölgelerde belki üç yüz yıl kadar sürecek bir çağ, yeni bir geçiş dönemi başladı.

Bu krallıkların son günlerinde baştan uca bütün topraklarda terör hüküm sürmüş olmalı. Bunun belirgin bir örneği Kuzey Suriye'deki Ugarit'in kralının elinden çıkma bir mektubun yazılı olduğu kil tablette görülebilir. Mektup Kıbrıs Adası'ndaki daha yüksek mevkili krala hitaben kaleme alınmış:

> Baba, düşman gemileri geldi. Şehirlerimi kundaklıyorlar, topraklara zarar veriyorlar. Bütün piyadelerimin ve [savaş arabalarımın] Hatti'de, gemilerimin Lukka'da konuşlu olduğunu babam bilmiyor mu? Hâlâ geri gelmedi, bu yüzden ülke perişan. Babamın bu konudan haberi olsun. Bir süreden beri gelen yedi düşman gemisi bize zarar verdi. Eğer düşmanın başka gemisi de gelirse bir şekilde bana rapor gönderin ki haberim olsun.[24]

23 Ben Dor Evian 2011: 11-22.

24 RS 20.238 (*Ugaritica* 5.24); çeviri Beckman'a göre 1996a: 27; orijinal yayın Nougayrol ve diğerleri 1968: 87-89. Bkz. Sandars 1985: 142-43; Yon 1992: 116, 119; Lebrun 1995: 86; Huehnergard 1999: 376-77; Singer 1999: 720-21; Bryce 2005: 333 (RS tablet numarası yanlış). Bu mektubun yardım isteği içerip içermediği ve mektubun asıl amacının ne olduğu kesin olmadığından akademisyenler arasında hâlen tartışma konusudur.

Mektubun Kıbrıs'taki alıcısına ulaşıp ulaşmadığı konusu biraz tartışmalı. Mektubu ilk bulan kazı ekibi, gönderilmesine bile fırsat kalmadığını düşünmüştü. İddiaya göre mektup yetmişten fazla tabletle birlikte, zorlu Kıbrıs yolculuğundan sağlam çıkabilsin diye pişirilmek üzere yerleştirildiği bir fırında bulunmuştu.[25] Kazı ekibine ve diğer uzmanlara göre, acil yardım çağrısı yola çıkamadan düşman gemileri geri dönüp şehri yağmalamıştı. Bu hikâye bir kuşak öğrenci için o zamandan beri ders kitaplarında tekrar ediledurdu. Ancak uzmanlar artık tabletin pişirme fırınında bulunmadığını, ayrıca zaten sonradan göreceğimiz üzere büyük ihtimalle Kıbrıs'a gönderilen mektubun bir kopyası olduğunu kanıtladı.

Konuyu ilk araştıranlar arasında, bu dönemdeki yıkımdan Deniz Halklarını sorumlu tutmak yönünde bir eğilim vardı.[26] Ancak Tunç Çağı'nın Ege ve Doğu Akdeniz'de sona ermesi konusunda suçu tamamen onların üzerine yıkmak fazlaca iddialı olur. Elimizde çelişkili izlenimler içeren Mısır yazıtlarından başka çok açık kanıtlar yokken bu onlara büyük ihtimalle gereğinden fazla pay vermek olacaktır. Deniz Kavimleri, Orta Çağ'da Kutsal Toprakları ele geçirme niyetiyle çıkılan daha disiplinli Haçlı Seferlerinde olduğu gibi nispeten düzenli bir orduyla mı Doğu Akdeniz'e ulaştılar? Daha sonraki bir çağa ait Vikingler gibi gevşek ve zayıf organize olmuş bir yağmacı güruhu muydular? Yoksa bir felaketten kaçarak yeni topraklar arayan mülteciler miydiler? Gerçek belki bunların hepsinin bir bileşimi de olabilir, hiçbiri de.

Son yıllarda elde edilen çok sayıdaki yeni verinin artık denkleme dâhil edilmesi gerekir.[27] Artık yıkım belirtileri görülen her

25 Schaeffer 1962: 31-37; Nougayrol ve diğerleri 1968: 87-89; Sandars 1985: 142-43; Drews 1993: 13-14.

26 İncelemeler için bkz. Sandars 1985; Drews 1993; Cifola 1994; ayrıca Ward ve Joukowsky (1992) ile Oren (1997) tarafından editörlüğü yapılan konferans yayınlarındaki sunumlar. Aksine iddialar için bkz. Raban ve Stieglitz 1991, Killebrew ve Lehmann 2013.

27 Örneğin bkz. Monroe 2009; Yasur-Landau 2010a; ayrıca Bachhuber ve Roberts (2009), Galil ve diğerleri (2012) ve Killebrew ve Lehmann (2013);

yerleşim yerini Deniz Kavimlerinin yerle bir ettiğinden emin değiliz. Arkeolojik kanıtlara bakarak bir yerleşimin yıkıma uğradığını anlayabiliriz ama bunun ne veya kim tarafından yapıldığını her defasında belirleyemeyiz. Dahası, yerleşim alanlarının hepsi yıkıma eş zamanlı uğramadığı gibi, yok oluşları illa ki aynı on yıl içinde bile gerçekleşmeyenler de var. Göreceğimiz gibi buraların çöküşü yüz yıla yakın bir süre içinde gerçekleşti.

Buna ek olarak, Tunç Çağı dünyasının Yunanistan, Mısır ve Yakın Doğu'daki çöküşünün sebebini veya sebeplerini kesin olarak bilemesek de, güncel kanıtlar bu işin sorumlusunun tek başına Deniz Kavimleri olmayabileceğine işaret ediyor. Artık medeniyetlerin çöküşünde saldırgan rolünde oldukları kadar, aynı sürecin kurbanı gibi de gözüküyorlar.[28] Bir hipoteze göre bir dizi talihsiz olay onları yurtlarından çıkmaya zorladı, doğuya göç ederken de zaten gerilemekte olan krallık ve imparatorluklarla karşılaştılar. Bölgedeki krallıkların pek çoğuna saldırıp nihayetinde onları yenebilmelerinin altında, tam da bu krallıkların zaten gerilemekte ve zayıf bir durumda olmalarının yatıyor olması da son derece muhtemel. Bu bağlamda, Deniz Kavimleri, bir uzmanın nitelendirmesindeki gibi belki de sadece fırsatçı olarak kabul edilmeli. Bu durumda Doğu Akdeniz'e yerleşmeleri şimdiye kadar varsayılandan çok daha barışçı yollarla da olmuş olabilir. Bu ihtimalleri aşağıda daha derinlemesine ele alacağız.

Ancak Deniz Kavimleri, onlarca yıl boyunca akademik araştırmalarda, aslında gözüktüğünden çok daha karmaşık ve sadece kendilerinin sebep olmadığı bir durum için günah keçisi hâline getirildi. Rüzgâr bu aralar dönüyor. Yakın zamanda birçok uzmanın dikkat çektiği üzere, Deniz Kavimlerinin vahşi ve amaçsız yıkım ve/veya göçleriyle oluşan afet benzeri dalganın "hikâyesi" ünlü Fransız Mısır bilimci Gaston Maspero gibi araştırmacılar tarafından daha 1860'lar ve 1870'lerde oluşturulmuş ve bu durum 1901 itibariyle iyice pekişmişti. Ne var ki bu teorinin tek dayanağı sadece yazıtlardan elde edilmiş olan epigrafik kanıtlardı. Bu

tarafından editörlüğü yapılan konferans yayınlarındaki sunumlar; ayrıca durumun kısa bir özeti için Hitchcock ve Maeir 2013, Strobel 2013.

28 Bryce 2012: 13.

yazıtlar da tahribata uğramış yerleşim alanlarının daha birinde bile tek bir kazı yapılmadan önce toplanmıştı. Aslında Maspero'nun izinden giden uzmanlar bile Deniz Kavimlerinin izlediği rota hakkında ikiye ayrılıyordu. Bir kısmı, kökenlerinin Batı Akdeniz olmadığını, Mısırlılar karşısında yenilgiye uğradıktan sonra buraya çekildiklerini düşünüyordu.[29]

Şimdiki bakış açımızla, aşağıda da görüleceği gibi, Deniz Kavimleri Geç Tunç Çağı'nın sonundaki yıkımın bir kısmından sorumlu tutulabilir. Ancak birbiriyle bağlantılı ve "kusursuz fırtına" oluşturacak şekilde bir araya gelen iklim değişimi, kuraklık, deprem fırtınaları olarak bilinen sismik felaketler, isyanlar ve sistem çöküşleri gibi hem insan kaynaklı hem de doğal hadiselerin bu çağı sonlandırmış olması daha olasıdır. Bunun yanında M.Ö. 1177 civarında yer almış olayların ne kadar muazzam olduğunu anlayabilmek için üç yüz sene öncesine gidip oradan başlamak gerekir.

29 Roberts 2008: 1-19. Tartışma için bkz. Roberts 2009; Drews 1992: 21-24; Drews 1993: 48-72; Silberman 1998; Killebrew ve Lehmann 2013: 1-2.

Tablo 1.

Metinde geçen Mısır ve Yakın Doğu krallarının ülke/
krallık kronolojisine göre listesi

Yüzyıl	Mısır	Hitit	Asur	Babil	Mitanni	Ugarit	Diğer
18.				Hammurabi			Zimri-Lim (Mari)
17.		I. Hattuşili I. Murşili					
16.	Seqenenre Kamose I. Ahmose I. Thutmose II. Thutmose						Khayan (Hiksos) Apophis / Apepi (Hiksos)
15.	Hatşepsut III. Thutmose	I./II. Tuthaliya			Sauştatar		Kukkulis (Assuva)
14.	III. Amenhotep Akhenaton Tutankhamun Ay	I. Şuppiluliuma II. Murşili	I Adad-nirari I Ashur-uballit	I. Kurigalzu I. Kadaşman-Enlil II. Burna-Buriaş II. Kurigalzu	II. Şuttarna Tuşratta Şattivaza	I. Ammistamru II. Niqmaddu Niqmepa	Tarkhundaradu (Arzava)
13.	II. Ramses Merneptah	II. Murşili (devam) II. Muvattali III. Hattuşili IV. Tuthaliya II Şuppiluliuma	I. Tukulti-Ninurta	IV. Kaştiliaş		Niqmepa (devam) II. Ammistamru III. Niqmaddu Ammurapi	Şauşgamuva (Amurru)
12.	III. Ramses	II. Şuppiluliuma (devam)				Ammurapi (devam)	Şutruk-Nahunte (Elam)

Tablo 2.

Modern yöreler ve Geç Tunç Çağı'ndaki olası isimleri

Yöre	Antik isim no. 1	Antik isim no. 2	Antik isim no. 3
Kıbrıs	*Alaşiya*		
Yunan anakarası	*Tanaja*	*Ahhiyava*	*Hiyava*
Girit	*Keftiu*	*Kaftar (Kaptaru)*	
Truva/Troas	*Assuva (?)*	*Isy (?)*	*Wilusa*
Kenan	*Pa-ka-na-na*	*Retenu*	
Mısır	*Misraim*		

BİRİNCİ BÖLÜM

I. PERDE

SİLAHLAR VE İNSAN: M.Ö. ON BEŞİNCİ YÜZYIL

Aşağı yukarı M.Ö. 1477'de, Aşağı Mısır'ın Nil Deltası'nda yer alan, Akdeniz'e yakın Peru-nefer şehrinde, Firavun III. Thutmose gösterişli freskleriyle göz dolduran bir saray inşa edilmesini emretti. Fresklerin tasarımı için Büyük Yeşil'in (Mısırlıların Akdeniz'e verdiği isim) oldukça batısındaki uzak Girit'ten gelen Minoslu sanatçılar tutuldu. Bu sanatçılar boğaların üzerinden atlayan adamlar gibi tuhaf tasvirlerle dolu, Mısır'da daha önce hiç rastlanmamış tarzda resimler yaptılar. Boyalar sıvaya *al fresco* tarzla ıslakken uygulanıyor ve böylece renkler duvarın parçası hâline geliyordu. Bu teknik ve tasvirleri Ege'deki Girit'te öğrenmişlerdi. Bu tarzda yapılmış benzersiz suretler sadece Mısır'da değil Kuzey Kenan'dan Mısır Deltası'na uzanan kıyı şeridi boyunca şimdi İsrail'deki Kabri, Türkiye'deki Alalah, Suriye'deki Katna ve Mısır'daki Tell ed-Dab'a olarak bilinen yerleşim yerlerindeki saraylarda moda hâline geldi.[1]

Deltadaki Peru-nefer'in günümüzde Tell ed-Dab'a olduğunu artık biliyoruz. Avusturyalı arkeolog Manfred Bietak ve ekibi, 1966 yılından beri burada kazı yapıyor. Şehir önceden, Mısır'da nefret edilen istilacılar olarak yaklaşık M.Ö. 1720-1550 arasında hüküm süren Hiksosların başkentiyken Avaris adıyla biliniyordu. Avaris, Thutmose'nin atası Mısır Firavunu Kamose tarafından

1 Cline 1995b, referanslar içerir; ayrıca bkz. Cline, Yasur-Landau ve Goshen 2011, referanslar içerir.

M.Ö. 1550 civarında ele geçirildikten sonra değerli bir Mısır metropolü olan Peru-nefer'e dönüştü.

Kırk yıllık bir süre zarfında bir zamanların zengin şehrini gömüldüğü metrelerce kum ve molozun altından gün ışığına çıkaran Bietak, hem Hiksos'un başkentini hem de sonraki Mısır metropolünü hayata döndürdü. Ayrıca On Sekizinci Hanedan'ın başlarında (M.Ö. 1450 civarı), Minoslu ustalar ya da Minosluların eğittiği zanaatkârlar tarafından yapılmış olan muhteşem duvar fresklerini de açığa çıkardı.[2] Bu freskler, Hiksosların Mısır'dan sürülmesinden sonra Doğu Akdeniz ve Ege'de bir araya gelmeye başlayan uluslararasılaşmış dünyanın iyi bir örneği.

HİKSOSLARI ANIMSAMAK

Hiksoslar Mısır'ı ilk olarak M.Ö. 1720 yıllarında, III. Thutmose'nin döneminden çeyrek binyıl önce işgal etmişti. Burada M.Ö. 1550'ye kadar, neredeyse iki yüz yıl kaldılar. Hiksosların ülkeyi istila ettiği dönemde Mısır, eski Yakın Doğu'nun en köklü güçlerinden biriydi. Eski Krallık döneminde Dördüncü Hanedan sırasında inşa edilen Gize piramitleri artık neredeyse bin yıllıktı. Çok daha sonra, M.Ö. üçüncü yüzyıldaki Helenistik dönemde yaşamış ve eserler vermiş olan Mısırlı rahip Manetho, Hiksosları "Çoban Krallar" olarak tanımlamıştı. Aslında bu, Mısır dilindeki "yabancı toprakların şefleri" anlamına gelen *hekau khasut* tabirinin yanlış bir tercümesiydi. Hiksoslar günümüzde İsrail, Lübnan, Suriye ve Ürdün toprakları olan Kenan yöresinden gelmiş Samilerdi. Bu manada gerçekten de yabancıydılar. Mısır'da bunlar gibi Samilerin tasvirlerine M.Ö. on dokuzuncu yüzyıl kadar erken tarihlerde rastlarız. Örneğin Benî Hasan'daki bir Mısır mezarında bulunan bir duvar resminde, ülkeye mallar getiren "Asyalı" tüccar ve satıcılar tasvir edilir.[3]

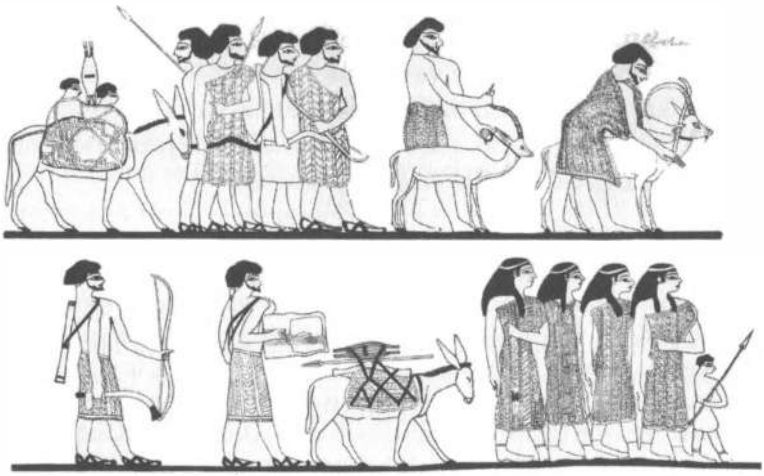
Hiksoslar, Mısır'ı işgal ederek Orta Krallık dönemini (aşağı yukarı M.Ö. 2134-1720) sonlandırdı. Başarıları büyük ihtimalle

2 Örneğin bkz. Bietak 1996, 2005; ayrıca Bietak, Marinatos ve Palyvou 2007.

3 En yakın tarihli kaynak için bkz. Kamrin 2013.

silah teknolojisindeki üstünlükleri ve düşmana ilk vuruşu yapabilme kabiliyetlerinin sonucuydu. Kompozit yaylarıyla dönemin geleneksel yaylarından çok daha uzağa ok atabiliyorlardı. Ayrıca Mısır'da daha önce hiç görülmemiş türden atlı savaş arabaları vardı.

Fetihlerinden sonra Hiksoslar M.Ö. 1720'den 1550'ye kadar, yani neredeyse iki yüz sene süren ve İkinci Ara denilen dönem boyunca Mısır'a hükmetti. En önemli başkentleri, Nil Deltası'ndaki Avaris oldu.[4] Bu Mısır'ın M.Ö. 3000'den 1200'e kadarki zaman diliminde yabancılar tarafından yönetildiği çok ender durumlardan biriydi.

Resim 3. Benî Hasan'daki "Asyalılar" (Newberry'ye göre, 1893, resim xxx/xxxi; Mısır Araştırma Cemiyeti izniyle).

Bu dönemin sonlarından, yani yaklaşık M.Ö. 1550 tarihinden kalan hikâye ve yazıtlarda, Mısırlılar ve Hiksoslar arasında yaşanan bazı çarpışmalara dair kayıtlar var. Örneğin *Apophis ve Seqenenre'nin Kavgası* adlı, büyük ihtimalle kurgusal hikâyede, Hiksos Kralı Apophis, aynı sırada Mısır'ın başka bir yerinde

4 Oren 1997.

hüküm süren Mısır Kralı Seqenenre'nin bir gölette beslediği su aygırlarının gürültüsü yüzünden geceleri gözüne uyku girmediğinden şikâyet eder. Bu abes bir şikâyet, çünkü biri Yukarı, diğeri Aşağı Mısır'da bulunan iki kraliyet sarayının arası yüzlerce kilometreydi. Su aygırları ne kadar yüksek sesle böğürüyor olsalar da Hiksos kralının onları duyması mümkün değildi.[5] Ancak arkeologlar Seqenenre'nin mumyasını buldu. Bu firavunun kafatasındaki savaş baltası yaralanmalarından, hayatını savaş alanında hunharca kaybettiği anlaşılıyor. Acaba Hiksoslara karşı bir savaş mıydı bu? Kesin olarak bilemiyoruz ancak Apophis ve Seqenenre'nin su aygırları yüzünden olsun olmasın birbirleriyle savaşmış olmaları mümkün.

Mısır'ın On Yedinci Hanedanı'nın son kralı olan Firavun Kamose'den kalma başka bir yazıtın tarihi yaklaşık M.Ö. 1550. Kamose ülkeyi Yukarı Mısır'da bulunan memleketi Teb'den yönetiyordu. "Asyalılar" olarak söz ettiği Hiksoslara karşı zaferle biten son savaşın ayrıntıları aşağıdaki gibi verilmiş.

> Asyalıları püskürtmek için bütün kudretimle kuzeye doğru denize açıldım... önümde ateşin alevleri gibi cesur ordumla ve... okçularımız onların yerlerini yok etmek üzere yüksek mevzilerimizin tepesinde... geceyi gemimde yüreğim huzurlu geçirdim, gün ağardığında üstüne bir şahin gibi çöktüm. Kahvaltı vakti geldiğinde duvarlarını yıkmış, halkını katletmiş, karısını nehrin kıyısına kaçmak zorunda bırakmış ve onu yenmiştim. Ordum... mal, sığır, yağ, bal... gibi ganimetleri neşeyle bölüşen aslanlar gibiydi.

Kamose bize ayrıca Avaris'in akıbetinden de bahseder:

> İki Nehir Bölgesinin üzerinde kurulu Avaris'e gelince, yaşanmaz hâle getirip yerle bir ettim; Asyalıların çağrısına kulak verecek kadar kendini kaptıranların, hanımları Mısır'ı yüzüstü bırakanların kentlerini Mısır'ın orta yerinde sebep oldukları yıkım yüzünden yok ettim; ve evlerini öyle bir yakıp kül ettim ki bundan böyle sonsuza kadar için için tütecek yıkıntı öbeklerine döndüler.[6]

5 Wente 2003a: 69-71.

6 Çeviri için Pritchard 1969: 554-55; Habachi 1972: 37, 49; Redford, D. B. 1992: 120; Redford, D. B. 1997: 14.

Böylece Mısırlılar, Hiksosları topraklarından defetti. Hiksoslar gerisin geri *Retenu*'ya (eski Mısırlıların günümüz İsrail ve Suriye'sine verdikleri adlardan biri, aynı bölge Mısırlılar tarafından *Pa-ka-na-na* ya da Kenan olarak da bilinirdi) kaçtı. Bu sırada Mısırlılar Mısır'da Kamose'nin erkek kardeşi Ahmose ile başlayan ve bugün Yeni Krallık dediğimiz dönemi başlatan On Sekizinci Hanedan'ı kurdu.

Bu dönemde Avaris'le beraber Mısır'ın geri kalan her yeri yeniden inşa edildi ve Avaris'e de yeni bir isim verildi. Altmış yıl kadar sonra, M.Ö. 1500 civarlarında Hatşepsut ve III. Thutmose'nin dönemi geldiğinde, burası yine yıldızı parlayan bir şehir hâline gelmişti. Adı artık Peru-nefer olan kent, boğa üzerinden atlama gibi, Mısır'dan ziyade Ege'deki Girit'e daha uygun başka sahnelerin de resmedildiği Minos tarzı fresklerle dekore edilmiş sarayıyla göz dolduruyordu. Bir arkeolog, Mısırlı bir hükümdarın bir Minos prensesiyle evlenmiş bile olabileceğini öne sürdü.[7] On Sekizinci ve On Dokuzuncu Hanedan döneminde çok sayıda firavunun, aşağıda da göreceğimiz gibi, esas olarak diplomatik bağları veya yabancı bir güçle yapılan anlaşmaları güçlendirmek adına yabancı prenseslerle evlendikleri kesin. Ama Minos duvar resimlerine Mısır'da nasıl rastlanabildiğini bu türden siyasi teşviklerle gerçekleştirilen evlilikler vasıtasıyla açıklamaya çalışmaya gerek yok, çünkü Doğu Akdeniz, Mısır ve bu durumda Ege arasındaki temaslarla ilgili başka kanıtlar da var.

GEÇMİŞE DÖNÜŞ: MEZOPOTAMYA VE MİNOSLULAR

Arkeolojik eserler, metinler ve resimler gibi veriler sayesinde, Girit Adası'nda yaşayan Minosluların, Yeni Krallık firavunlarıyla etkileşimlerinin çok öncesinden beri Yakın Doğu'daki çeşitli bölgelerle temas hâlinde olduklarını kesin olarak biliyoruz. Örneğin neredeyse dört bin yıl önce, M.Ö. on sekizinci yüzyılda Minos yapımı ürünlerin Ege Denizi ve Doğu Akdeniz boyunca Dicle ve Fırat arasındaki topraklara, yani Mezopotamya'ya taşındığından haberimiz var.

7 E.g., Bietak 1996: 80.

Bu antik ticaretin belgeleri, Fırat Nehri'nin batısında, günümüz Suriye'sinde yer alan antik Mari kentinde bulundu. Fransız arkeologlar burada 1930'larda yirmi bin kil tabletten oluşan bir defineyi gün ışığına çıkardı. Arkeologların burada çalışmaya başlaması, yerel halkın başsız bir insan vücudu bulmasının sonucuydu. Önce kafası kesilmiş bir ceset zannedilen bu buluntu, aslında altındaki yazıta göre antik bir kentin kralının taş heykeliydi.[8] Çevrede buna benzer çok sayıda taş heykel bulundu. Antik Akad diliyle yazılmış belgelerin bulunduğu tabletler ise kraliyet yazışmalarının ve diğer daha sıradan günlük kayıtların tutulduğu, Mari krallarına ait bir arşive aitti. Bu krallardan biri olan Zimri-Lim yaklaşık M.Ö. 1750'lerde hüküm sürmüştü. Tabletlerde sarayın yönetimi ve krallığın idari yapılanmasıyla ilgili konulardan dönemin günlük hayatıyla ilgili meselelere kadar her türlü bilgi belgelenmişti.

Örneğin bir tablet, Zimri-Lim'in yazlık olarak tükettiği içeceklerde kullanılacak buzla ilgiliydi. Yazın sarayda şarap, bira ve anason ya da nar suyuyla tatlandırılmış diğer arpa bazlı fermente içecekler revaçtaydı. Zimri-Lim'in kışın karlı dağlardan toplanan buzun, ihtiyacın arttığı sıcak yaz aylarında muhafaza edilebileceği bir buzhanenin Fırat'ın kıyısında inşa edilmesi için emir verdiğini biliyoruz. İddiasına göre daha önce hiçbir kral böylesi bir buzhane inşa ettirmemişti. Gerçekten de öyle olabilir, ancak içeceklerde buz kullanımı bölgede yeni bir âdet değildi. Hem de bir kralın oğluna, uşaklara buzu içeceklere koymadan önce temizletmeleri yönünde yapmış olduğu uyarıya rağmen: "Emir ver, toplanan buzu bir araya getirsinler! Her türlü çer çöp, toprak parçası, hayvan dışkısından temizleninceye kadar yıkasınlar."[9]

Arşivlerde, Akdeniz'in diğer bölgeleri ve Yakın Doğu ile yapılan temasların ve ticaretin kayıtları da vardı. Alınan sıra dışı ürünler özellikle belirtilmişti. Tabletlerden, Mari kralları ile diğer kentlerin ve krallıkların yöneticileri arasında sıklıkla hediye alıp verildiğini de biliyoruz. Ayrıca krallar birbirlerinden kendilerine hizmet sunacak hekim, zanaatkâr, dokumacı, müzisyen ve şarkıcı da istiyordu.[10]

8 Heimpel 2003: 3-4.

9 Dalley 1984: 89-93, özellikle 91-92.

10 Mari ve benzeri yerlerde bu tür istekler için bkz. Cline 1995a: 150; Zaccagnini 1983: 250-54; Liverani 1990: 227-29. Minoslular ve Mezopotamya arasında

Mari'de bulunan tabletlerde kayıtlı egzotik ithal nesneler arasında, değerli lapis lazuli taşı kakmalı altın bir hançer ve benzeri silahların yanı sıra, "Kaftar tarzı" dokunmuş giysiler ve kumaşlar da vardı.[11] *Kaftar* (veya *Kaptaru*) Mezopotamyalıların ve Kenanlıların Girit'e verdiği isimdi, Mısırlılar ise sonradan buraya *Keftiu* adını vermişti. Mallar, ta Girit'ten uzun bir yol katederek geldikleri için üretimde kullanılan malzeme ve işçilik masraflarına bağlı mevcut değerlerinin üzerine bir de bugün mesafe bedeli diyebileceğimiz bir fark bindiriliyordu.

Başka bir tablet de sıra dışı bir durumu, Mari Kralı Zimri-Lim'in, Babil Kralı Hammurabi'ye hediye olarak Girit'ten bir çift Minos ayakkabısı göndermesini belgeliyor. Metinde sadece şu veriler yer alıyor: "Kaftar tarzı bir çift deri ayakkabıyı, Hammurabi'nin sarayına kurye Bahdi-Lim (bir memur) taşıdı, ancak iade edildi."[12] Ayakkabıların neden iade edildiği ile ilgili bir açıklama yok. Belki de sadece alıcının ayaklarına uymadılar. Sonradan Tevrat'la popülerleşen "göze göz, dişe diş" deyişinin ilk olarak geçtiği Hammurabi yasalarında ayakkabı gibi kalemlerin iadesiyle ilgili bir ceza maddesi yoktu.

Hammurabi'nin kendi topraklarında az bulunan ve sıra dışı kabul edilebilecek bu ayakkabıları, hele bir de Girit ve Mezopotamya arasındaki, bugünün Suriye/Irak'ı ile Yunanistan arasına denk düşen mesafe dikkate alındığında, ayağına olsun olmasın reddetmiş olması biraz şaşırtıcı. Böylesi bir yolculuğa girişmek hafife alınacak bir şey değildi. Büyük ihtimalle sefer etaplar hâlinde yapılır, malların naklinden her aşamada farklı tüccarlar sorumlu olurdu. Öte yandan mevkileri denk kabul edilen krallar arasında buna benzer hediye alış verişleri M.Ö. ikinci bin yılın antik Yakın Doğu'sunda çok rastlanan bir uygulamaydı.[13] Böylesi durumlarda söz konusu mallar doğrudan bugünün diplomatik heyetleri ile karşılaştırabileceğimiz özel kraliyet temsilcileri tarafından yerine ulaştırılırdı.

imzalanan anlaşmalar için bkz. Heltzer 1989 ve Sørensen 2009; ayrıca Ege ile Mezopotamya arasındaki bağlantılar için Cline 1994: 24-30.

11 Liste için bkz. Cline 1994: 126-28 (D.3-12).

12 Çeviri Durard'a göre, 1983: 454-55; ayrıca bkz. Cline 1994: 127 (D.7).

13 Tartışmalar için bkz. Cline 1994, 1995a, 1999a, 2007a ve 2010, referanslar içerir.

MİNOSLULARIN KEŞFİ VE GENEL BİR BAKIŞ

Yukarıdaki paragraflarda görüldüğü gibi, Giritli Minoslular en geç M.Ö. 1800'den itibaren Orta ve Geç Tunç Çağı boyunca antik Yakın Doğu'daki çeşitli bölgelerle temas hâlindeydi. Hatta Mari mektuplarında Minoslulardan söz edilir. Kuzey Suriye'deki Ugarit'te, M.Ö. on sekizinci yüzyılın başlarında Mari'den batıya gönderilen kalay teslim alınırken Minoslu bir tercümanın (veya Minoslular için hazır tutulan bir tercümanın) görevlendirilmiş olması da mümkün.[14] Ancak göründüğü kadarıyla Minoslular Hatşepsut ve III. Thutmose'nin dönemi olan on beşinci yüzyıldan başlayarak Mısır'la özel bir ilişki geliştirmeye başladı. Bu yüzden hikâyemiz de tarihin bu noktasından başlayacak.

Minos uygarlığının adının 1900'lerin başında İngiliz arkeolog Sir Arthur Evans tarafından konmuş olması ilginçtir. Mısırlıların, Kenanlıların ve Mezopotamyalıların onlara verdiği ayrı ayrı isimleri bilsek de kendilerine verdikleri ismi bilmiyoruz. Dahası, nereden geldikleri hakkında da bir fikrimiz yok, ama ipuçları en kuvvetli ihtimal olarak bizi Anadolu'ya yönlendiriyor.

Girit'te M.Ö. üçüncü binyılda, aşağı yukarı M.Ö. 1200'lere kadar süren bir uygarlık kurduklarını biliyoruz. Bu zaman aralığının ortalarına doğru, M.Ö. 1700 civarında adayı vuran büyük bir deprem yüzünden Knossos'taki ve adanın diğer yerlerindeki sarayların yeniden inşa edilmesi zorunlu oldu. Minoslular bunu çabuk atlattılar ve Yunan anakarasından gelen Mikenler tarafından ikinci binyılın sonlarında istila edilinceye kadar bağımsız bir uygarlık olarak geliştiler. Bu istiladan sonra ada her şeyin çöktüğü M.Ö. 1200'lere kadar Miken yönetimi altında kaldı.

Sir Arthur Evans'ın Girit'te kazı yapmasını sebebi Atina'da bir pazarda satılırken bulduğu "süt taşlarıydı." Doğum yapmak üzere olan ya da lohusa Yunan kadınları bu "süt taşından" takıları takardı. Evans bu taşların üzerinde daha önce hiç görmediği semboller gördü, ancak bunların yazı olduğunu anladı. Taşların izini sürdüğünde, Girit'teki modern Kandiye (Heraklion) kenti yakınındaki toprak altında kalmış Knossos yerleşiminde

14 Bkz. Cline 1994: 126 (D.2), referanslar içerir; ayrıca Heltzer 1989.

(Kephala Tepesi) bulunduklarını öğrendi. Truva kazılarını yapan Heinrich Schliemann bu yerleşim yerini devralıp kazmak için uğraşmış ama istediğini elde edememişti. Evans, her nasılsa araziyi satın almayı başardı ve Mart 1900'de kazıya başladı. Bunu takip eden birkaç on yıl boyunca kişisel servetinin çoğunu bu projeye harcamak pahasına kazıya devam etti ve sonunda bulgularını *The Palace of Minos at Knossos* (*Knossos'taki Minos Sarayı*) adlı birkaç ciltlik büyük bir eserde bir araya getirdi.[15]

Sağ kolu olan İskoç asistanı Duncan Mackenzie'nin[16] yardımıyla Evans kısa süre sonra kraliyet sarayı olduğu anlaşılan yapıyı ortaya çıkardı. Evans, yeni keşfedilmiş bu uygarlığa Yunan efsanesine göre eski zamanlarda Girit'i yönettiği söylenen Kral Minos'un adını verdi. Efsaneye göre, bu kralın sarayının yer altı uzantılarındaki labirentte bir Minotor (yarı insan yarı boğa) yaşıyordu. Evans'ın bulduğu çok sayıda tablet ve benzeri nesnelerin üzerinde hem hâlâ deşifre edilmemiş olan Linear A, hem de Yunancanın erken dönemde kullanılan, Girit'e muhtemelen Mikenler tarafından getirilmiş bir şekli olan Linear B ile yazılmış yazılar vardı. Ancak halkın gerçek ismini hiçbir zaman keşfedemedi. Daha önce de belirtildiği gibi, Knossos'un yanı sıra Girit'teki çok sayıda yerleşim yerinde yüz yıldan uzun süredir devam eden kazılara rağmen bu konu hâlâ bilinmezliğini koruyor.[17]

Evans Knossos'ta Mısır ve Yakın Doğu'dan getirilmiş çok sayıda ithal ürün buldu. Bulduğu su mermerinden bir kapağın üzerinde, hiyerogliflerle "yüce Tanrı Seweserenre, Re'nin oğlu, Khayan"[18] yazılıydı. En iyi bilinen Hiksos krallarından olan Khayan, M.Ö. on altıncı yüzyılın başlarında hüküm sürmüştü. Kendisiyle ilişkili nesnelere Yakın Doğu boyunca rastlanır, ama bu kapağın Girit'e nasıl ulaştığı hâlâ gizemini koruyor.

15 Evans 1921-35.

16 Momigliano 2009.

17 Minoslular ve/veya toplumlarının çeşitli yönleri ile ilgili çok sayıda kitap yayınlandı, örneğin bkz. Castleden 1993 ve Fitton 2002; ayrıca Cline'da (ed.) bulunan makaleler 2010. Khayan kapağı için bkz. Cline 1994: 210 (no. 680), referanslar içerir.

18 Khayan kapağı ile ilgili bkz. Cline 1994: 210 (no. 680), referanslar içerir.

Girit'in kuzey kıyısındaki ve Knossos'la bağlantılı liman şehirlerinden biri olan Katsamba'da başka bir arkeoloğun bir mezarda bulduğu Mısır işi su mermeri vazo da ayrıca ilgi çekici. Vazonun üzerinde Firavun III. Thutmose'nin kraliyet ismi yazılıdır: "Yüce Tanrı Men-kheper-Re, Re'nin oğlu, her tezahürüyle mükemmel Thutmose." Vazo, Ege'de bulunan ve üzerinde Thutmose'nin isminin yazılı olduğu çok az sayıda nesneden biri.[19]

Beşinci yüzyılda yaşayan Yunanlı tarihçi Thukididis, Minosluların bir donanmaya sahip olduğunu ve o dönemde denizlere hükmettiklerini iddia eder: "Geleneksel olarak aktarılanlara göre Minos, donanma kurduğu bilinen ilk kişidir. Bugün Helen Denizi dediğimiz denizlerin efendisi hâline gelmişti" (Thukididis, *History of the Peloponnesian War [Peloponez Savaşı'nın Tarihi]*, 1.3-8). Eski âlimlere göre bu durum Minos Talassokrasisi diye bilinir olmuştu. Talassokrasi, Yunanca deniz manasındaki *thalassos* ve güç manasındaki *kratia* kelimelerinden gelir. Bu varsayılan Minos deniz üstünlüğünün doğruluğu bugünlerde sorgulanmaya başlanmış olsa da, Mısır kayıtlarında "*Keftiu* gemilerinin" bahsi geçtiği bilinir. *Keftiu*, Mısırlıların o dönem Girit için kullandığı tabirdi. Yine de burada söz konusu gemilerin Girit'ten mi geldiği, Girit'e mi gittiği yoksa Minos tarzında mı yapıldıkları tam olarak bilinmiyor.[20]

Evans'ın kazı alanındaki halefi John Devitt Stringfellow Pendlebury, Mısır ve Girit arasındaki olası ilişkilerle son derece ilgiliydi. Knossos'un yanı sıra Amarna (biraz sonra sözü geçecek Akhenaton'un başkenti) adlı Mısır yerleşiminde de kazılar yaptı. Konuyla ilgili *Aegyptica* başlıklı bir monografi yayınlayan Pendlebury, bu incelemede Knossos'un yanı sıra adanın diğer yerlerinde de bulunan Mısır'dan ithal edilmiş tüm malları kataloglayarak listeledi. Pendlebury adanın 1941'de Alman paraşüt birliklerince işgali sırasında vurularak öldürüldü.[21]

Evans ve Pendlebury Knossos'ta daha da fazla ithal nesneler buldular. Böylece sonraki yıllarda Minosluların hem ithalat hem

19 III. Thutmose vazosu için bkz. Cline 1994: 217 (no. 742), referanslar içerir.

20 Cline 1999a: 129-30, referanslar içerir.

21 Pendlebury 1930. Pendlebury ile ilgili olarak bkz. Grundon 2007. Pendlebury'nin orijinal kitabının yerini şimdi iki ciltlik yakın zamanlı bir araştırma aldı, bkz. Phillips 2008.

ihracatla uğraştıkları ve Mısır'ın yanı sıra başka bölgelerle de iletişim ağları kurmuş oldukları iyice açık hâle geldi. Örneğin Girit'te Orta ve Geç Tunç Çağı bağlamındaki çeşitli yerleşim yerlerinde Mezopotamya'dan gelme silindir mühürler ve Kenan'dan gelme saklama kapları ortaya çıkartılırken, Mısır'dan İsrail ve Ürdün'e, Kıbrıs'tan Suriye ve Irak'a kadar uzanan çeşitli ülkelerde de Minos tarzı çömlekler ve Minos işçiliğiyle üretildiği belli diğer türden nesneler bulundu.

MISIR'A DÖNÜŞ

Yukarıda bahsi geçen malların bir zamanlar Akdeniz'i aşabilenlerin sadece ufak bir kısmını oluşturduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız. Geç Tunç Çağı'nda ticareti yapılan malların çoğu dayanıksızdı ve bunların kalıntılarının, günümüzde teşhis edilebilir hâlde elimize geçmeleri pek mümkün değildi. Tahıl, şarap, baharat, parfüm, ahşap ve tekstil ürünlerinin çok uzun zaman önce yok olduğuna kesin gözüyle bakılıyor. Lapis lazuli ve çeşitli akikler gibi değerli taşlar, altın, bakır ve kalay gibi madenler veya fil dişi türünden ham maddeler ise zaten ulaştıkları yerlerde yerel zanaatkârlar tarafından hemen silah ve takı gibi ürünlere dönüştürülmüş olmalı. Dolayısıyla ticaret yollarının ve uluslararası ilişkilerin en bol sayıda ve verimli kısmını oluşturması beklenen deliller, çağlar içinde dağılıp un ufak olmuş veya başka sebeplerle kaybolmuş olmalı. Ancak dayanıksız ticaret mallarının varlığı da günümüze kadar ulaşabilmiş yazılı metinler veya duvar resimlerindeki tasvirler sayesinde zaman zaman tespit edilebiliyor. Böylesi resimler, yazıtlar ve edebî atıflar, doğru yorumlanabilirse bize halklar arasındaki ilişkiler konusunda daha net bir tablo sunabiliyor. Dolayısıyla Yeni Krallık firavunlarının hüküm sürdüğü, Hatşepsut'tan III. Amenhotep'e kadarki döneme ait resimli Mısır mezarlarında bulunan yabancı halkların betimlemeleri, M.Ö. on beşinci ve on dördüncü yüzyıllarda iş görmekte olan diplomatik, ticari ve ulaştırma ağlarına somut olarak tanıklık etmemizi sağlamaları açısından paha biçilmez.[22]

22 Daha önce Cline ve Cline'da belirtildi, 1991.

Ege halklarının duvar resimlerinde fiilen gösterildiği mezarların ilki, M.Ö. on beşinci yüzyılda Hatşepsut'un saltanatı sırasında inşa edildi. Bu mezarlarda sık sık ve genelde mallarıyla tasvir edilen Minosluların Girit'ten geldikleri, ellerinde gördüğümüz bu mallar ve resimlerdeki tanımlayıcı yazılar sayesinde tartışma götürmez şekilde ortaya konuyor. Örneğin Hatşepsut'un mimarı, danışmanı ve belki de âşığı olan Senmut'un mezarında, genel Ege tarzına uygun metal vazolar taşıyan altı adamdan oluşan Egeli bir elçi heyeti resmedilmiş.[23]

III. Thutmose'nin veziri Rekhmire'nin (M.Ö. 1450 civarı) mezarı içindeki diğer bir resimde ise özellikle Ege'ye ait olduğu belli nesneler taşıyan ve karakteristik Ege tarzı eteklikler giymiş adamlar görülüyor. Hemen yanında şu yazılı (kısmen): "Keftiu ve 'Denizin Ortasındaki Adalardaki' önderleri adına barışla gelenler, Majesteleri Aşağı ve Yukarı Mısır'ın Kralı'nın azameti karşısında başlarını eğerek selam veriyorlar."[24] Dönemin Mısır mezarlarında rastladığımız pek çok benzerinden biri olan bu tasvir kesinlikle Ege'den Mısır'a yapılan bir heyet ziyaretinin betimlemesi.

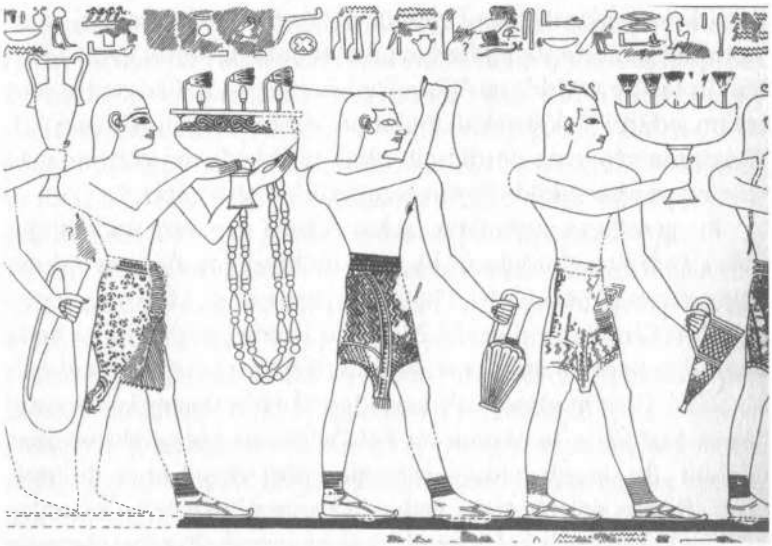
Rekhmire'nin mezarında gördüğümüz tek halk Egeliler değil. Resmin hizasının altında ve üstünde Punt, Nubiya ve Suriye'den gelen temsilciler, yazılı açıklamalarla birlikte resmedilmiş. Kanıtlanmış olmasa da, burada gördüklerimiz III. Thutmose'nin saltanatı sırasında yer almış önemli bir olayın tasviri, Ege'den gelen temsilciler ve tüccarlar, davet edilerek bir araya getirilmiş çok uluslu bir topluluğun sadece bir kısmı olabilir. Eğer öyleyse, bu büyük ihtimalle bir firavunun hükümdarlığının otuzuncu yılında ilki kutlanan, sonra da düzensiz aralıklarla tekrar edilen *Sed* (veya Jübile) festivali olmalı. III. Thutmose'nin bu festivallerden en az üç tane düzenlediğini biliyoruz. Bu da elli dört senelik hükümranlığı dikkate alınırsa hiç de şaşırtıcı değil.[25]

Hatşepsut ve/veya III. Thutmose'nin saltanat dönemlerinden kalma, yüksek düzeyli memurlara veya danışmanlara ait,

23 Panagiotopoulos 2006: 379, 392-93.

24 Çeviri Strange'e göre, 1980: 45-46. Ayrıca bkz. Wachsmann 1987: 35-37, 94; Cline 1994: 109-10 (A.12), ek bilgi ve referanslar içerir; Rehak 1998; Panagiotopoulos 2006: 382-83.

25 Troy 2006: 146-50.

Resim 4. Rekhmire'nin mezarı ve resmedilen Egeli halklar (Davies'e göre, 1943, resim xx, Metropolitan Sanat Müzesi'nin izniyle).

toplam on dört kadar mezarın üzerinde ülke dışı kaynaklı ürünler taşıyan yabancı heyetlerin, örneğin Nubiyalılar ve Kenanlılar da dâhil olmak üzere Ege halklarının tasvirleri bulunuyor.[26] Özellikle III. Thutmose'nin dönemine ait dokuz mezarda diplomatik hediyeler sunan, zamanı gelen senelik vergilerini teslim eden veya III. Thutmose'nin Lübnan'dan sedir ağacı getirmek için yola çıkardığı resmî bir kraliyet heyetinde görevli olarak yer alan yabancıların tasvirleri sıklıkla görülüyor.[27]

Mısır'ın bu dönemine ait tapınak yazıtları ve papirüs kayıtları gibi diğer çeşitli kaynaklarda *Keftiu, Keftiu* erkekleri ve *Keftiu* gemilerinin sözü geçer. Bunların en ilginçlerinden biri III. Thutmose'nin otuzuncu yılından kalma (M.Ö. 1450 civarı) ve Mısır donanmasının ihtiyacı için ithal edilen malzemeler bağlamında birtakım "*Keftiu* gemilerinin" sözünün geçtiği papirüstür: "*Keftiu*

26 Panagiotopoulos 2006: 379-80.
27 Panagiotopoulos 2006: 380-87.

gemisinin kaplamasında kullanılacak kereste [adamın adı] ustaya teslim edildi"; "Usta Tity'ye görevli olduğu *Keftiu* gemisi için bugün teslim edildi"; ve "Usta Ina'ya diğer ... *Keftiu* gemisi için teslim edildi."[28] Karnak'ta bulunan Amon Tapınağı'ndaki III. Thutmose'nin otuz dördüncü yılına ait bir duvar yazıtında da yine benzer bir şekilde *Keftiu* gemilerinin bahsi geçer.[29]

Bu gemilerin *Keftiu*'dan gelen Minos gemileri mi olduğu, yoksa *Keftiu*'ya gidebilecek kapasitede Mısır gemileri mi olduğu hâlâ çok net olmasa da III. Thutmose zamanında Minos egemenliğindeki Girit ile Yeni Krallık Mısır'ı arasında iletişim, hatta belki doğrudan temas olduğu açık. Hâkim rüzgârlar sayesinde yelkenli bir tekne Girit'in güney sahillerinden Mısır'ın kuzey kıyısındaki Mersa Matruh'a ve oradan da Nil Deltası'na kolaylıkla seyahat edebilir. Bu, bugün olduğu gibi otuz dört yüzyıl önce de böyleydi. Dönüş yolculuğunu yelkenle yapmak rüzgâr ve akıntılar dikkate alındığında kolay değil, ama senenin belli zamanlarında mümkün. Ayrıca saat yönünün tersi bir rotayla Mısır'dan Kenan ve Kıbrıs'a, oradan Anadolu ve Rodos'a, buradan da Girit ve Kiklad Adaları'na, sonra da Yunan anakarasına ve gerisin geri Girit ve güneye, Mısır'a doğru hareket etmek de mümkündü.

İlk Amon[30] rahibi olan Menkheperreseneb'in mezarındaki yazı ve resimlerden açıkça anlaşıldığı üzere, Mısırlılar Minos kraliyet mensuplarını tanıyor ve onları diğer yabancı kraliyet ailelerine eşit olarak görüyordu. Mezarın duvarlarında "*Keftiu* (Girit) Prensi", Hitit Prensinin (Anadolu'dan), Tunip Prensinin (muhtemelen Suriye'de) ve Kadeş Prensinin (Suriye'de) yanında yer alıyor. İnsan figürlerini tanımlamak için kullanılan "Prens" veya "Önder" anlamındaki *wr* unvanı hepsinde aynı şekilde kullanılmış.[31] Bu resim, böylesi kraliyet mensuplarının Mısır'ı bazı durumlarda, hatta belki de bazen çok özel bir gerekçeyle ziyaret

28 Çeviri Strange'e göre 1980: 97-98. Ayrıca bkz. Wachsmann 1987: 120-21; Cline 1994: 110 (A.13).

29 Strange 1980: 74; Wachsmann 1987: 119-21; Cline 1994: 110 (A.14).

30 Panagiotopoulos 2006: 380-83.

31 Bunu ilk olarak Archaeological Institute of America'nın yıllık toplantılarında sunulan bir incelemede belirttim, bkz. Cline 1995a: 146. Ayrıca bkz. Cline 1994: 110-11 (A.16); Panagiotopoulos 2006: 381-82.

ettiğine işaret ediyor. Hepsi aynı zamanda mı gelmişti (muhtemelen Rekhmire'nin mezarında tasvir edilen olaya farklı bir bakış açısı?) yoksa farklı zamanlarda mı Mısır'da bulunmuşlardı? Bundan emin olamıyoruz, ama Geç Tunç Çağı'nın başlıca şahsiyetlerinin, bugünün yüksek erkânının bir İngiliz kraliyet düğünü ya da G-8 konferansı için toplanmaları gibi Mısır'daki büyük bir etkinlik için bir araya gelmeleri ihtimalini düşünmek ilginç.

III. Thutmose, aynı *wr* (Prens veya Önder) tabirini başka yerlerde de kullanmış. Yıllıklarında, kırk ikinci sene için kaydedilen bir maddede "Tanaja Prensinden" söz eder. Tanaja, Mısırlıların Yunan anakarasına verdikleri isimdi. Thutmose burada Ege'den gelen ve aralarında *Keftiu* işçiliğiyle üretilmiş gümüş bir kap ve gümüş kulpları olan dört kâsenin de olduğu nesneleri listeler. Bu mallar ilginç bir şekilde, genellikle "haraç" diye tercüme edilen, ama bu bağlamda "hediye" anlamına gelmesi daha olası *inw* kelimesiyle tanımlanır.[32]

Belki de "sıradan" ticaretle uğraşmanın kralın asaletini zedeleyeceği düşünülürken, eşitler (veya neredeyse eşitler) arasındaki "hediye" alışverişi tamamen kabul edilebilir olarak görülüyordu. Bunu bir sonraki bölümde, M.Ö. on dördüncü yüzyılda hediye verme kisvesi altında yürütülen uluslararası ticaret bağlamında daha etraflıca ele alacağız.

HATŞEPSUT VE III. THUTMOSE

Hatşepsut'un III. Thutmose'ninkinden hemen önceki saltanatında sadece Ege ile değil, Yakın Doğu'nun diğer bölgeleriyle de etkileşim sağlanıyordu. Uluslararası temaslar ve küresel saygınlık hedefiyle savaştan ziyade diplomasiyi öne çıkartarak, On Sekizinci Hanedan'ın bu yolda ilerlemesini ilk sağlayan esasen odur. Firavun I. Thutmose ve Kraliçe Ahmose'nin kızı olan Hatşepsut'un damarlarında, babası kraliyet statüsüne eşinin ailesine içgüveysi olmak yoluyla ulaşmış da olsa saf kraliyet kanı akıyordu.

32 Panagiotopoulos 2006: 372-73, 394; ancak itirazlar için bkz. Liverani 2001: 176-82. Bkz. Cline 1995a: 146-47; Cline 1994: 110 (A.15).

Hatşepsut, baba bir kardeşi II. Thutmose ile, genç adamın önünü açmak gayesiyle ayarlanan bir evlilik yaparak hayatını birleştirdi. II. Thutmose, gerçek bir kraliçeden değil, kralın daha önemsiz bir karısından doğmaydı. Hatşepsut'la evlenmek ona diğer türlü elde edeceğinden çok daha fazla meşruiyet sağladı. Birlikteliklerinden bir kızları oldu ama erkek evlatları olmadı. Bu hanedan için bir felaket olabilirdi. Neyse ki haremindeki bir cariyeden bir oğlu oldu. Bu oğlan, kaderinde babasından sonra tahta çıkmak olduğu için buna uygun bir şekilde, III. Thutmose olarak yetiştirildi. II. Thutmose beklenmedik bir şekilde öldüğünde genç oğlan daha kendi başına hükmedecek yaşa gelmemişti. Dolayısıyla Hatşepsut onun adına geçici olarak naiplik yapmak için devreye girdi. Ama tahtı devretme zamanı geldiğinde bunu yapmayı reddetti. III. Thutmose geri planda - büyük ihtimalle de sabırsızlıkla - beklerken Hatşepsut yirmi seneden fazla hüküm sürdü.[33]

Bu süre zarfında Hatşepsut firavunlara özgü geleneksel takma sakalın yanı sıra, göğüslerini ve diğer kadınsı özelliklerini saklamak için erkek kıyafetleri giyip savaş zırhı kuşanmaya başladı. Deir el-Bahari'de bulunan tapınak mezarındaki heykellerinde bunları açıkça görmek mümkün. "Hatşepsut'un" sonundaki "t" sesi kadınsı bir hava taşıdığından, kulağa daha erkeksi gelmesi için bunu terkle adını değiştirdi ve "Majesteleri Kral Hatşepsu" oldu.[34] Diğer bir deyişle sadece basit bir naip olarak değil, erkek bir firavun olarak hüküm sürdü. Sonuç olarak şu anda Kleopatra ve Nefertiti ile beraber Mısır'ın en şanlı kadınlarından biri sayılıyor. Görünüşe göre Hatşepsut, II. Thutmose öldükten sonra bir daha evlenmedi ama mimarı ve başmemuru Senmut'u âşığı yapmış olabilir. Senmut'un bir sureti, belki de gizlice oyulmuş olarak, yapımına kendisinin nezaret ettiği Hatşepsut'un Deir el-Bahari'deki tapınak mezarında duruyor.[35]

33 Clayton 1994: 101-2; Allen 2005: 261; Dorman 2005a: 87-88; Keller 2005: 96-98.

34 Tyldesley 1998: 1; Dorman 2005a: 88. Ayrıca bkz. http://www.drhawass.com/blog /press-release-identifying-hatshepsuts-mummy (son erişim 29 Aralık 2010).

35 Clayton 1994: 105; Dorman 2005b: 107-9.

Bu ilgi çekici hükümdar, kereste alımı için Fenike'ye (günümüz Lübnan'ı), bakır ve turkuaz için de Sina'ya gönderdiği barışçıl ticaret heyetleri ile hatırlanır.[36] Ama görevlendirdiği heyetlerin en meşhuru, saltanatının dokuzuncu yılında Punt ülkesine gönderdiği ve Deir el-Bahari'nin duvarlarında da kayda geçilmiş olan heyet. Punt'un konumunun tam olarak nerede olduğu artık bilinmediğinden uzmanlar arasında da hâlâ tartışma konusu. Yetkililer genellikle Punt'un Sudan, Eritre veya Etiyopya bölgesinde olduğu görüşünde, ama bu ülkeyi Kızıl Deniz kıyıları boyunca veya günümüz Yemen'i civarı gibi başka yerlerde arayanlar da var.[37]

Hatşepsut'un heyeti Mısır'ın Punt'a gönderdiklerinin ne ilki ne de sonuncusuydu. Orta Krallık döneminde olduğu gibi, Punt ülkesine sonradan M.Ö. on dördüncü yüzyıl ortalarında III. Amenhotep tarafından da bir delegasyon gönderilmişti. Ancak sadece Hatşepsut'un kayıtlarında bir Punt kraliçesinin resmi yer alıyor. Yanındaki açıklamaya göre adı "Eti" olan yabancı kraliçeyi kısa boyu, çarpık omurgası, kat kat yağları, koca kalçasıyla gösteren çizimler, hakkında çok laf çıkmasına yol açmıştı. Bunun sonucu olarak kraliçeyi günümüzde de obez olarak tarif ediyoruz (şişman bir karın, devasa ve genellikle kıyafetlerden taşmaya meyilli kalça ve bacaklar). Resimlerde palmiye ağaçları, egzotik hayvanlar ve yörenin uzaklığını vurgulayan benzeri başka detayların yanı sıra, Mısırlıları Punt'a götüren ve geri getiren gemiler bile direk ve armalarına kadar ayrıntılarıyla tasvir edilmiş.

III. Thutmose, hükümdarlığının otuz dördüncü yılında, M.Ö. 1450'den bir süre sonra Punt ülkesine kendi ticaret heyetini gönderdi. Aynı bölgeye 38. Yıl'da gönderdiği bir başka heyet ziyareti gibi bu ziyaret de Yıllıklarına usulünce kaydedildi.[38] Bunlar, sedir elde etmek için Lübnan'a yaptırdığı heyet seferleri ile beraber, III. Thutmose'nin saltanatı sırasında Mısır'la yabancı bir bölge arasında süregelen ticarete işaret edebileceğimiz az sayıdaki

36 Tyldesley 1998: 144.

37 Clayton 1994: 106-7; Tyldesley 1998: 145-53; Liverani 2001: 166-69; Keller 2005: 96-98; Roth 2005: 149; Panagiotopoulos 2006: 379-80.

38 Panagiotopoulos 2006: 373.

örnekten bazıları. Yine de saltanat dönemindeki asillere ait bu mezar resimlerinde tasvir edilen "haracın" (*inw*) çoğunun, aslında ticareti yapılan mallar olduğunu tahmin ediyoruz.

Mısır'ın III. Thutmose'nin yönetiminde en yaygın ticaret yaptığı ve firavunun buralardan *inw* teslim aldığını üç ayrı kez kayda geçirdiği bölgeler arasında, Mısırlıların *Isy* adını verdiği yerleşim yeri, büyük ihtimalle ya Kuzeybatı Anadolu'daki Assuva olarak bilinen şehir devletleri koalisyonu ya da Kıbrıs, yani Tunç Çağı'nda bilinen adıyla Alaşiya'ydı. Thutmose'nin kâtipleri, farklı yazıtlarda en az dört kere *Isy*'den söz eder. Bunların arasında *Keftiu*'nun da adının geçtiği "Şiirsel Kitabe/Zafer Marşı" bulunur: "Sen Batı'yı kahredebilesin diye geldim, *Keftiu* ve *Isy* dehşet içindeler, ben seni onlara azimli yüreği ve keskin boynuzlarıyla, yanına yaklaşmaya korkulacak genç bir boğa gibi gösteriyorum."[39] 34. Yıl'ın (M.Ö. 1439) Yıllıklarında yaptığı dokuzuncu sefere ayrılmış bölümde "*Isy* Önderi'nin" saf bakır, kurşun külçeleri, lapis lazuli, kereste ve bir bütün fil dişi gibi ham maddelerden oluşan bir *inw* sunduğu anlatılır. Benzer bir şekilde 38. Yıl'daki (M.Ö. 1441) on üçüncü seferinin kayıtlarında "*Isy* Prensi'nin" bakır ve atlardan oluşan bir *inw* getirdiğini öğreniriz. 40. Yıl (M.Ö. 1439) için düşülen kayıtlarda ise "*Isy* Önderi'nin" kırk bir külçe bakır, bir külçe kurşun ve iki tam fil dişinden oluşan bir *inw* getirdiğinden söz edilir. Bunların çoğu Tunç Çağı'nda Yakın Doğu'da gerçekleştirilen üst düzey hediye alışverişlerinde çok rastlanan, tipik mallardı.[40]

MEGİDDO SAVAŞI'NDA MISIR VE KENAN, M.Ö. 1479

Hatşepsut'un mumyası son yıllarda nihayet tanımlanmış olabilir. Yeri, Krallar Vadisi'nin başka bir tarafına düşen kendi mezarı (KV 20) yerine KV 60 (Krallar Vadisi 60. Mezar) diye bilinen bir mezarda tespit edildi. Hatşepsut, genelde Mısır'ın erkek kralları-na ayrılan bu seçkinler vadisinde gömülen çok az sayıda kadından biri. Eğer tespit edilen mumya gerçekten Hatşepsut'a aitse,

39 Çeviri Strange'e göre, 1980: 16-20, no. 1; bkz. Cline 1997a: 193. 40. Cline 1997a: 194-96, referanslar içerir.

40 Cline 1997a: 194-96, referanslar içerir.

ilerleyen yaşlarında obezite, diş problemleri ve kanserden çekmiş olmalı.[41] Aşağı yukarı M.Ö. 1480 civarlarında öldüğünde, bu ölümde bir parmağı olduğundan da kimi zaman şüphelenilen III. Thutmose, tahta sahip çıkmakta vakit kaybetmedi ve tek başına saltanatının daha birinci yılında savaşmak amacıyla sefere çıktı. Ayrıca heykellerinin kutsallığını kaldırtıp mümkün olan her yerde yazıtlardaki adının üstünü kazıtarak Hatşepsut'un ismini tarihten silmeye de çalıştı.

III. Thutmose, aşağı yukarı sonraki yirmi yıl içinde başlatacağı ve tümünü de kendi körüklediği toplam on yedi askerî seferin daha birincisinde kelimenin tam manasıyla tarih kitaplarına geçmeyi becerdi. M.Ö. 1479'daki yolculuğunun ayrıntıları ve seyahat programı, yol boyunca tutulan günlüklerden, Mısır'da, Karnak'taki Amon Tapınağı'nın duvarlarına gelecek kuşaklar için kazınarak aktarıldı. Bu sefer esnasında yerel Kenanlı isyancı şeflere karşı (sonradan İncil'deki Armageddon olarak bilinecek olan) Megiddo'da girdiği savaşın detaylarını, orada olmayanları aydınlatmak amacıyla yazılı olarak ulaşılır hâle getirildiği için bilebiliyoruz.

Yazılı kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla III. Thutmose, adamlarını Mısır'dan kuzeydeki Yehem yerleşimine kadar on gün boyunca yürüttü. Burada bir savaş konseyi toplayıp müstahkem Megiddo kenti ve yerel Kenanlı şeflerin kent etrafında kurduğu geçici kamplara doğru harekete geçmek için en iyi yöntemi belirlemek amacıyla durdu. Bu şefler onun tahta çıkması üzerine Mısır yönetimine karşı bir ayaklanma başlatmışlardı. Yehem'den Megiddo'ya ulaşmak için üç yol vardı: Yokneam dolaylarında bulunan ve Yizre'el Vadisi'nden geçen bir kuzey güzergâhı; Ta'anakh yakınında ve Yizre'el Vadisi'ne açılan bir güney güzergâhı; bir de doğrudan Megiddo'ya çıkan merkezî güzergâh.[42]

41 Ryan 2010: 277, Ryan'ın mezar KV 60'tan tekrardan yaptığı kazı için ayrıca bkz. 5-28, 260-81. Ayrıca bkz. haberler, örneğin http://www.guardians.net/hawass /hatshepsut/search_for_hatshepsut.htm ve http://www.drhawass.com/blog/press-release -identifying-hatshepsuts-mummy (ikisi için de son erişim 29 Aralık 2010).

42 III. Thutmose'nin Megiddo seferi ve fethi için bkz. Cline 2000: bölüm 1, referanslar içerir; ayrıca çok kısa bir özet için bkz. Allen 2005: 261-62.

Yazılı belgelere göre generalleri, daha geniş ve pusuya daha az elverişli oldukları için ya kuzey ya da güney yolundan gitmeyi önerdiler. Thutmose'nin cevabı ise bu taktiğin tam da Kenanlıların kendinden beklediği hareket tarzı olduğu şeklindeydi. Çok dar ve pusuya açık olması yüzünden, kendisinin asla ortadaki yolu seçecek kadar aptal olduğuna inanmayacakları görüşündeydi. Ama karşı taraf böyle düşündüğünden, Kenanlıları hazırlıksız yakalamak ümidiyle ordusunu tam da bu orta güzergâhtan yürütecekti. Gerçekten de böyle oldu. Mısırlılar merkezî geçitten, en baştakinden en sondaki adama kadar kazasız belasız yaklaşık on iki saatte geçtiler ve ne Megiddo'yu ne de etrafındaki geçici düşman kamplarını koruyan kimse olmadığını gördüler. Bütün Kenan kuvvetleri aynen III. Thutmose'nin öngördüğü gibi kuzeydeki Yokneam ve güneydeki Ta'anakh'taydı. III. Thutmose'nin yaptığı tek hata, adamlarının şehri ele geçirmeden önce durup kampları yağma ve talan etmesine izin vermek oldu. Bu hata Megiddo'nun çoğunlukla yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan oluşan az sayıdaki savunucusunun şehir kapılarını kapayacak zamanı bulmalarına sebep oldu. Bu da dolayısıyla kuşatma süresinin uzaması ve Mısırlıların şehri ele geçirebilmek için yedi ay harcamasıyla sonuçlandı.

Yaklaşık otuz dört yüzyıl sonra General Edmund Allenby, I. Dünya Savaşı sırasında Eylül 1918'de III. Thutmose ile aynı taktiği izleyerek aynı başarılı sonucu elde etti. Megiddo Muharebesi'ni, kaybettiği birkaç atı saymazsak adam kaybetmeden ve yüzlerce Alman ve Türk askerini esir alarak kazandı. Sonradan itiraf ettiğine göre III. Thutmose'nin kayıtlarının James Breasted tarafından yapılan İngilizce çevirisini okuduktan sonra tarihi tekerrür ettirmeye karar vermişti. George Santayana'nın "Tarihi incelemeyenler, tarihi tekrarlamaya mahkûmdur" dediği söylenir. Allenby bunun tersinin de mümkün olabileceğini kanıtlamıştır. Tarihi iyi öğrenenler onu başarıyla da tekrar edebilir, yeter ki öyle yapmaya karar versinler.[43]

43 Cline 2000: 28.

MISIR VE MİTANNİ

III. Thutmose, aynı atası I. Thutmose'nin daha önce yaptığı gibi Kuzey Suriye'de bulunan ve ortaya çıkışı M.Ö. 1500 itibariyle artık tamamlanmış olan Mitanni Krallığı'na karşı da seferler düzenledi.[44] Mitanni Krallığı büyümeye ve Hanigalbat'taki Hurri Krallığı gibi yakın bölgeleri bünyesine katmaya devam ediyordu. Dolayısıyla kimin yazdığına veya sözünü ettiğine ya da yazıldığı döneme göre değişiklik gösteren çeşitli isimlerle tanınıyordu. Genel olarak Mısırlılar bu krallığa "Naharin" veya "Naharina" derken, Hititler "Hurri ükesi", Asurlular "Hanigalbat" adını verdiler. Mitanni kralları ise ülkelerine "Mitanni" Krallığı diyorlardı. Ülkenin başkenti Waşukanni hiçbir zaman bulunamadı. Bu kent, arkeolojik kayıtlardaki ve tarihî metinlerdeki umut uyandıran ipuçlarına rağmen arkeologların ellerinden sıyrılmayı beceren az sayıdaki Yakın Doğu başkentinden biri. Bazıları, Suriye'de Fırat Nehri'nin doğusuna düşen Tell Feheriye höyüğünün burası olduğunu düşünür. Bu bilgi henüz doğrulanabilmiş değil, ama burada kentin yerini tespit etme çalışmaları sekteye uğramadan devam ediyor.[45]

Çeşitli metinlere göre krallığın nüfusunun yüzde 90'ını Hurriler diye anılan yerel halk oluşturuyordu. Bunlar, kalan yüzde 10'dan oluşan ve görünüşe göre Hint-Avrupa soyundan gelen Mitanni derebeylerinin hâkimiyeti altındaydı. Anlaşıldığı kadarıyla bu küçük grup, gücü yerel halkın elinden alıp Mitanni Krallığı'nı kurmak üzere, beraberlerindeki *maryannu* ("*at arabalı savaşçılar*") denilen seçkin kuvvetleriyle başka bir yerden gelmişlerdi. Maryannular savaş arabası kullanmak ve at eğitmekteki maharetleriyle tanınıyorlardı. Aşağı yukarı M.Ö. 1350'de Kikkuli adındaki Mitannili bir usta at eğitmeni tarafından kaleme alınmış atçılık kılavuzu, Anadolu'daki Hitit başkenti Hattuşa'da bulunan bir metnin içinde yer alır. Eğitmen, eserinde atların 214 günlük bir süre zarfında nasıl eğitilebileceğine dair talimatlar verir. Dört kil tabletten oluşan özenli ve detaylı bir metin olmasına

44 Darnell ve Manassa 2007: 139-42; Podany 2010: 131-34.
45 Podany 2010: 134.

rağmen "Mitanni topraklarından gelen at eğitmeni Kikkuli (der ki)" gibi gayet sade bir girişle başlar.[46]

III. Thutmose, 33. Yıl'daki (M.Ö. 1446 civarı) sekizinci askerî seferinde Mitanni Krallığı'na karşı kendinden önce büyükbabasının yaptığı gibi eş zamanlı kara ve deniz saldırıları başlattı. Belki de hükümdarlığının birinci yılında çıkan Kenanlı isyanındaki şüpheli Mitanni bağlantısını karşılıksız bırakmamak adına, ters rüzgâr ve akıntının yarattığı bütün güçlüklere rağmen kuvvetlerini Fırat Nehri'nden yukarı yüzdürdüğü söylenir.[47] Sonunda Mitanni güçlerini bozguna uğrattı, zaferinin anısına Fırat'ın doğu kıyısındaki Karkamış'a da yazılı bir dikili taş koydurdu.

Ancak Mitanni'nin mağlubiyeti uzun süreli olmadı. Mitanni Kralı Sauştatar on beş veya yirmi sene içinde krallığını yine büyük ölçüde genişletmeye başladı. Asurluların başkenti Asur'a saldırıp altın ve gümüşten yapılmış değerli bir kapıyı ganimet olarak aldı ve Waşukanni'deki sarayını dekore etmekte kullandı. Bunu, karşı karşıya da gelmiş olabileceği Hititlerin başkentleri Hattuşa'daki arşivlerde bulunan, daha geç tarihli bir metinden biliyoruz.[48] Yüz yıldan kısa bir süre içinde, M.Ö. on dördüncü yüzyıl ortasında Firavun III. Amenhotep'in zamanına gelindiğinde, Mısır ve Mitanni ilişkileri o kadar dostane hâle gelmişti ki, Amenhotep bir değil iki Mitanni prensesiyle evlendi.

Mitanniler, Asurlular, Mısırlılar. Dünya kimi zaman savaş yoluyla da olsa daha bağlantılı hâle gelmeye başlamıştı.

ANADOLU'DAKİ ASSUVA İSYANI

III. Thutmose'nin Mısır'ın kuzey ve batısındaki kimi yöreler de dâhil olmak üzere uzak bölgelerle ilişki kurmuş hatta aktif olarak karşılıklı ticaret yapmış olması son derece ilginç. Assuva (*Isy*'nin

46 Klasik ve doğru kabul edilen çeviriyi Kammenhuber 1961'de Almanca olarak yayınladı. Günümüzde bir at eğiticisinin Kukkulis'in yöntemlerini kullanmayı denemesi ile ilgili olarak bkz. Nyland 2009.

47 Redford, D. B. 2006: 333-34; Darnell ve Manassa 2007: 141; Amanda Podany, kişisel iletişim, 23 Mayıs 2013.

48 Bryce 2005: 140.

burası olduğu doğruysa) ile temasları, Mısır'dan ziyade Assuvalıların başlatmış olması mümkün. Assuva'nın, Orta Anadolu'daki Hititlere karşı başlattığı ayaklanmanın zeminini hazırlamak adına dönemin diğer büyük güçleriyle aktif olarak diplomatik bağlantılar kurma arayışına girmiş olduğu ihtimalini göz önünde bulundurmalıyız.[49]

Önceden pek az akademisyenin ilgisine mazhar olan Assuva Ayaklanması'nın ön plana çıkışı, 1991 yılında bir buldozer operatörünün, aracının kepçesini Hititlerin başkenti olan ve günümüz Ankara'sının doğusuna iki saatlik araba yolculuğu mesafedeki (208 kilometre) tarihî Hattuşa yerleşimi yakınlarındaki bir yolun emniyet şeridine daldırmasıyla oldu. Kepçe metal bir nesneye çarptı. Kabin koltuğundan bir atlayışta inen operatör uzandığı gevşek topraktan ince, uzun ve şaşırtıcı ölçüde ağır, yeşil renkli bir nesne çekip çıkardı. Bulduğu şey sanki tarihî bir kılıca benziyordu. Bu tespit, nesne yerel müzedeki görevli arkeologlar tarafından temizlendikten sonra doğrulandı.

Fakat bu tipik bir Hitit kılıcı değildi. Bölgede daha önceden rastlanmamış türden bir silahtı. Dahası, üzerinde oyma bir yazı vardı. İlk etapta bu yazıyı deşifre etmenin, kılıcın nerede yapıldığını tespit etmeye çalışmaktan daha kolay olacağı ortaya çıkınca önce tercüme yapıldı. Tunç Çağı Yakın Doğusu'nun diplomatik dili olan Akadca ile çivi yazısı simgeleri kullanılarak yazılmış olan yazı şöyledir: *i-nu-ma* ^{m}*Du-ut-ha-li-ya* LUGAL.GAL KUR ^{URU}*A-as-su-wa u-hal-liq* GIR$^{HI.A}$ *an-nu-tim a-na* ^{D}*Iskur be-li-su u-se-li.* Akadcaya aşina olmayan okuyucular için tercümesi: "Yüce Kral Tuthaliya, Assuva ülkesini yerle bir etti, bu kılıçları da efendisi fırtına tanrısına adadı."[50]

Yazıda, Assuva Ayaklanması adı verilen ve Hitit Kralı I./II. Tuthaliya (yazıda geçen hükümdarın aynı isimli kralın birincisi

49 Bunu daha önce de öne sürdüm: Cline 1997a: 196. Assuva Ayaklanması ve Ahhiyava ile ilgili bu materyal için ayrıca bkz. Cline 2013: 54-68; benzer ayrıntılar ve cümleler içerir, ayrıca Cline 1996, referanslar içerir; ve Cline 1997a. Ayrıca bkz. Bryce 2005: 124-27, referanslar içerir; ve belirli bölümler için Beckman, Bryce, ve Cline 2011.

50 Çeviri ve transliterasyon için Ünal, Ertekin ve Ediz, 1991: 51; Ertekin ve Ediz 1993: 721; Cline 1996: 137-38; Cline 1997a: 189-90.

mi ikincisi mi olduğundan emin değiliz) tarafından aşağı yukarı M.Ö. 1430'da bastırılan isyandan söz ediliyor. Yüzyıl başlarında Hattuşa'da kazılar yapan Alman arkeologlar tarafından bulunan ve kil tabletlere çivi yazısıyla yazılmış metinler sayesinde, bu başkaldırı Hitit İmparatorluğu'nu inceleyen uzmanlar için çoktan tanıdık hâle gelmişti. Ancak bu kılıç, isyanla ilişkilendirilebilecek bulunmuş tek silah, hatta tek insan elinden çıkma eser. Yazıdan açıkça anlaşıldığı üzere bulunacak daha fazla kılıç da var. Yine de daha fazla ilerlemeden evvel Hititlerle biraz zaman geçirecek ve Assuva'nın yerini tespit edip, ayaklanmayı inceleyeceğiz. Bu buluntunun, niye erken dönem "uluslararasılaşmaya" bir kanıt teşkil ettiğinin ve Truva Savaşı'nın Homeros'un öne sürdüğünden iki yüz sene önce, başka sebeplerle yaşandığına dair nasıl potansiyel bir delil oluşturabileceğinin üzerine düşüneceğiz.

ARA SÖZ: HİTİTLERİN KEŞFİ VE GENEL BİR BAKIŞ

Öncelikle, Hititlerin M.Ö. ikinci bin yılın büyük bir bölümü boyunca Orta Anadolu'daki anavatanlarından yönettikleri büyük imparatorluklarına rağmen, sadece iki yüz yıl öncesine kadar, tarihten en azından coğrafi olarak silinmiş olduklarının notunu düşelim.[51]

Tevrat'ta sonu "*-it*" ile biten birçok halkla (Hititler, Hivitler, Amoritler, Yebusiler vb.) beraber sözleri geçtiği için, İncil uzmanları Hititleri biliyordu. (İncil'de anlatılana göre M.Ö. ikinci binyılda Kenan'da yaşayan bu halklar, İbraniler/İsrailoğulları ile girdikleri ilk etkileşimlerden sonra zamanla onlara direnemeyip yenik düştüler.) Belirtildiğine göre örneğin İbrahim Peygamber, Hititli Efron'dan eşi Sare için bir defin alanı satın alır (Yaratılış 23:3-20), Kral Davud'un karısı Batşeba'nın önceki ilk eşi Hititli Uriya'dır (2 Samuel 11:2-27). Kral Süleyman'ın eşleri arasında "Hititli kadınlar" da vardır (1 Krallar 11:1). Ancak, yanan çalı Musa'ya Hititlerin kesin coğrafi konumunu bildirdiyse de, bu halkı İncil'de adı geçen topraklarda ilk arama çabaları başarısız oldu:

51 Hititler ve bundan sonraki paragraflardaki materyal için bkz. Bryce 2002, 2005, 2012; Collins 2007.

"Bu yüzden onları (İsrailoğullarını) Mısırlıların elinden kurtarmak ve o ülkeden çıkartıp geniş ve verimli topraklara, süt ve bal akan ülkeye, Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına götüreceğim." (Mısır'dan Çıkış 3:7).[52]

Bu arada, on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki araştırmacılar, özellikle Türkiye'nin ortasındaki düzlüklerde daha önce bilinmeyen bir Tunç Çağı uygarlığının kalıntılarını keşfediyorlardı. Bu araştırmacılardan biri de araştırmalarını kolaylaştırması adına yerel Orta Doğu kıyafetleri giyme eğilimleri gösteren ve kendine "Şeyh İbrahim" diyen ama aslen İsviçreli bir beyefendi olan Johann Ludwig Burckhardt'tı. Sonunda bağlantı kuruldu. 1879'da Londra'da düzenlenen bir konferansta saygın Asur bilimci A.H. Sayce, Hititlerin Kenan'da değil Anadolu'da, yani İsrail/Lübnan/Suriye/Ürdün'den ziyade Türkiye'de yerleşmiş olduklarını duyurdu. Duyurusu genel olarak kabul gördü. Kurduğu denklem bugün hâlâ geçerlidir ama insan İncil'in nasıl olup de bu kadar yanılmış olabildiğini merak etmekten kendini alıkoyamıyor.

Bunun aslında oldukça mantıklı bir cevabı var. İngiliz İmparatorluğu, zamanında nasıl İngiltere'nin asıl konumunun çok dışına kadar taştıysa, Hitit İmparatorluğu da batıda Türkiye, güneyde Suriye'ye kadar uzanmıştı. Ve nasıl İmparatorluk ortadan kalktıktan sonra bile eskiden kendine ait olan topraklarda kriket oynanmaya veya akşamüzeri çayı içilmeye devam edildiyse, Hitit İmparatorluğu'nun Suriye'deki eski topraklarının bir bölümünde de Hitit kültürü, dili ve dini kısmen sürdürülmüş olmalı. O kadar ki, M.Ö. birinci binyılın başlarında ortaya çıkmaya başlayan bu halkı şimdi Neo-Hititler diye adlandırıyoruz. İncil yazılmadan önce, uzmanlara göre M.Ö. dokuzuncu ve yedinci yüzyıl aralarında bir yerde, asıl Hititler artık çoktan tarih olmuşlardı ama halefleri Neo-Hititler, Kenan'ın kuzey kısmında yerleşikti. Burada şüphesiz İsrailoğulları ve Levant'ın diğer halkları ile etkileşimde bulunarak İncil kayıtlarında adlarının geçmesini garantilediler. Bu da sonradan asıl Hititleri arayan araştırmacılarda gördüğümüz kafa karışıklığının sebebi olmuştur.[53]

52 Hititler ve İncil ile ilgili inceleme için bkz. Bryce 2012: 64-75.

53 Neo-Hititler ve dünyaları için bkz. Bryce 2012: 47-49.

Dahası, arkeologlar Hitit yerleşimlerini kazmaya ve bunun sonucu olarak buldukları sayısız kil tableti tercüme etmeye başlayınca bu insanların kendilerine aslında Hitit adını vermediği ortaya çıktı. Türkiye'nin Kapadokya yöresinde Kültepe ya da Kaniş olarak bilinen ve kazıların devam ettiği Neşa şehrinin adını kullanarak kendilerine aslında "Neşalılar" adını vermişlerdi. Bu şehir yerel Hint-Avrupa kökenli hanedanın merkezi olarak aşağı yukarı iki yüzyıl boyunca gelişti. Sonra I. Hattuşili adlı bir kral (ismi Hattuşalı anlamına gelir) M.Ö. 1650 civarlarında başkenti daha doğuya, bu ismi taşıyan Hattuşa yerleşimine taşıdı. Bugün onlara hâlâ Hititler dememizin tek sebebi, asıl isimlerini öğrendiğimiz tabletlerin tercüme edilmesinden önce, bu adın akademik literatürde iyice yerleşmiş olmasından başka bir şey değildir.[54]

Yeni başkent Hattuşa'nın yeri dikkatlice seçilmişti. O kadar iyi tahkim edilmiş ve kente tek çıkışı sağlayan dar bir vadinin ağzında bulunduğundan coğrafi olarak o kadar iyi konumlandırılmıştı ki, beş yüzyıllık kullanımı boyunca, sadece iki defa ele geçirildi. İki olayda da şehri kaptırdıkları topluluk büyük ihtimalle komşuları Kaşkalardı. 1906'dan itibaren Hugo Winckler, Kurt Bittel, Peter Neve ve Jürgen Seeher gibi Alman arkeologlar tarafından yönetilen kazılar sayesinde binlerce kil tablet gün ışığına çıkarıldı. Bu tabletler arasında resmî devlet arşivlerine ait olması gereken yazışma ve belgeler dışında şiirler, hikâyeler, tarihçeler, dinî törenler ve başka her türlü yazılı belge de var. Bunların tümü, bize sadece Hititli yöneticilerin geçmişleri ve onların diğer halklar ve krallıklarla olan ilişkileriyle ilgili boşlukları doldurma fırsatını vermekle kalmaz, aynı zamanda sıradan halk ve günlük hayatları, toplum yapısı, inanç sistemleri ve hukuk kuralları hakkında da aynı ölçüde bilgi verir. Örneğin "Eğer herhangi bir kişi, özgür bir adamın burnunu ısırıp koparırsa 40 şekel değerinde gümüşle ödeme yapmak zorundadır"[55] şeklindeki kanun maddesi oldukça merak uyandırıcı (insan kendine bunun hangi sıklıkla meydana geldiğini sormadan edemiyor).

Yukarıda adı geçen I. Hattuşili'nin torunu ve halefi I. Murşili adındaki Hitit kralının, ordusuna bin beş yüz kilometreden fazla

54 Bkz. Bryce 2012: 13-14; daha önce Bryce 2005.

55 Hitit yasası no. 13; çeviri Hoffner'e göre 2007: 219.

bir mesafe katettirerek Mezopotamya'ya kadar yürüttüğünü bu tabletlerden biliyoruz. Burada, M.Ö. 1595'te Babil kentine saldırarak kenti yakıp kül etti ve böylece "Kanun Koyucu" Hammurabi'nin meşhur iki yüz senelik hanedanını sonlandırdı. Sonra kenti işgal etmek yerine Hitit ordusunun yönünü çevirerek öylece memleketine döndü. Böylece, herhâlde tarihte görülmüş en uzun mesafeli vur kaçı gerçekleştirmiş oldu. Eyleminin amaçlanmamış bir sonucu olarak Kassitler adlı daha önce adı duyulmamış bir topluluk, Babil'i işgal etmeyi başardı ve kente sonraki birkaç yüz yıl boyunca egemen oldu.

Hitit tarihinin ilk yarısı Eski Krallık olarak bilinir. Bu dönem haklı olarak Murşili gibi kralların başarılarıyla anılır. Biz bu kitapta tarihlerinin daha çok ikinci yarısıyla ilgileneceğiz. Ülke, bu dönemde artık Hitit İmparatorluğu diye anılıyordu ve Geç Tunç Çağı'nda, M.Ö. on beşinci yüzyıldan, M.Ö. on ikinci yüzyıl başlarına kadar gelişmesine devam ederek daha da güçlendi. Bu dönemin önemli krallarından biri, bir sonraki bölümde de karşımıza çıkacak olan I. Şuppiluliuma adında bir adamdı. I. Şuppiluliuma, Yakın Doğu'da bir hayli toprak ele geçirerek ve Yeni Krallık Mısır'ı firavunlarıyla eşit statüde ilişki kurarak, Hititleri seçkin bir konuma taşıdı. Hatta yeni dul kalmış bir Mısır kraliçesi, Şuppiluliuma'dan oğullarından birini kendine eş olarak göndermesini rica ederek bunun olması durumunda ülkeyi müstakbel eşiyle birlikte yöneteceğini bile ilan etmişti. Bu talepte bulunan kraliçenin hangisi olduğu veya kimin dulu olduğu belli değildir. Konusunu iyi bilen bazı uzmanlar, söz konusu kraliçenin kim olduğu ile ilgili en favori isim olarak Ankhesenamen'i öne sürerlerken, bu durumda eşi olan Mısır'ın müteveffa hükümdarı için adayları da Tutankhamun'dur.

ASSUVA İSYANI VE AHHİYAVA SORUNU

Şimdi, Hititler ve kralları I./II. Tuthaliya'nın bir haydut devletler ittifakıyla uğraştığı M.Ö. 1430'lara dönelim. Bu devletlere toplu olarak Assuva deniliyordu. Yerleri, Kuzeybatı Türkiye'de, I. Dünya Savaşı'nda Gelibolu muharebesinin yapıldığı Çanakkale Boğazı'nın denizden uzak iç kısımlarındaydı. Hititlere karşı

ayaklanıp isyan başlatan bu müttefik devletlerin yirmi iki tanesinin adı, Hitit tabletlerinde yer alır. Bu isimlerin çoğunun artık bize fazla bir şey ifade etmiyor olmalarının yanı sıra onları belli yörelerle de ilişkilendiremiyoruz. Sadece listenin sonundaki ikisi hariç: Büyük ihtimalle Truva ve civarındaki bölgeyle ilişkili olan *Wilusiya* ve *Taruisa*.[56]

Görünen o ki, ayaklanma I./II. Tuthaliya ve ordusu Batı Anadolu'daki askerî bir seferden dönerken başladı. Haber gelir gelmez Hitit ordusu, isyanı bastırmak üzere yönünü kuzeybatıdaki Assuva'ya çevirdi. Hitit kayıtlarına göre Tuthaliya, ordusunu bizzat yöneterek Assuva ittifakını bozguna uğrattı. Yine kayıtların belirttiğine göre on bin Assuva askeri, sürücüleriyle beraber altı yüz araba ile koşulacak atlar ve "ele geçirilen siviller, öküzler, koyunlar [ve] ülkeye ait çeşitli mallar" Hattuşa'ya tutsak ve ganimet olarak taşındı.[57] Bunların arasında Assuva kralı ve oğlu Kukkulis'in yanı sıra birkaç Assuva kraliyet mensubu ve aileleri de vardı. Sonuç olarak Tuthaliya, Kukkulis'i Assuva kralı tayin ederek bu ülkeyi Hititlere tabi bir devlet hâline getirdi. Buna rağmen Kukkulis, hiç zaman kaybetmeden yine başkaldırdı ancak Hititler tarafından yine yenilgiye uğratıldı. Kukkulis idam edildi ve Assuva koalisyonu yıkılarak yeryüzünden silindi. Assuva'nın mirasının günümüzdeki izlerini "Asya" kıtasının adında bulabiliriz. Bu izleri Truva Savaşı hikâyesinde de görmek mümkün. Uzmanlara göre *Wilusiya* ve *Taruisa* isimleri, aynı zamanda İlios olarak da bilinen Truva ve onu çevreleyen Troas bölgesi için Tunç Çağı'nda kullanılan isimlerdi.

İşte Hattuşa'da bulunan ve üzerinde I./II. Tuthaliya tarafından oydurulan yazıların bulunduğu kılıç, tam da burada devreye giriyor, çünkü belirttiğimiz gibi bulunduğu yerde üretilmiş bir silah değil. Bu silah, M.Ö. on beşinci yüzyılda ağırlıklı olarak Yunan anakarasında kullanılan türden bir kılıç. Ya bir Miken kılıcı ya da

56 Yukarıda belirtildiği gibi, aşağıdaki paragraflardaki ayrıntılar da dâhil olmak üzere, bu materyal hakkında önceki tartışmalarım için bkz. Cline 2013: 54-68; Cline 1996, referanslar içerir, Cline 1997a ve Beckman, Bryce ve Cline'daki ilgili bölümler 2011.

57 Tam çeviri ve transliterasyon Carruba 1977: 158-61; ayrıca bkz. Cline 1996: 141 ek tartışmalar ve referanslar.

çok iyi bir taklit. Böylesi bir kılıcın neden Assuva Ayaklanması'nda kullanıldığı, cevabını bilemesek de yerinde bir sorudur. Acaba Assuvalı bir askere mi, Miken bir paralı askere mi, yoksa tamamen başka birine mi aitti?

En uzun kaydın düşüldüğü esas tablet dışında, Assuva'nın ve/veya isyanın sözünün geçtiği beş Hitit tableti daha var. Örneğin, bütün olayı doğrular nitelikte olan bir tablet şu basit ifadeyle başlıyor: "Yüce Kral Tuthaliya ... böyle buyuruyor: Ben, Assuva'yı yerle bir edip Hattuşa'ya döndükten sonra..."[58] Aralarında en ilginci, önemli kısımları eksik olduğu için merak uyandıran, ama Assuva kralından iki kez, Tuthaliya'dan da bir kez bahsetmeyi başaran, ayrıca askerî bir seferden, Ahhiyava ülkesinden, Ahhiyava kralından ve bu krala ait adalardan söz etmenin de yolunu bulan kırık bir tabletteki mektup. Bu mektup hasar görmüş ve kimi kısımları eksik olduğundan aynı metinde hem Assuva hem de Ahhiyava'dan söz edilmesinden anlam çıkarmaya çalışmak tehlikeli. Ancak mektup yine de bu dönemde Assuva ile Ahhiyava arasında bir bağlantı olduğunu gösteriyor.[59]

Almanca olan ilk yayınından beri KUB XXVI 91 olarak bilinen mektubu, Hitit kralının Ahhiyava kralına gönderdiği uzun zamandır düşünülüyordu, ancak yakın zamanda tersine Ahhiyava kralı tarafından Hitit kralına gönderildiği ileri sürüldü. Bu iddia doğruysa, bu mektup, elimizde bulunan, bu bölgeden ve bu kral tarafından gönderilen tek mektuptur.[60] Ama bu hangi bölge ve hangi kral? Ahhiyava nerede? Akademisyenler neredeyse yüz yıldır bu soruya kafa yoruyor, ancak şimdi çoğu uzman söz konusu olan bölgenin Yunan anakarası ve Mikenler, büyük ihtimalle de Miken kenti olduğu konusunda fikir birliğine varmış durumda. Bunun sebebi, Hattuşa'daki Hitit arşivinde bulunan yirmi beş kadar tablette toplam üç yüz yıllık bir süre boyunca (M.Ö. on beşinci yüzyıldan on üçüncü yüzyılın sonuna kadar) şu ya da bu bağlamda Ahhiyava'dan söz edilmiş olması. Bu tabletler ayrıntılı şekilde analiz

58 Çeviri Houwink ten Cate'e göre 1970: 62 (ayrıca bkz. 72 n. 99, 81); ayrıca önemli ek referanslar için bkz. Cline 1996: 143.

59 Bkz. Cline 1996: 145-46; Cline 1997a: 192.

60 Referanslar için bkz. Cline 2010: 177-79.

edildiğinde, söz konusu olanın Yunan anakarası ve Mikenler olduğuna dair şüphe kalmıyor.[61] Hikâyeye devam etmeden önce, yine bir ara söz gerekli. Bu defa Mikenlerle tanışacağız.

MİKENLERİN KEŞFİ VE GENEL BİR BAKIŞ

Miken uygarlığı ilk olarak yaklaşık 150 yıl önce, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Miken arkeolojisinin babası denilen Heinrich Schliemann sayesinde halkın dikkatini çekti. Modern arkeologlar Schliemann'dan uyguladığı ilkel kazı yöntemlerinden ötürü kendisine ve raporlarına duyulan güvensizlik sebebiyle nefret ederler. Kuzeybatı Anadolu'daki Hisarlık'ın Truva olduğuna kanaat getirip burada 1870'li yılların başlarında yaptığı kazıyla Schliemann Truva Savaşı'nın Truva tarafını bulduğuna göre (bu konuyu aşağıda ele alacağız) şimdi de Miken tarafını bulması gerektiğine karar verdi.

Yunan anakarasında Miken'i bulması, Anadolu'da Truva'yı bulmasından çok daha kolay oldu, çünkü eski Miken kentinin bir kısmı hâlâ toprağın üzerindeydi. Bu kısımlara, onlarca yıl önce keşfedilen ve kısmen yeniden yapılandırılan ünlü Aslan Kapısı'nın üstü de dâhildi. Schliemann 1870'li yılların ortalarında kazı yapmaya geldiğinde yakındaki Mykines köyündeki yerli halk onu seve seve antik kente götürdü. Schliemann'ın kazı izni yoktu, ama bu onu daha önce durdurmadığı gibi şimdi de durdurmadı. Kısa süre içinde hayallerinin de ötesinde iskeletler, silahlar ve altınla dolu çok sayıda kuyu mezar buldu. Haberi vermek için Yunan kralına, iddialara göre "Agamemnon'un yüzüne baktığını" bildiren bir telgraf yolladı.[62]

Haklı olduğu zaman bile fena hâlde hatalı olan Schliemann elbette mezarların ve buluntuların tarihini yanlış tahmin etmişti. Miken'de iki büyük halka şeklinde bulunan bu kuyu mezarların,

61 Ahhiyava'nın konumuna dair argümanlar için bkz. Cline 1994, 1996 ve 1997a; ayrıca bkz. Beckman, Bryce ve Cline 2011, farklı bakış açıları için bkz. Kelder 2010 ve Kelder 2012.

62 Schliemann'a dair kısa bir giriş ve kaynakça için bkz. Rubalcaba ve Cline 2011.

aslında Agamemnon ve Akhilleus'un dönemi olan yaklaşık M.Ö. 1250'den değil, kentin ve uygarlığın en parlak döneminden, yani M.Ö. 1650-1500 arası dönemden kaldığını artık biliyoruz. Schliemann dört yüz yıllık bir hesap hatası yapmış olabilirdi ama en azından doğru kenti kazıyordu. Bu Tunç Çağı kalıntılarının peşindeki tek arkeolog kendisi değildi, Christos Tsountas ve James Manatt gibi başka arkeologlar da kazı yapıyor ve kendisinden daha iyi iş çıkarıyorlardı. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi, daha önce yaptığı Truva ve Truva Savaşı ile ilgili açıklamalar sebebiyle halkın ilgisini Schliemann çekmişti.[63]

Birkaç mevsimi Miken'de, yakınlardaki Tiryns'te ve başka yerlerde kazı yaparak geçiren Schliemann, daha sonra Truva'ya dönerek 1878 yılında ve 1880'lerde ek kazılar yaptı. Girit'teki Knossos'ta da kazı yapmaya yeltendi, ancak başarısız oldu. Arkeoloji ilminin şansına Mikenlerle ilgili araştırmalar başkalarına kalmıştı. Bunlardan en önemlileri, Cincinnati Üniversitesi'nden Carl Blegen adında bir Amerikalı ve Cambridge'den Alan Wace adlı bir İngiliz'di. Miken uygarlığını ve baştan sona gelişimini tanımlama çalışmaları için sonunda güçlerini birleştirmeye karar verdiler.

Wace Miken'de 1920'lerden itibaren İngiliz kazı ekibini yönetmişti. Blegen ise hem 1932 ile 1938 arası Truva'da hem de Güney Yunanistan'daki Pilos'ta kazı yapmıştı. Pilos'ta 1939 yılında başlayan kazıların daha ilk gününde Blegen ile ekibi birkaç kil tablet buldu. Bu tabletlerin, Linear B yazısıyla yazılmış metinlerin bulunduğu devasa bir arşive ait olduğu sonradan anlaşılacaktı.[64] II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kazı alanında çalışmalarını bir süreliğine durdurmak zorunda kaldılar, ama savaş sona erdikten sonra kazılara 1952 yılında kaldığı yerden devam edildi. Ayrı yıl Michael Ventris adındaki İngiliz bir mimar Linear B'nin aslında Yunancanın erken döneme ait bir versiyonu olduğunu kesin olarak kanıtladı.

Bunun üzerine Pilos, Miken, Tiryns, Tebai ve Knossos gibi yerleşim yerlerinde bulunan Linear B metinlerin tercüme edilmesi imkânı doğdu. Hâlâ devam eden bu çeviriler, Mikenlerin

63 Bkz. Schliemann 1878; Tsountas ve Manatt 1897.

64 Blegen ve Rawson 1966: 5-6; daha önce Blegen ve Kourouniotis 1939: 563-64.

dünyasına bir pencere daha açılmasını sağladı. Metinlerden elde edilen kanıtlar kazılardan bilinen ayrıntıları zenginleştirdi. Ayrıca arkeologların, Mısır ve Yakın Doğu'da çalışma yapan meslektaşlarının Mısırca, Hititçe ve Akadca metinlerin çevrilmesiyle yapabildiği gibi Tunç Çağı'ndaki Yunanistan'ın dünyasını tam anlamıyla tanımlayabilmelerine imkân sağladı. Kısacası arkeolojik buluntular metinlerle birleşince günümüz uzmanlarının Eski Çağ tarihini yeniden canlandırmaları mümkün oldu.

Miken uygarlığının yaklaşık M.Ö. on yedinci yüzyılda, Girit'teki Minosluların, arkeoloji terminolojisine göre adada İlk Saray döneminden İkinci Saray dönemine geçiş noktası olarak bilinen şiddetli depremi yeni atlattığı dönemde başladığını artık biliyoruz. Wace ile Blegen, Mikenlere ait kronolojik döneme Geç Helladik dönem adını verdi. M.Ö. on yedinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar olan dönem Geç Helladik I ve II adını taşıyor, Geç Helladik III ise üç kısma ayrılıyordu: M.Ö. on dördüncü yüzyıla kadar olan dönem IIIA, on üçüncü yüzyıla kadar olan IIIB, on ikinci yüzyıla kadar olan dönem ise IIIC.[65]

Mikenlerin yükselişinin sebepleri, arkeologlar arasında hâlâ tartışma konusudur. İlk başlarda, Hiksosların Mısır'dan kovulmasına yardım ettikleri ileri sürülmüş olsa da bu görüş bugün kabul görmez. Miken'deki kuyu mezarlara bakılırsa Miken'deki ilk etkilerden biri Girit etkisiydi. Hatta Evans, Minosluların Yunan anakarasını istila ettikleri iddiasındaydı, ancak günümüzde tüm uzmanlar, bu iddiaya karşı çıkan Wace ve Blegen'in görüşlerini kabul ediyor. Daha sonra belirlendiği gibi Mikenler Girit'i ele geçirdiğinde Mısır ve Yakın Doğu'ya uluslararası ticaret yollarını da ele geçirdiler. Oldukça hızlı bir şekilde kozmopolit dünyada önemli bir rol edindiler. Geç Tunç Çağı'nın sonuna kadar yüzyıllarca bu rolden istifade edeceklerdi.

Anlaşıldığı kadarıyla Mısırlılar Mikenleri *Tanaja* adıyla, Hititler de Ahhiyava olarak biliyordu. Suriye'de biraz daha kuzeyde, Ugarit'te bulunan metinlere göre Kenanlıların da Mikenleri benzer şekilde Hiyava olarak tanımladığı tahmin ediliyor: Bu isim Mikenlerden başka kimseye uymuyor. Bu tanımlar Mikenlere ait

65 Mikenler ile ilgili son görüşler için bkz. Cline (ed.) 2010.

değilse, o zaman bu halk Mısırlıların ve Geç Tunç Çağı'nın Yakın Doğu'daki diğer büyük güçlerinin metinlerinde bilinmiyor demektir, ancak bu bölgede M.Ö. on dördüncü yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar uzanan bağlamlarda bulunan çok sayıda Miken vazosu ve gemisi göz önüne alındığında bu olası görünmüyor.[66]

ERKEN BİR TRUVA SAVAŞI MI?

Ahhiyava hem Yunan anakarası hem de Mikenler anlamına geliyorsa, Hattuşa'da bulunan KUB XXVI 91 olarak bilinen mektup da Ahhiyava'nın, Hititlere karşı Assuva Ayaklanması sırasında Assuva ile bir bağlantısı olduğunu gösteriyorsa, hangi sonuca varabiliriz? Mektubun kendisi ve Assuva Ayaklanması ile ilgili olan mektupların tamamı, M.Ö. 1430 yılından, yani Truva Savaşı için kabul edilen tarihten iki yüz yıl kadar öncesinden kalma (genellikle Truva Savaşı'nın M.Ö. 1250 ile M.Ö. 1175 yılları arasında yaşandığı kabul edilir). Hattuşa'da bulunan Akadca yazıtlı Miken kılıcı da dâhil olmak üzere, yukarıda sunulan tüm veriler, bir dizi birbiriyle ilgisi olmayan olgu olabilir. Ancak bu verilerin, Tunç Çağı'nda Ege'den gelen savaşçıların Hititlere karşı Assuva Ayaklanması'na karıştığı şeklinde yorumlanması da mümkün. Eğer öyleyse, bu yardımın o dönemdeki Hitit kayıtlarına da düşüldüğü ve daha sonra, arkaik ve antik Yunanistan edebî geleneklerinde de daha muğlak şekilde hatırlandığı önerilebilir. Ancak bu yardım bu geleneklerde Truva Savaşı olarak değil, hatırlanan ve Akhilleus ile diğer Aka kahramanlarına atfedilen, Truva Savaşı öncesinde Anadolu'da yapılan baskınlar ve yaşanan muharebeler şeklinde yer alır.[67]

Uzmanlar artık Homeros'un *İlyada* destanında bile Truva Savaşı için kabul edilen M.Ö. 1250 döneminden önceki yüzyıllara ait savaşçılara ve olaylara ait anlatılar olduğu konusunda fikir birliğine varmış durumda. Örneğin savaşçı Aias'ın uzun kalkanı,

66 Mısır ve Yakın Doğu'nun diğer yerleşim yerlerinde bulunan Miken ürünleri ile ilgili olarak bkz. Cline 1994 (ikinci baskı 2009), ek referanslar içerir.

67 Cline 1996: 149; ayrıca Cline 2013: 54-68.

M.Ö. on üçüncü yüzyıldan çok önce kullanımdan kalkmış olan bir kalkan türüydü. Ayrıca çeşitli kahramanların "gümüş kakmalı" kılıçları da (*phasganon arguwelon* ya da *xiphos arguroelon*) Truva Savaşı'ndan çok önce kullanılmaz olmuştu. *İlyada*'nın altıncı bölümünde (satır 178 -240) hikâyesi anlatılan Bellerophontes'in Truva öncesine ait bir kahraman olduğu ise neredeyse kesin. Tiryns Kralı Proitos, Bellerophontes'i Yunan anakarasından Anadolu'daki Likya'ya gönderdi. Burada üç görevi yerine getirip bazı başka engelleri aşan Bellerophontes sonunda Anadolu'da bir krallıkla ödüllendirildi.[68]

Ayrıca *İlyada*'ya göre, Yunan kahramanı Herakles Truva'yı Akhilleus, Agamemnon, Helen ve Hektor'un döneminden çok önce, Priamos'un babası Laomedon'un döneminde talan etmişti. Bunun için de sadece altı gemiye ihtiyaç duymuştu (*İlyada*, bölüm 5, satır 638-42):

> Onlar, anlattıklarına göre, benim babam, hedefleri büyük, aslan yürekli Herakles'e benzer insanlarmış. Vaktiyle, babam, buraya, Laomedon'un atlarını almak için, yalnız altı gemi ve pek az insanla gelmiş ve İlion şehrini yıkabilmiş, sokaklarını ahalisiz koymuştu.[69]

Başka yerlerde de belirttiğim gibi, birisi Anadolu anakarasında savaşan Aka savaşçılarına dair Homeros öncesi gelenekler ile tarihsel bir olay arasında bağlantı arayacak olsa, yaklaşık M.Ö. 1430 yılında çıkan Assuva Ayaklanması, hem Truva Savaşı öncesinde Kuzeybatı Türkiye'de yaşanan en büyük askerî olaylardan biri, hem de yukarıda sözü geçen Hititçe mektup KUB XXVI gibi metin kanıtları sayesinde Mikenlerle (Ahhiyavalılarla) bağlantılı olabileceği iddia edilebilecek az sayıda olaydan biri olarak öne çıkacaktır. Bu yüzden, bu olayın o dönemde Anadolu'da savaşan Miken (Ahhiyavalı) savaşçı ya da paralı askerlere dair Hitit hikâyelerine zemin oluşturduğunu ve daha önce, Truva Savaşı öncesinde Akaların Anadolu anakarasında askerî seferler yaptığına dair öyküler çıkmasına yol açtığını düşünmek mantıksız olmaz.[70]

68 Bkz. Cline 1997a: 197-98 ve Cline 2013: 43-49, ek referanslar içerir.

69 Çeviri Fagles'a göre 1990: 185.

70 Daha önce yer aldığı kaynak: Cline 1997a: 202-3.

Ayrıca Assuvalıların büyük ihtimalle bir süredir planladığı ayaklanmanın M.Ö. 1440'ların sonunda ve 1430'ların başında III. Thutmose'ye yaptıkları muhtemel tekliflerin sebebi olabileceğini de düşünebiliriz.

SONUÇ TESPİTLERİ

Saygın sanat tarihçisi Helene Kantor bir zamanlar şöyle yazdı: "Aradan geçen zamana rağmen bize kalan deliller, bir zamanlar var olanın küçücük bir kısmıdır. İthal edilen her vazo... kırılan yüzlercesini temsil eder."[71] Bir ülkeden diğerine gönderilen malların çoğu büyük ihtimalle ya bozulabilir ürünler olduklarından zamanla çürüyüp gittiler ya da belirtildiği gibi hemen silah ve mücevher gibi başka nesnelere dönüştürülen ham maddelerdi. Bu yüzden Tunç Çağı'nda Ege, Mısır ve Yakın Doğu arasında yürütülen ticaretin şimdi arkeolojik kazılar merceğiyle gördüğümüz görüntüden çok daha büyük çapta olduğunu anlamamız gerekir.

Belki de Manfred Bietak'ın III. Thutmose'nin Mısır Deltası'ndaki Tell ed-Dab'a'daki sarayında bulduğu Minos tarzı resimleri bu bağlamda anlamamız gerekir. Bu resimlerin ille de bir Minos prensesinin kaprisi sonucunda yapılmış olması gerekmez, ama uluslararası temasların, ticaretin ve etkilerin M.Ö. on beşinci yüzyılda antik Akdeniz dünyasında ne kadar dolaştığını ve hatta Minosluların egemen olduğu Girit'e gidip geldiğini kanıtlar.

Bu yüzyılı, antik Akdeniz dünyasında Ege'den Mezopotamya'ya uzanan uluslararası bağlantıların arttığı bir dönem olarak özetleyebiliriz. Bu dönemde Ege'deki Minoslular ve Mikenler de, Anadolu'daki Hititler de köklü hâle gelmişti. Hiksoslar Mısır'dan kovulmuş, Mısırlılar da şimdi On Sekizinci Hanedanlık ve Yeni Krallık dönemi dediğimiz dönemleri başlatmıştı.

Ancak bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi bu dönem, bundan sonra gelecek olan M.Ö. on dördüncü yüzyılda, uluslararasıcılığın ve küreselleşmenin "Altın Çağı" sayılacak bir dönemin sadece başlangıcıydı. Örneğin Hatşepsut'un barışçı ticaret

71 Kantor 1947: 73.

gezilerinin ve askerî seferlerinin[72] ardından III. Thutmose'nin yıllarca süren askerî seferleri ve diplomasisi, Mısır'ı ülkede belki de daha önce hiç görülmemiş bir uluslararası güç ve refah düzeyine ulaştırdı. Bu sayede Mısır, Geç Tunç Çağı'nın geri kalanı boyunca Hititler, Asurlular ve Kassitler/Babillilerle birlikte dönemin en büyük güçlerinden biri oldu. Mitanniler, Minoslular, Mikenler ve Kıbrıslılar da dönemin diğer önemli güçlerini oluşturuyordu. Diğer bölümlerde bunlardan daha fazlasıyla tanışacağız.

72 Panagiotopoulos 2006: 406 n. 1: "Hatşepsut'un pasifist olduğu düşünmek için geçerli bir gerekçe yok, çünkü saltanatı boyunca en az dört, belki de altı askerî sefer düzenlediğine ve en azından birini şahsen yönettiğine dair güvenilir kanıtlar mevcut." Bkz. Redford, D. B. 1967: 57-62.

İKİNCİ BÖLÜM

II. PERDE

HATIRLANACAK BİR EGE MESELESİ: M.Ö. ON DÖRDÜNCÜ YÜZYIL

III. Amenhotep'in Kom el-Hetan'daki ölüm tapınağının girişinde yer alan neredeyse yirmi metre yüksekliğindeki iki dev heykelin yazgısı, üç bin dört yüz yıl daha bekçilik yapmaktı, arkalarındaki tapınağın muhteşem yapı taşları yağmalanıp götürüldüğünde, tapınak toz toprağa dönüştüğünde bile. Bu heykeller o zamandan beri Truva'da Akhilleus'un öldürdüğü mitolojik Habeş Prensi Memnon'la karıştırılarak hatalı bir biçimde Memnon Kolossos'ları olarak anıldı. İki heykelde de M.Ö. 1391 ile 1353 arasında Mısır firavunu olan III. Amenhotep otururken betimleniyor.

Kolossos'lar biraz da bu hatalı isnat yüzünden iki bin yıl önce bile ünlüydü. Homeros'un *İlyada*'sını ve *Odisseya*'sını okumuş olan Yunan ve Romalı turistler heykellerin ayaklarına grafitiler kazımıştı. Kolossos'lardan birinin, M.Ö. birinci yüzyıldaki bir depremde zarar gördüğünden gece ayazında büzülüp gündüz sıcağıyla genleştikçe alaca karanlıkta korkutucu bir ıslık sesi çıkardığı bilinirdi. Roma döneminde, M.S. ikinci yüzyılda yapılan restorasyon çalışmalarının her gün duyulan "tanrının çığlıklarına"[1] son vermesinin, antik dünyadaki turizme katkıda bulunduğu söylenemez.

Ancak M.Ö. on dördüncü yüzyıldaki önemli olaylara dair hikâyemizde kayda değer olan, çok ilginç olsa da iki Kolossos

1 Cline 1998: 236-37; Sourouzian 2004. Bkz. Cambridge uzmanı Mary Beard'in bu heykellerle ilgili düşünceleri, http://timesonline.typepad.com/dons_life/2011/01/the-colossi-of-memnon.html (son erişim 16 Ocak 2011).

değil, ölüm tapınağı ayaktayken duvarlarını oluşturan çizgilerin içinde, kuzeyden güneye uzanan bir hat üzerinde bulunan beş heykel kaidesinin beşincisi. Tapınak, şimdi Krallar Vadisi olarak bilinen vadiye yakın, günümüzün el-Uksur kentinin karşısında, Nil Nehri'nin batı kıyısında yer alıyordu. Beş kaidenin her birinde firavunun gerçeğinden daha büyük boyutta birer heykeli yükseliyordu, yine de heykellerin boyutu tapınağın girişindeki Kolossos'ların yanına bile yaklaşamazdı. Bulundukları avluda, bunun gibi toplam kırk adet heykel ve kaide vardı.

III. AMENHOTEP'İN EGE LİSTESİ

Bu beş kaidenin her birinde, diğerlerinin çoğunda da olduğu gibi bir dizi yer ismi yer alır. Bu yer isimleri, Mısırlıların "müstahkem oval" adını verdiği bir çerçeve içindedir: Dik duran, ince uzun bu ovalin dış çizgileri boyunca küçük çıkıntılar bulunur. Bu ovaller müstahkem kentleri, çıkıntılar da savunma kulelerini tasvir eder. Her müstahkem kent elleri bağlı bir esirin bedeninin alt kısmının üzerinde yer alır, daha doğrusu bu esirin belden aşağısının yerini alır. Esirler kolları arkasında, dirseklerinden birbirine bağlı, bazıları da boynundan bir iple önündeki ya da arkasındaki esirlere bağlı hâlde betimlenmiştir. Bu Mısır'daki Yeni Krallık'ta yabancı kentleri ve ülkeleri betimlemek için geleneksel bir yöntemdi; Mısırlılar bu yabancı bölgeleri aslında kontrol altına almış olmasalar da, hatta fethetmeye tevessül etmiş bile olmasalar da isimlerini sanatsal ve siyasal bir âdet icabı, belki de simgesel bir hâkimiyet olarak bu "müstahkem ovallerin" içine yazıyorlardı.

Bu heykel tabanlarındaki isimler, bir araya geldiklerinde on dördüncü yüzyılın başlarında yaşayan III. Amenhotep'in dönemindeki Mısırlıların bildiği dünyayı tanımlayan coğrafi listeleri meydana getiriyordu. Listelerde Yakın Doğu'daki dönemin en önemli halklarından ve bölgelerinden bazıları yer alıyordu, bunların arasında kuzeylerindeki Hititler, güneylerindeki Nubiyalılar ve doğularındaki Babilliler vardı. Bir bütün olarak ele alındığında bu listeler Mısır tarihinde benzersizdi.

Ancak bize daha ilk anda çarpıcı gelen, taş ustasının beşinci kaideye kazdığı listede daha öncesinde Mısır yazıtlarında hiç yer almamış isimlerin bulunması. Bunlar, Mısır'ın batısındaki kentlerin ve bölgelerin isimleriydi. Kaidenin önünün sol tarafına ve sol yanına Miken, Nafplion, Knossos, Kidonya ve Kythera gibi tuhaf isimler yazılmıştı, ayrıca önünün üst sol tarafında da listenin başına yazılı başlıklara benzeyen iki isim yer alıyordu: Keftiu ve Tanaja.

Bu listenin anlamı neydi? İsimler neyi temsil ediyordu? Günümüz arkeologları ve Mısır bilimcileri, bu heykel kaidesindeki on beş yer isminin, yani artık genelde kullanılan tabiriyle "Ege Listesi"nin anlamını son kırk yıldır tartışıyor.

Kaideyi yanındaki diğer heykel ve kaidelerle birlikte 1960'larda toprağın altından ilk çıkaran Alman arkeologlar oldu, 1970'lerde ise kaide kazayla hasar gördü. Doğrulanmamış bir hikâyeye göre, bölgedeki bir Bedevî kabilesinin üyeleri kaidenin altında ateş yakıp üstüne soğuk su dökerek yazılı ön parçaları kırıp kaideden koparmaya çalışmıştı. Maksatları, yazılı parçaları antika pazarında satmaktı. Resmî açıklama ise hasara bölgedeki yangınların sebep olduğu yönündeydi. Suçlu her kim veya ne ise, kaide neredeyse bin parçaya ayrıldı. Kısa süre öncesine kadar arkeologların elinde orijinal kaidenin sadece birkaç renkli fotoğrafı vardı. Bu da çok büyük bir talihsizlikti, çünkü listedeki isimler o kadar eşsiz ki on beş isimden on üçü daha önce Mısır'da hiç görülmemişti... bir daha da asla görülmeyecekti.

Tapınağa şimdi (genellikle harabelerin yanından geçip, yakındaki Krallar Vadisi'ne özel havalandırmalı otobüslerle giderken) uğrayan turistler, kaideleri ve üstlerindeki heykelleri, bir kez daha bir araya getirilmiş hâliyle görüyor. Üç bin yıldan uzun süredir ilk defa bu anıtlar güneşli gökyüzüne yükseliyor. Mısır bilimci Hourig Sourouzian ve eşi, Kahire'deki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün eski müdürü Rainer Stadelmann yönetimindeki çok uluslu bir ekip 1998 yılında Kom el-Hetan'daki kazıyı tekrar başlattı. Parçalanan Ege Listesi kaidesinin ve yanındaki kaidelerin parçalarını burada aralıksız kazı yaparak gün yüzüne çıkardı. Şimdi ekip bu parçaları tekrar birleştirerek restore ediyor. Sadece

Resim 5a-b. III. Amenhotep'in Kolossos'ları ve Ege Listesi (Fotoğraflar: E. H. Cline ve J. Strange).

Ege Listesi'nin sekiz yüz parçasını birleştirmek bile beş yıldan uzun sürdü.[2]

Ege Listesi'ndeki isimlerden sadece iki tanesi, listenin başında başlık olarak kullanıldığı izlenimini veren iki isim, Mısırlı yazıcıların ve günümüz Mısır bilimcilerinin bildiği isimlerdi: Girit Adası için Mısır dilinde kullanılan isim olan *Keftiu* ve keza Yunan anakarası için kullanılan *Tanaja*. Bu isimler neredeyse yüz yıl öncesinde, Hatşepsut ve III. Thutmose'nin dönemine ait Mısır kaynaklı metinlerde ortaya çıkmaya başlamıştı, ama hiç Ege'deki belirli kent ve bölgelerin spesifik yer isimleriyle birlikte kullanıldığı görülmemişti.

Heykel kaidesindeki diğer yer isimleri bir yandan o kadar sıra dışı, diğer yandan da o kadar bildik isimlerdi ki, bunları İngilizce olarak yayınlayan ilk Mısır bilimci, Liverpool Üniversitesi'nden ünlü Profesör Kenneth Kitchen, uzmanların kendisiyle dalga geçmesi korkusuyla isimleri çevirmek konusunda ilk başta tereddüt etmişti. Heykel kaidesindeki yazıtlar hakkında, *Orientalia* adlı akademik yayının 1965 yılındaki sayısında çıkan birkaç sayfalık ilk yazısında temkinli bir tavır takındı: "Bu fikri kayda geçirmeye neredeyse cesaret edemiyorum; okurlar isterlerse görmezden gelebilirler. Amnisa ve Kunusa isimleri, Girit'in kuzey sahilindeki ünlü antik dönem yerleşim yerleri Amniso(s) ve ... Knossos'a insana huzursuzluk verecek ölçüde benzemektedir."[3]

O zamandan beri, çok sayıda uzman listedeki isimleri ve görünümlerinin arkasındaki anlamı çözmek için uğraştı. Alman akademisyen Elmar Edel, beş heykel kaidesinin de ayrıntılı bir incelemesini içeren ilk çalışmayı 1966 yılında yayınladı; güncellenen ve düzeltmeler ile eklemeler içeren ikinci bir baskı ilkinden kırk yıl sonra, 2005 yılında yayınlandı. Bu kırk yıllık süre içinde başka uzmanlar da listenin olası açıklamalarına pek çok zaman ve mürekkep harcadı.[4]

2 Ege Listesi üzerindeki çalışmalar 2000 yılında başladı; sekiz yüz parçadan oluşan kaide 2005 baharında bir araya getirildi. İnceleme için bkz. Sourouzian ve diğerleri 2006: 405-6, 433-35, pls. XXIIa, c.

3 Kitchen 1965: 5-6; ayrıca bkz. Kitchen 1966.

4 Bu listelerin ilk yayını için bkz. Edel 1966; Edel ve Görg 2005. Başka uzmanların görüş, yorum ve hipotezleri için bkz. Hankey 1981; Cline 1987 ve 1998, daha önceki yayınlardan alıntılar içerir.

Keftiu (Girit) ve Tanaja (Yunan anakarası) başlıklarından sonra, listenin başında aralarında Knossos, liman kenti Amnisos, Phaistos ve Kidonya'nın bulunduğu Girit'teki önemli bazı Minos uygarlığı yerleşim yerlerinin isimleri yer alır. Doğudan batıya doğru sıralanmış olan bu yerlerin her birinde Minos uygarlığına ait saraylar vardı, saray olmayan tek yer olan Amnisos ise yakındaki bir Minos sarayının limanıydı. Listede daha sonra Girit ile Yunan anakarası arasında bulunan Kythera (Çuha) Adası, daha sonra da aralarında Miken, Miken'in liman kenti Nafplion, Messinya bölgesi ve belki de Böotya'daki Tebai kentinin yer aldığı, Yunan anakarasındaki önemli Miken yerleşim yerleri ve bölgeleri bulunur. Listenin en sonunda Minos uygarlığından birkaç isim daha görülür. Bu defa bu isimler batıdan doğuya doğru dizilmiştir, Amnisos da aralarında bir kez daha yer alır.

Liste Mısır'dan Ege'ye bir gidiş dönüş yolculuğunun güzergâhı gibi görünüyor. Yer isimlerinin sırasına bakılırsa, Mısırlı seyyahlar önce Girit'e gitti. Belki de amaçları, Mısırlıların bu dönemde neredeyse yüz yıldır bildiği Minos hanedanını ve tüccarlarını ziyaret etmekti. Daha sonra Kythera üzerinden Yunanistan'a devam ederek Mikenleri ziyaret ettiler. Miken uygarlığı bu dönemde sahnedeki yeni güçtü; Mısır ve Yakın Doğu'ya ticaret yollarını Minosluların ellerinden almaya başlamıştı. Mısırlı gezginler bundan sonra da en hızlı ve dolaysız yolu seçip Girit üzerinden Mısır'a döndü. Gidiş yolunda ilk önce Amnisos'a uğradıkları gibi, eve dönüş yolunda da burada durup yiyecek ve su aldılar.

Heykel kaidelerindeki yer isimleri, bütün olarak ele alındığında III. Amenhotep'in dönemindeki Mısırlıların bildiği dünyanın bir listesini meydana getirir. İsimlerin çoğu daha önce yazılan belgelerden ve anlaşmalardan biliniyordu. Bilinen bu isimler arasında Hititler ve (daha sonra daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan) Kassitler/Babilliler ile Kenan'daki kentler vardı. Ancak Ege'deki yer isimleri şimdi oldukları gibi o zaman da sıra dışıydı. Ayrıca bu isimler belli bir sırayla yazılmıştı. Hatta bazıları tekrar yazılmıştı, çünkü ilk üç isim listenin sergilenmesinden önce ya da sergilendiği sırada şimdiki hâllerini alacak şekilde kaideye tekrar oyulmuştu.[5]

5 Cline ve Stannish 2011.

Bazı uzmanlara göre, bu liste sadece propagandadan, uzak yerlerin ismini duymuş olan ve bu yerleri fethetmek ya da fethettiğine herkesi inandırmak isteyen bir firavunun boş böbürlenmelerinden ibaret. Listenin uydurma ego tatmini olmadığına, daha o zamanlar edinilmiş bilgilere ve kurulan bağlantılara dayalı olduğuna inanan uzmanlar da var. Bu ikinci açıklama daha olası, çünkü M.Ö. on beşinci yüzyılda yaşamış olan Hatşepsut ve III. Thutmose'nin döneminden kalmış olan soylu mezarlarında bulunan çok sayıda başka yazıttan, daha bu dönemde Ege ile birçok kez bağlantı kurulduğunu, hatta diplomatların ve/veya tüccarların Mısır'a gelip hediyeler getirdiklerini biliyoruz. Bu bağlantıların bir sonraki yüzyılda, III. Amenhotep'in döneminde de devam etmiş olması muhtemel. Eğer bu doğruysa, Ege Listesi Mısır'dan Ege'ye bir gidiş dönüş yolculuğunun, üç bin dört yüz yıldan uzun zaman önce, çocuk kral Tutankhamun'un ülkeyi yönetmesinden yıllar önce yapılmış bir yolculuğun ilk yazılı kaydı olabilir.

Bu listenin Mikenlerin ve Minosluların Mısır'a gelişinin kaydı değil, Mısırlıların M.Ö. on dördüncü yüzyılda Ege'ye gidişinin belgesi olduğu fikri, heyecan verici bir sebepten dolayı mantıklı. Ege Denizi çevresindeki altı farklı bölgede, Girit'te, Yunan anakarasında ve Rodos Adası'nda ya III. Amenhotep'in ya da karısı Kraliçe Tiye'nin kartuşunun (kraliyet adının) yer aldığı nesneler bulundu. Bu nesnelerin bulunduğu Ege bölgeleri ile Ege Listesi'ndeki yerler arasında bir bağıntı var, zira nesnelerin bulunduğu altı yerden dördü listedeki isimler arasında yer alıyor.

Bu üstü yazılı nesnelerden bazıları sadece bok böceği tılsımları ve küçük mühürler, bir tanesi ise bir vazo. Hepsinin üstünde ya firavunun ya da karısının kartuşları var. Nesneler arasında en önemlileri, cam ile seramik arası bir malzeme olan çiniden yapılmış, çok sayıda çift taraflı levha parçaları. Bu kırık parçalar, M.Ö. on dördüncü yüzyılda büyük ihtimalle Yunanistan'ın en önemli kenti olan Miken'de bulundu. En az on iki adet olan bu kırıklar, her biri uzunluğu yaklaşık yirmi santim, genişliği yaklaşık on beş santim, kalınlığı da iki santim kadar olan toplam dokuz ya da daha fazla levhanın parçalarıydı. Her bir levha, üzerine siyah boyayla III. Amenhotep'in ismi yazılarak fırında pişirilmişti: Her

levhanın iki yüzünde de "İyi Tanrı, Neb-Ma'at-Re, Ra'nın oğlu, Teb Prensi Amenhotep hayat buldu" yazıyordu.[6]

Mısır bilimcilerin, "temel emaneti levhaları" olarak tanımladığı bu levhalar, Mısır'da genellikle tapınakların, bazen de firavun heykellerinin altında belirli emanetlere yerleştirilmiş hâlde bulunur.[7] Günümüzdeki zaman kapsüllerinin görevini, Mezopotamya'da Erken Tunç Çağı'ndan beri bu emanetler yerine getirmiştir. Tahminlere göre amaçları, tanrıların ve gelecekteki nesillerin, anıtları yaptıranların ve bağışçıların kimliğini ve yüce gönüllülüğünü ve binanın, heykelin ya da diğer yapının tamamlandığı tarihi bilmesiydi.

Miken'deki levhaların eşsiz olmasını sağlayan ise, Ege'de gerçekten de türünün tek örneği olmaları. Daha doğrusu antik dönemdeki tüm Akdeniz dünyasında bu levhalar sadece Miken'de vardı. Üzerinde III. Amenhotep'in ismi yazılı olan bu gibi çini levhalar Mısır'ın dışında Miken'den başka hiçbir yerde bulunmadı. Miken'de ilk levha parçalarını 1800'lerin sonunda ve 1900'lerin başlarında Yunanlı arkeologlar buldu ve bulgularını yayınladı. O sıralarda malzemenin porselen olduğu sanılıyordu, Amenhotep'in ismini tanıyabilen ya da okuyabilen olmamıştı. Daha sonraki yıllarda birkaç kırık daha bulundu. Bunların bazılarını, ünlü İngiliz arkeolog Lord William Taylor Miken'deki kült merkezinde buldu. En yeni tarihli parçayı ise UC Berkeley'den arkeolog Kim Shelton Miken'deki bir kuyunun içinde keşfetti.

Parçaların hiçbiri, Miken'deki asıl bağlamlarında bulunmadı. Yani bulundukları yerde nasıl kullanıldıklarına dair hiçbir fikrimiz yok. Ama sadece Miken'de bulunup başka hiçbir yerde bulunmamaları, üstelik de III. Amenhotep'in vazosunun ve Kraliçe Tiye'nin iki bok böceği tılsımının da Miken'de bulunmuş olması, büyük ihtimalle III. Amenhotep'in döneminde bu bölge ile Mısır arasında özel bir ilişki olduğuna işaret ediyor. Bu bölgenin, o dönemde Mısır'la bağlantı hâlinde olduğu ve uygar dünyanın uzak uçlarında, en dış sınır çizgisinde olduğu düşünülürse, bu

6 Cline 1987, 1990, 1994 ve 1998; Phillips ve Cline 2005.

7 Cline 1987: 10; ayrıca bkz. Cline 1990.

Resim 6. Miken'de bulunan III. Amenhotep'in çini levhası (Fotoğraf: E. H. Cline).

nesnelerin Ege Listesi'ndeki isimlerle bağıntısı büyük ihtimalle III. Amenhotep'in döneminde uluslararası bağlantılar açısından sıra dışı olaylar yaşandığı izlenimini uyandırıyor.

Ege'de bulunan, Mısır ve Yakın Doğu'dan getirilmiş olan nesneler ilginç ve belki de Ege Listesi'yle bağlantılı bir örüntü meydana getiriyor. Minos uygarlığının hüküm sürdüğü Girit, en azından M.Ö. ön dördüncü yüzyılın başları boyunca göründüğü kadarıyla Mısır ve Yakın Doğu'dan gelen ticaret rotalarının Ege'de en önemli hedefi olmaya devam etti. Ancak Mısır, Kenan ve Kıbrıs'tan gelmiş olan nesnelerin Girit'te neredeyse birbirine eşit sayılarda bulunmuş olması, Mısır'dan gelen ürünlerin artık daha önceki asırlar boyunca olduğu gibi Girit ile Doğu Akdeniz arasında gidip gelen tüccar ve tacirlerin bulundurduğu başlıca ürün türü olmadığına işaret ediyor. Mısırlı ve Minoslu elçiler ve tüccarlar daha önceki dönemde Ege'ye giden deniz rotaları üzerinde hâkimiyet kurmuş olsa da, Kenan ve Kıbrıs'tan gelenler artık onlara katılmış, hatta yerlerine geçmişti.

Daha karmaşık olan bu uluslararası durum bundan sonraki iki yüz yıl boyunca da devam etti, ancak daha M.Ö. on dördüncü yüzyılın sonlarında Ege'ye yabancı ülke mallarının ithalatında bir kayma meydana geldi. Girit'e getirilen ithal mallarda ani bir düşüş görünürken, aynı zamanda Yunan anakarasına getirilen ithal malların sayısı arttı. İthalat hacminde, Girit'ten Yunan anakarasına doğru bu kayma gerçekse, Girit'e Yakın Doğu mallarının ithalatının azalıp sonunda kesilmesi, Knossos'un M.Ö. 1350 yılı civarında yıkılması ve bunun kısa süre sonrasında Mikenlerin Mısır ve Yakın Doğu'ya ticaret yollarını ele geçirmesi ile bağlantılı olabilir; ancak bu fikir kesinlikle sadece varsayıma dayalıdır.[8]

III. Amenhotep'in Ege Listesi böyle bir durumun kaydı olabilir, çünkü heykel kaidesinde yer alan yer isimleri arasında hem Girit'teki Minos uygarlığına ait yerleşim yerleri hem de Yunan anakarasında bulunan bölgeler vardır. Eğer III. Amenhotep döneminde Ege'ye bir Mısırlı elçi heyeti gönderilseydi, bu heyetin iki görevi olurdu: değer verilen eski bir ticaret ortağıyla (yani Minoslularla) bağlantıları güçlendirmek ve yeni, yükselen bir güçle (yani Mikenlerle) ilişki kurmak.[9]

AMARNA ARŞİVLERİ

Ege Listesi'nin ve tapınaktaki, Ege Listesi'yle birlikte Mısırlıların M.Ö on dördüncü yüzyılda bildiği dünyayı tanımlayan diğer listelerin varlığına şaşırmamamız gerekir, çünkü III. Amenhotep'in dış güçlerle, özellikle de Mısır için diplomatik ve ticari öneme sahip ülkelerin krallarıyla ilişki kurmanın öneminin idrakinde olduğunu başka kanıtlardan da biliyoruz. Bu krallardan birçoğuyla antlaşmalar yaptı ve bu antlaşmaları pekiştirmek için bazılarının kızlarıyla evlendi. Bunu, bu krallarla mektuplaşmalarından biliyoruz. Bu mektuplar, 1887 yılında bulunan bir kil tablet arşivi şeklinde bize ulaştı.

8 Cline 1994: xvii-xviii, 9-11, 35, 106; Cline 1999a.

9 Cline 1998: 248; ayrıca bkz. Cline 1987 ve Cline ve Stannish 2011: 11.

Bu arşivin keşfiyle ilgili genel olarak kabul edilen hikâye, eskiden Akhetaten (Güneş Diskinin Ufku) adını taşıyan kentin harabelerinin bulunduğu Tell el-Amarna'da yakacak veya toprak toplayan bir köylü kadın tarafından bulunmuş olduğu yönünde.[10] III. Amenhotep'in tanrıtanımaz oğlu IV. Amenhotep ya da dünyanın daha iyi bildiği ismiyle Akhenaton, bu kenti M.Ö. on dördüncü yüzyılın ortalarında yeni başkent olarak inşa ettirmişti.

III. Amenhotep'in halefi olan oğlu Akhenaton, Amenhotep'in M.Ö. 1353 yılındaki ölümüne kadar ülkeyi büyük ihtimalle babasıyla birlikte yönetti. Tahta tek başına geçtikten kısa süre sonra ise Akhenaton şimdi "Amarna Devrimi" adı verilen değişiklikleri uyguladı. Ra, Amon ve diğer tanrıların tapınaklarını kapattı, büyük hazinelerine el koydu ve ülkenin hükümet, dinî ve askerî lideri olarak eşsiz güç elde etti. Güneş diski Aton dışında tüm Mısır tanrılarına tapılmasını yasakladı, Aton'a ise sadece ve sadece kendisi doğrudan ibadet edebilecekti.

Görünürde tek bir tanrıya tapıldığından bu bazen tektanrıcılığın ilk denemesi olarak görülür, ama aslında mesele tartışmaya açıktır (ve çok sayıda akademik tartışmaya konu olmuştur). Sıradan Mısırlılar için aslında iki tanrı vardı: Aton ile Akhenaton, çünkü halkın sadece Akhenaton'a ibadet etmesine izin veriliyordu, Akhenaton da daha sonra halkın adına Aton'a ibadet ediyordu. Akhenaton diğer tanrıları tanımıyordu, belki belli bir ölçüde de fanatikti, ama bağnaz olmaktan çok hesapçı ve güç düşkünüydü. Gerçekleştirdiği dinî devrim belki de aslında kralın, daha önceki firavunların dönemlerinde yavaş yavaş rahiplere kaptırılan gücünü geri kazanmak için tasarlanmış zekice bir siyasi ve diplomatik hamleydi.

Akhenaton atalarının kurduğu her şeyi yıkmadı. Özellikle uluslararası ilişkileri, hele de Mısır'ı çevreleyen ülkelerle ilişkileri devam ettirmenin ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Babasının başlattığı, küçüklü büyüklü yabancı ülkelerle, örneğin Şuppiluliuma ve Hititlerle diplomatik müzakere ve ticari ortaklık geleneğini Akhenaton da devam ettirdi. Bu ülkelerin krallarıyla ve valileriyle mektuplaşmalarını da başkenti Akhetaten'deki

10 Mynářová 2007: 11-39.

arşivinde sakladı. Köylü bir kadının 1887 yılında tesadüfen bulduğu kil tabletlere yazılı Amarna Mektupları işte bunlardır.

Kentin "kayıt ambarında" bulunan arşiv, III. Amenhotep ile oğlu Akhenaton'un diplomatik ilişkiler içinde olduğu krallar ve valilerle mektuplaşmalardan oluşan gerçek bir hazinedir. Mektup yazılan ve yazan yöneticiler arasında Kıbrıslı ve Hititli hükümdarlar, Babil ve Asur kralları ve Kudüslü Abdi-Heba ile Megiddolu Biridiya gibi Kenan hükümdarları da vardır.[11] Kenan gibi çoğu Mısır'ın tebaası olan bölge hükümdarlarının mektupları Mısır'dan yardım ricalarıyla doluyken, Büyük Güçlerin (Mısır, Asur, Babil, Mitanni ve Hitit) hükümdarlarının mektuplarında daha ziyade çok daha üst bir diplomatik düzeydeki hediye talepleri ve verilen hediyelerden söz edilir. Bu Amarna arşivi ile Mari'de bulunan M.Ö. on sekizinci yüzyıldan kalma arşiv, Tunç Çağı'nda Mısır ve Doğu Akdeniz'de özenle sürdürülen önemli uluslararası ilişkileri belgeleyen dünya tarihindeki ilk arşivlerdir.[12]

Mektuplar, dönemin uluslararası ilişkilerde kullanılan diplomatik ortak iletişim dili olan Akadca ile, yaklaşık dört yüz kil tablete yazılmış. Keşfedildikten sonra antika pazarında satılan tabletler şimdi İngiltere, Mısır, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki müzelere dağılmış durumda. Bulundukları müzeler arasında Londra'daki Britanya Müzesi, Mısır'daki Kahire Müzesi, Paris'teki Louvre, Chicago Üniversitesi'ndeki Şarkiyat Müzesi, Rusya'daki Puşkin Müzesi ile tabletlerin yaklaşık üçte ikisinin bulunduğu Berlin'deki Ön Asya Müzesi vardır.[13]

SELAMLAMA HEDİYELERİ VE AİLE İLİŞKİLERİ

Aralarında yabancı hükümdarlara gönderilen mektupların kopyaları ve bu hükümdarların cevapları bulunan bu mektuplar, III. Amenhotep ile Akhenaton'un hüküm sürdüğü M.Ö. on dördüncü yüzyıl ortalarındaki ticaret ve uluslararası bağlantılara dair fikir

11 Bkz. Amarna Mektupları EA 41-44; Moran 1992: 114-17.
12 Bkz. Cohen ve Westbrook 2000.
13 Tüm mektupların İngilizce çevirisi için bkz. Moran 1992.

verir. Belli ki iletişimin büyük bölümü, en üst düzeyde, krallar arasında hediye alıp vermeyi gerektiriyordu. Örneğin M.Ö. 1385 civarında tahta çıkan Mitanni Kralı Tuşratta'nın III. Amenhotep'e gönderdiği bir mektup geleneksel selamları içeren bir paragrafla başlar, ardından da kralın elçileriyle gönderdiği hediyeleri ele alır:

> Mısır Kralı Nibmuareya'ya [III. Amenhotep], kardeşime de ki: Böyle der kardeşin Mitanni Kralı Tuşratta. Benim için her şey yolundadır. Senin için de her şey yolunda olsun. [Karın] Kelu-Hepa için de her şey yolunda olsun. Evin, karıların, oğulların, ileri gelenlerin [önemli adamların], savaşçıların, atların, arabaların için ve ülken için her şey yolunda olsun...
>
> Sana bu mektupla birlikte Hatti ülkesinden elde edilen ganimetlerden bir araba, iki at, bir erkek hizmetkâr, bir kadın hizmetkâr gönderiyorum. Kardeşimin selamlama hediyesi olarak sana beş araba, beş çift at gönderiyorum. Kız kardeşim Kelu-Hepa'nın selamlama hediyesi olarak da bir takım altın düğme iğnesi, bir çift altın küpe, bir altın *mašu* halkası ve "tatlı yağ" dolu bir koku kabı gönderiyorum. Bunları başbakanım Keliya ve Tunip-ibri ile gönderiyorum. Kardeşim onları çabuk göndersin ki hemen bana geri gelip haber versinler, ben de kardeşimin selamını duyup sevineyim. Kardeşim benim dostum olmak istesin; ve kardeşim bana elçi göndersin ki bana kendisinin selamlarını getirsinler, ben de duyayım.[14]

Akhenaton'un Kassit Babil Kralı II. Burna-Buriaş'a yazdığı mektupta da gönderdiği hediyelerin ayrıntılı bir listesi bulunur. Tabletin yaklaşık üç yüz satırı, hediyelerin madde madde dökümüne ayrılmıştır. Listedekiler arasında altın, bakır, gümüş ve tunç nesneler, parfüm ve tatlı yağ dolu kaplar, yüzükler, halhallar, kolyeler, tahtlar, aynalar, keten kumaşlar, taş kâseler ve abanoz kutular vardır.[15] Benzer uzunlukta hediye listeleri içeren aynı şekilde ayrıntılı mektupları, bazen kızının çeyiziyle, bazen sadece hediye olarak başka krallar, örneğin Mitannili Tuşratta da gönderdi.[16] Bu ve benzeri mektuplarda sözü edilen elçilerin çoğunlukla bakan olduklarını, gerçekten de sadece ulak değil,

14 Amarna Mektubu EA 17; çeviri Moran'a göre 1992: 41-42.

15 Amarna Mektubu EA 14; Moran 1992: 27-37.

16 Örneğin Amarna Mektupları EA 22, 24 ve 25; Moran 1992: 51-61, 63-84.

diplomatik elçi olarak gönderildiğini, ama çoğu zaman aynı zamanda tüccar olduklarını ve hem kral hesabına hem kendi hesaplarına çalıştıklarını da belirtelim.

Bu mektupları yazan krallar, genellikle gerçekten akraba olmadıkları hâlde çoğu zaman birbirlerinden akraba olarak söz edip birbirlerine "kardeş" veya "baba/oğul" şeklinde hitap ederek "ticaret ortaklıkları" oluşturdu.[17] Antropologlara göre, bu gibi hayalî aile ilişkileri yaratma çabaları en çok sanayi öncesi toplumlarda görülür, bunun amacı da özellikle akrabalık ilişkilerinin ya da devlet yönetimindeki pazarların olmadığı bir toplumda ticaret meselesini çözmektir.[18] Örneğin bir Amurru kralı, kendi gibi Kuzey Suriye'deki komşu ülke Ugarit'in kralına şöyle yazdı: "Kardeşim, bak; ben ve sen kardeşiz. Aynı adamın oğullarıyız, kardeşiz. Niçin aramız iyi olmasın? Bana hangi arzunu yazarsan yerine getireceğim; sen de benim arzularımı yerine getireceksin. Biz bir bütünüz."[19]

Amurru ve Ugarit'in bu iki kralının aralarında kan ya da evlilik yoluyla akrabalık olması gerekmediğinin altını çizmek gerek. Hepsi akraba değildi, kralın diplomatik ilişkilere bu kestirmeden yaklaşımından da herkes hoşnut olmuyordu. Özellikle de Anadolu'daki Hititler bu davranışa asabi tepkiler göstermiş gibi görünüyor, zira bir Hitit kralı başka bir krala şöyle yazıyordu: "Neden sana kardeşimmişsin gibi yazacakmışım? Aynı ananın oğulları mıyız?"[20]

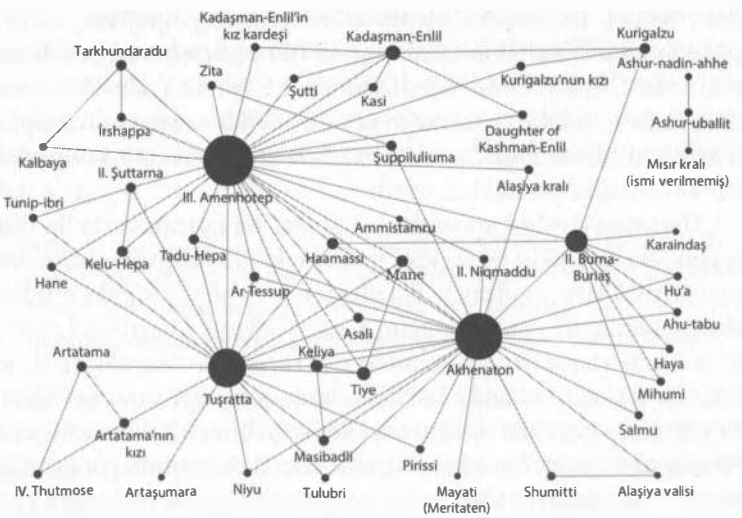
Hangi ilişkide "baba" ve "oğul," hangisinde "kardeş" hitabının uygun görüldüğü çok açık değil, ama "kardeş" hitabı kullanımının statü ve yaş bakımından eşitliğe işaret etmesi, "baba" hitabının ise saygı göstermek için kullanıldığı muhtemel görünüyor. Örneğin Hitit kralları "baba" ve "oğul" hitaplarını yazışmalarında diğer büyük Yakın Doğu ülkelerinin hükümdarlarından daha

17 Liverani 1990; Liverani 2001: 135-37. Ayrıca özellikle Amarna Mektupları ile ilgili olarak bkz. Mynářová 2007: 125-31.

18 Bu gibi antropoloji araştırmaları için bkz. Cline 1995a: 143, fn. 1, ek referanslar ve kaynakça içerir.

19 Ugarit Mektubu RS 17.166, kaynak: Cline 1995a: 144, çeviri Liverani'ye göre 1990: 200.

20 Hitit Mektubu KUB XXIII 102: I 10-19, kaynak: Cline 1995a: 144, çeviri Liverani'ye göre 1990: 200.

Resim 7. Amarna Mektupları'nda belgelenen sosyal ilişkiler ağı (tasarlayan: D.H. Cline).

fazla kullanırken, Amarna Mektupları'nda büyük Asur kralına da, gücü ondan daha az olan Kıbrıs kralına da neredeyse istisnasız olarak "kardeş" diye hitap edilir. Görünüşe göre Mısır firavunları, ticaret ortakları olan diğer Yakın Doğu krallarını yaşlarına ya da tahta kaç yıl önce çıktıklarına bakmaksızın uluslararası bir kardeşliğin üyeleri olarak görüyordu.[21]

Ancak bazı durumlarda krallar arasında gerçekten de evlilik yoluyla akrabalık oluyordu. Örneğin Mitannili Tuşratta'nın III. Amenhotep'e yazdığı mektuplarda, Tuşratta III. Amenhotep'in karısı Kelu-Hepa'dan kız kardeşi olarak söz eder. Gerçekten de Kelu-Hepa Tuşratta'nın kardeşiydi; babası onu III. Amenhotep'le evlendirmişti. Aynı şekilde Tuşratta da bir anlaşmalı evliliğe onay verip kendi kızı Tadu-Hepa'yı III. Amenhotep'e vermiş ve Amenhotep'in hem kayınbiraderi ("kardeş") hem de kayınpederi ("baba") olmuştu. Bu yüzden mektuplarının biri haklı olarak şöyle başlar: "Mısır kralına, kardeşime, damadıma de ki... Böyle

21 Bu konuya dair daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. Cline 1995a.

der Tuşratta, Mitanni ülkesinin kralı, senin kayınpederin."[22] Anlaşıldığı kadarıyla, III. Amenhotep'in ölümünden sonra Akhenaton Tadu-Hepa'yı kendi karısı olarak aldı (ya da Tadu-Hepa ona miras kaldı). Bu da Tuşratta'ya kendini farklı Amarna Mektupları'nda hem III. Amenhotep'in hem de Akhenaton'un kayınpederi olarak adlandırma hakkını verdi.[23]

Hanedan üyeleri arasındaki evlilikler iki durumda da iki ülke arasındaki, özellikle de iki kral arasındaki ilişkileri ve anlaşmaları pekiştirmek için yapılmıştı. Bu yüzden Tuşratta, (aslında eniştesi olduğu hâlde) III. Amenhotep'e "kardeş" olarak hitap etme ve Mısır'la Tadu-Hepa III. Amenhotep'e verilmemiş olsa olacağından daha iyi ilişkiler bekleme hakkını elde etmiş oluyordu. Evliliklerde gelinlerin getirdiği devasa çeyizlerin de birçok Amarna Mektubu'nda sözü geçer. Örneğin Tuşratta'nın III. Amenhotep'e yazdığı, kısmen parçalanmış olan ve tamamı okunamayan mektupta yine de hediyeler 241 satırda sayılıp dökülür, Tuşratta da bu konuda şöyle yorum yapar: "Mitanni Kralı Tuşratta işte her türden tüm bu düğün hediyelerini Nimmureya'ya [III. Amenhotep'e], kardeşi ve damadı olan Mısır kralına verdi. Bunları verirken kızı Tadu-Hepa'yı da Mısır'a ve Nimmureya'ya karısı olsun diye verdi."[24]

III. Amenhotep hanedan evliliklerinin bu diplomatik yönünü o dönemdeki tüm diğer krallardan daha çok kullanmış gibi görünüyor, çünkü Kassit kralları I. Kurigalzu ile Babilli I. Kadaşman-Enlil'in kızlarıyla, Mitannili II. Şuttarna ve Tuşratta'nın kızlarıyla, ayrıca da (Güneybatı Anadolu'daki) Arzava Kralı Tarkhundaradu'nun kızıyla evlendiğini ve hepsinin hareminde olduğunu biliyoruz.[25] Şüphesiz her evlilik yeni bir diplomatik anlaşmayı pekiştiriyor ve söz konusu kralların diplomatik ilişkileri akrabalık düzeyinde yürütmelerine imkân tanıyordu.

22 Amarna Mektubu EA 24; çeviri Moran'a göre 1992: 63. Tuşratta ile III. Amenhotep arasındaki ilişkiler ile ilgili olarak bkz. Kahn 2011.

23 Bkz. Amarna Mektubu EA 20, III. Amenhotep'e gönderilmiş, Moran 1992: 47-50, ayrıca Amarna Mektubu EA 27-29, daha sonra Akhenaton'a gönderilmiş, Moran 1992: 86-99.

24 Amarna Mektubu EA 22, satırlar 43-49; çeviri Moran'a göre 1992: 51-61, özellikle 57. Bu türden hanedan evlilikleri Yakın Doğu'da sık sık görülürdü; bkz. Liverani 1990.

25 Cline 1998: 248.

Bazı kralların, hanedan evlilikleri ile hediye alıp verme arasındaki bağlantıdan hemen istifade edip diğer incelikleri boş vermeye kalkıştığı oluyordu. Örneğin büyük ihtimalle Kassit Kralı Babilli I. Kadaşman-Enlil'in III. Amenhotep'e yazdığı bir Amarna Mektubu doğrudan bu ikisini birleştirir, çünkü Kadaşman-Enlil şöyle yazar:

> Ayrıca, sen, kardeşim... daha önceki mektubumda sözünü ettiğim altına gelince, elinde ne varsa, olabildiğince çok gönder, elçin [bana] gelmeden, hemen, acele... bu yaz, Tammuz ya da Ab aylarında sözünü ettiğim altını bana gönderirsen, sana kızımı veririm.[26]

III. Amenhotep ise Kadaşman-Enlil'i kızına karşı bu düşüncesiz tavrı sebebiyle başka bir mektupta azarladı: "Ne güzel, komşularından bir parçacık altın alabilmek için kızlarını veriyorsun!"[27] Yine de belli ki saltanatının bir noktasında bu alışveriş yapıldı, çünkü üç farklı Amarna Mektubu'ndan bildiğimiz gibi III. Amenhotep gerçekten de Kadaşman-Enlil'in adını bilmediğimiz bir kızıyla evlendi.[28]

ALTIN, SAHTE ALTIN VE YÜKSEK DÜZEYDE TİCARET

Başka ülkelerin kralları özellikle Mısır'la ticaret ortağı olmaya çok istekliydi. Bu sadece Mısır'ın dönemin büyük güçlerinden biri olmasından kaynaklanmıyordu; bir neden de ülkenin Nubiya'daki madenler sayesinde büyük miktarda altına sahip olmasıydı. Çok sayıda kral III. Amenhotep'e ve Akhenaton'a mektup yazarak sıradan bir şeymiş gibi altın gönderilmesini istedi - "Senin ülkende altın toz gibi çoktur" gibi cümleler Amarna Mektuplarında karşımıza sıksık çıkar. Mitannili Tuşratta, bir mektupta aile ilişkilerini gündeme getirerek III. Amenhotep'e "Babama gönderdiğinden çok daha fazla altın gönder bana" diye yazar, çünkü iddiasına göre "Kardeşimin ülkesinde altın toprak kadar çok bulunur."[29]

26 Amarna Mektubu EA 4; çeviri Moran'a göre 1992: 8-10.
27 Amarna Mektubu EA 1; çeviri Moran'a göre 1992: 1-5.
28 Amarna Mektubu EA 2-3, 5; Moran 1992: 6-8, 10-11.
29 Örneğin Amarna Mektupları EA 19; çeviri Moran'a göre 1992: 4.

Ama görünen o ki altın her zaman altın değildi, bu konuda da özellikle Babil kralları şikâyetçiydi. Kadaşman-Enlil, III. Amenhotep'e yazdığı bir mektupta, "Bana selamlama hediyesi olarak gönderdiğin, altı yıl içinde verdiğin tek hediye, gümüş gibi görünen 30 mina altındı" diye sitem ediyordu.[30] Babil'deki halefi Kassit Kralı II. Burna-Buriaş da benzer şekilde III. Amenhotep'in halefi Akhenaton'a yakındı: "Şüphesiz kardeşim [Mısır kralı] bana daha gönderdiği altını kontrol etmemiş. Bana getirilen 40 mina altını fırına koyduğumda, yemin ederim, 10 mina (bile) çıkmadı." Başka bir mektupta ise şöyle yazdı: "Buraya getirilen 20 mina altının hepsi gelmedi. Fırına koyduklarında 5 mina bile altın çıkmadı. Çıkan (kısım) ise soğuduğunda küle benziyordu. Altının gerçekten altın olup olmadığı hiç teşhis edildi mi?"[31]

Bir yandan Babil krallarının niçin Mısır kralının gönderdiği altını fırına koyup erittiği merak edilebilir. Altın, büyük ihtimalle hediye olarak verilmiş, ince işçilik taşıyan parçalar değil, sadece değeri için gönderilmiş hurda metal olmalıydı. Aynı şekilde şimdi de gece geç saatte yayınlanan televizyon reklamları, seyircileri eski, parçalanmış takılarını nakit karşılığında bozdurmaya davet eder, bu takıların hemen eritileceği de açıkça ima edilir. Kralların büyük ihtimalle zanaatkârlarına, mimarlarına ve diğer çalışanlarına maaşlarını ödemek için altına ihtiyacı vardı, mektupların bazıları da bunu gösteriyor.

Öte yandan Mısır kralının gönderdiği siparişlerin gerçekten altın olmadığını bilip bilmediğini, bu hareketin kasıtlı mı olduğunu, yoksa ahlaksız tacir ve temsilcilerin mi gerçek altını yolculuk esnasında çalıp sahtesiyle değiştirdiğini sormamız da gerekir. Burna-Buriaş, yukarıda sözü edilen kırk mina altın meselesinde bu ikinci ihtimalden şüphelenmiş ya da en azından Akhenaton'a sevimsiz bir durumdan kurtulmak için diplomatik bir çözüm sunarak şöyle yazmıştı: "Kardeşim gönderdiği altını hiçbir vekiline emanet etmesin. Kardeşim [altını] [bizzat] kontrol etsin, sonra kardeşim altını mühürleyip bana göndersin. Şüphesiz kardeşim

30 Amarna Mektubu EA 3; çeviri Moran'a göre 1992: 7.

31 Amarna Mektupları EA 7 ve 10; çeviriler Moran'a göre 1992: 12-16, 19-20. Ayrıca bkz. Podany 2010: 249-52.

bana daha önce gönderdiği altını [siparişi] kontrol etmemiş. Sadece kardeşimin vekili siparişi mühürleyip bana göndermiş."[32]

Anlaşılan iki kralın birbirlerine gönderdiği hediye yüklü kervanlar da yolda sık sık saldırıya uğruyordu. Burna-Buriaş, elçisi (ve büyük ihtimalle diplomatik temsilcisi) Salmu'ya ait iki kervanın soyulduğunu bildiğini yazar. Kimi suçlayacağından da emindir: İlk soygunun sorumlusu Biriyavaza adında bir adamdır, adının Pamahu olduğu tahmin edilen birisi de (bu, kişi ismi olarak algılanan bir yer ismi de olabilir) ikinci soygunu gerçekleştirmiştir. Burna-Buriaş, Akhenaton'un bu ikinci davayı ne zaman kovuşturacağını sorar, çünkü dava Akhenaton'un yetki sınırları içerisindeydi. Ancak bildiğimiz kadarıyla cevap alamadı.[33]

Ayrıca bu yüksek düzeyde hediye alıp vermelerin büyük ihtimalle ticari ilişkilerde buzdağının görünen kısmı olduğunu unutmamamız gerekir. Aşağıdaki örnek, buna benzer daha yakın zamandan bir durum olabilir: 1920'lerde, antropolog Bronisław Malinowski, Güney Pasifik'te Kula Halkası adı verilen törene katılan Trobriand Adaları halkını inceledi. Bu sistemde, her adanın şefleri birbirlerine bilezik ve kolyeler verirdi; bilezikler daima halka etrafında bir yönde, kolyeler diğer yönde elden ele dolaşırdı. Her nesnenin değeri, geçmişine ve daha önceki sahiplerinin kimliklerine bağlı olarak artar veya azalırdı. (Şimdi arkeologlar bunu nesnenin "yaşam öyküsü" olarak tanımlar.) Malinowski, tören merkezlerinde şefler geleneksel ihtişam ve tören kuralları-na göre bilezik ve kolye alıp verirken, şefleri nakleden kano üzerinde mürettebat olarak görev alan erkeklerin, sahilde yemek, su ve başka temel tüketim maddesi almak için yerli halkla alışveriş yapmakla meşgul olduklarını keşfetti.[34] Trobriand şeflerinin törensel hediye alışverişinin altında yatan gerçek ekonomik sebepler böyle sıradan ticari kaygılardı, ancak bu gerçeği asla kabul etmezlerdi.

32 Amarna Mektubu EA 7; çeviri Moran'a göre 1992: 14.

33 Amarna Mektubu EA 7; Moran 1992: 14. Ayrıca bkz. Burna-Buriaş'ın Akhenaton'a tüccarlarının yine saldırıya uğrayıp öldürüldüğüne dair şikâyette bulunduğu mektubu, Amarna Mektubu 8, Moran 1992: 16-17.

34 Malinowski 1922; ayrıca bkz. Uberoi 1962; Leach ve Leach 1983; Mauss 1990: 27-29; ve Cline 1995a.

Aynı şekilde, kraliyet hediyelerini ve diğer malları, eski Yakın Doğu çöllerinin ötesine ve muhtemelen denizin öte kıyısına, Ege'ye taşıyan elçilerin, tüccarların ve denizcilerin önemini hafife almamalıyız. Geç Tunç Çağı boyunca Mısır, Yakın Doğu ve Ege arasında sık sık temas olduğu aşikâr. Somut nesnelerin yanında mutlaka arada sırada fikir ve yenilikler de taşınıyordu. Bu gibi fikir aktarımları kuşkusuz sadece toplumun üst katmanlarında değil, Yunanistan, Mısır ve Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarında yer alan limanların ve şehirlerin hanlarında ve meyhanelerinde de gerçekleşti. Denizciler ya da tayfalar, rüzgârın doğru yönden esmesini ya da diplomatik bir görevin hassas müzakerelerinin sonuca bağlanmasını, birbirlerine efsaneler, destanlar ve yalanlar anlatarak başka nerede bekleyecekti? Kültürel etkilerin Mısır'dan Yakın Doğu'nun geri kalanına ve hatta Ege'ye yayılmasına belki de bu gibi olaylar katkıda bulunmuş olabilir. Kültürler arasındaki böylesi bir iletişim, belki de *Gılgamış Destanı* ile Homeros'un *İlyada* ve *Odisseya* destanları arasındaki benzerlikleri ve Hititlerin *Kumarbi Efsanesi* ile Hesiodos'un çok daha sonra yazdığı *Tanrıların Doğuşu* arasındaki benzerlikleri açıklayabilir.[35]

Geç Tunç Çağı boyunca Yakın Doğu'daki hükümdarlar arasında yapılan hediye alışverişine, sık sık çeşitli kraliyet saraylarının birinden diğerine gönderilen hekimlerin, heykeltıraşların, taş ustalarının ve zanaatkârların da dâhil olduğunu belirtmek gerekir. Her yerde aynı mimarlar, heykeltıraşlar ve taş ustaları çalıştıysa, Mısır, Anadolu, Kenan ve hatta Ege'deki mimari yapılar arasındaki bazı benzerliklere şaşmamalı. Bir önceki bölümde söz edilen, Mısır'daki Tell ed-Dab'a'da yakın zamanda bulunan Ege tarzı duvar resimleri ve boyalı döşemeler ile İsrail'deki Tel Kabri, Türkiye'deki Alalah ve Suriye'deki Katna, Egeli zanaatkârların M.Ö. on yedinci yüzyılda, hatta belki de M.Ö. on üçüncü yüzyılda Mısır'a ve Yakın Doğu'ya gelmiş olabileceğine işaret ediyor.[36]

35 Bu konuda daha erken tarihli inceleme için bkz. Cline 1995a: 149-50, ek referanslar ve kaynakça içerir.

36 Bu da daha önce belirtildi, bkz. Cline 1995a: 150. İçindeki ek referanslar ve kaynakça arasında bulunanlar: Zaccagnini 1983: 250-54; Liverani 1990: 227-29; Niemeier 1991; Bietak 1992: 26-28; aynca bkz. Niemeier ve Niemeier 1998; Pfälzner 2008a, 2008b; Hitchcock 2005, 2008; Cline ve Yasur-Landau 2013.

ALAŞİYA VE ASUR'UN YÜKSELİŞİ

Akhenaton'un dönemine ait oldukları kesin olarak belirlenen Amarna Mektupları'ndan, bu firavunun döneminde Mısır'ın uluslararası bağlantılarının bulunduğu toprakların genişlediğini, III. Amenhotep'in ölümünden on yıl kadar önce tahta çıkan I. Ashur-uballit'in yönettiği, yükselmekte olan bir güç olan Asur Krallığı'na da ulaştığını biliyoruz. Mısırlıların ve antik dünyadaki başka halkların Alaşiya[37] adıyla tanıdığı Kıbrıs'ın kralına yazılan ve bunlara cevap olarak gelen toplam sekiz mektup ise Kıbrıs ile bağlantı kurulduğunu kanıtlıyor.

Büyük ihtimalle III. Amenhotep'in değil, Akhenaton'un döneminden olan bu sekiz mektup, özellikle de bir mektupta sözü edilen dev miktarda ham bakır sebebiyle ilgi çekici. Mektuplardaki tartışmalardan, Kıbrıs'ın Geç Tunç Çağı boyunca başta gelen Ege ve Doğu Akdeniz güçlerinin çoğunun en önemli bakır kaynağı olduğu anlaşılıyor. Bir mektupta, Alaşiya kralı, ülkesini kasıp kavuran bir hastalık sebebiyle sadece beş yüz talent bakır gönderebildiği için özür diliyor.[38] Ham bakır, günümüzdeki tahminlere göre, bundan sonraki bölümde ele alınacak olan Uluburun batığında bulunanlara benzer bakır külçeler hâlinde gönderiliyordu.

Asur'a gelince, Amarna arşivinde ülkeyi yaklaşık M.Ö. 1365 yılından 1330 yılına kadar yöneten I. Ashur-uballit'ten iki mektup var. Bu iki mektubun hangi Mısır firavununa yazıldığı belli değil, çünkü biri "Mısır Kralına deyin ki" diye başlıyor, diğerinde ise yazılı isim açık değil, okunuşu da belirsiz. Daha önceki çevirmenler, mektupların büyük ihtimalle Akhenaton'a gönderilmiş olduğunu savundu, ancak en az bir uzman, ikinci mektubun Tutankhamun'un ölümünden sonra tahta çıkan Ay'a yazılmış olabileceğini ileri sürer.[39] Ay'ın tahta çıkma tarihi (yaklaşık M.Ö. 1325) göz önüne alındığında, bu muhtemel görünmüyor. Diğer hükümdarların yazdığı mektupların

37 Amarna Mektupları EA 33-40. Kıbrıs'ın Alaşiya olarak kabul edilmesinin akademik tarihi uzun ve karmaşıktır. Bunun eleştirel bir kısa incelemesi için bkz. Cline 2005.

38 Amarna Mektubu EA 35; Moran 1992: 107-9. "Talent" kelimesi çevirmen tarafından eklendi, ancak burada en mantıklı kelime gibi görünüyor.

39 Bkz. Moran'ın kısa notu, 1992: 39.

büyük çoğunluğu gibi, bu mektubun da III. Amenhotep ya da Akhenaton'a yazılmış olması çok daha muhtemel.

Bu mektuplardan ilki basit bir selamlamadan ibaret. Mektupta "güzel bir savaş arabası, iki at ve hakiki bir lapis lazuli taşı" gibi maddeler içeren kısa bir hediye listesi de var.[40] Daha uzun olan ikinci mektup ise artık alıştığımız altın talebini ve her zamanki açıklamayı içeriyor: "Senin ülkende altın toprak gibidir, insanın yere eğilip toplaması yeterlidir." Ancak bu mektupta Hanigalbat ülkesi, yani Mitanni kralıyla ilginç bir karşılaştırma da var: Asur'un yeni kralı, "Hanigalbat'ın dengi" olduğunu belirtiyor. Belli ki bu, günün Büyük Güçlerinin hiyerarşisindeki yerine bir gönderme, zira Asur ülkesi ve kralı bu Büyük Güçlere dâhil olmayı çok istiyordu.[41]

Göründüğü kadarıyla Ashur-uballit'in sözleri boş palavra değildi. Asur kralı, Mitanni'nin o dönemdeki kralı II. Şuttarna'nın gerçekten de dengi, hatta ondan üstün sayılırdı: M.Ö. 1360 yılı civarında Şuttarna'yı savaşta yendi ve Asur üzerindeki, yüz yıl kadar önce, Mitanni Kralı Sauştatar'ın Asur başkentinden altın ve gümüş kapıyı çalıp Mitanni'nin başkenti Vaşukanni'ye götürmesiyle başlayan Mitanni egemenliğine son verdi.

Asur'un yükselişi böyle başladı, bundan en zararlı çıkan ise Mitanni oldu. Ashur-uballit hızla uluslararası realpolitik dünyasının en büyük oyuncularından biri hâline geldi. Kızını Kassit Babil Kralı II. Burna-Buriaş'la evlendirdi, ama torunu M.Ö. 1333 yılında öldürülünce Babil'i bizzat kuşatarak tahta II. Kurigalzu adındaki kukla kralı çıkardı.[42]

Ve böylece antik Yakın Doğu'da Geç Tunç Çağı'nın son iki büyük oyuncusu olan Asur ve Kıbrıs da sonunda sahnede yerlerini aldı. Oyunun tüm karakterleri tamamlandı: Hititler, Mısırlılar, Mitanniler, Kassit/Babilliler, Asurlular, Kıbrıslılar, Kenanlar, Minoslular ve Mikenlerin tümü burada. Hepsinin bundan sonraki yüzyıllar boyunca birbirleriyle olumlu ve olumsuz etkileşimleri oldu. Ancak bazıları, örneğin Mitanni, sahneyi diğerlerinden çok önce terk edip kayboldu.

40 Amarna Mektubu EA 15; çeviri Moran'a göre 1992: 37-38.
41 Amarna Mektubu EA 16; çeviri Moran'a göre 1992: 38-41.
42 Van De Mieroop 2007: 131, 138, 175; Bryce 2012: 182-83.

NEFERTİTİ VE KRAL TUTANKHAMUN

Akhenaton'un ölümünden kısa süre sonra tüm reformları iptal edildi. Adını ve sanını Mısır'ın tüm anıtlarından ve kayıtlarından silmeye yönelik bir girişim de oldu. Bu girişim neredeyse başarılı oluyordu, ama arkeologların ve eski yazı uzmanlarının çabaları sayesinde Akhenaton'un saltanatı, başkenti ve hatta mezarı hakkında pek çok şey öğrenebildik. Ailesi hakkında da bilgi edinmek mümkün oldu. Özellikle güzel karısı Nefertiti ve kızları pek çok eski yazı ve anıtta da resmedildi.

Nefertiti'nin ünlü büstünü Amarna'da (Akhetaten) kazı yapan Alman uzman Ludwig Borchardt 1912 yılında buldu ve birkaç ay sonra Almanya'ya gönderdi. Fakat büst ancak 1924 yılında Berlin Mısır Müzesi'nde halka gösterildi. Mısır hükûmeti defalarca iadesini talep ettiği hâlde büst hâlâ Berlin'de, çünkü Mısır'dan pek de iyi şartlarda çıkarılmadığı öne sürülüyor. İddia edilen, ama doğrulanmayan bir hikâyeye göre, Alman kazı ekibi üyeleri ile Mısır hükûmeti, kazıda bulunanların eşit paylaşılacağına dair bir anlaşma yapmıştı. İlk seçim hakkı Mısırlılarındı. Almanlar bunu biliyor, ama Nefertiti büstünü de istiyordu. Bu yüzden bilerek büstü temizlemediler ve pek çok başka nesneyi art arda dizip büstü en sona koydular. Mısırlı yetkililer kir pas içindeki büstü es geçince Almanlar onu hemen Berlin'e gönderdi. 1924 yılında sonunda sergilendiğinde Mısırlılar öfkeyle iadesini talep etti, ama eser hâlâ Berlin'de.[43]

Akhenaton'un oğlu Tutankhaton hakkında da elimizde bilgi var. Tutankhaton ismini değiştirip ülkeyi bugün daha iyi bildiğimiz ismi Tutankhamun adıyla yönetti. Steve Martin *Saturday Night Live*'da ne demiş olursa olsun, Arizona'da doğmadı, Babil'e de gitmedi.[44] Ancak çok küçük yaşta, daha sekiz yaşlarındayken

43 Bu büst *Time* dergisinin en önemli on çalınan eser listesinde yer alır: bkz. http://www.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,1883142_1883129_1883119,00.html (son erişim 18 Ocak 2011). Ayrıca bkz. New York Times makalesi: http://www.nytimes.com/2009/10/19/world/europe/19iht-germany.html?_r=2 (son erişim18 Ocak 2011).

44 Bkz. komedyen Steve Martin'in 1970'li yılların sonlarında, ABD'de Tutankhamun çılgınlığı zirvedeyken Saturday Night Live programında söylediği

Mısır tahtına çıktı. III. Thutmose de ondan 150 yıl kadar önce aynı yaşta kral olmuştu. Tutankhamun'un şansına, kendisi yerine ülkeyi yönetecek Hatşepsut yoktu. Bu yüzden Tutankhamun genç yaştaki ölümünden önce on yıl kadar ülkeyi yönetebildi.

Tutankhamun'un kısa hayatı ile ilgili ayrıntıların çoğu, içinde yaşadığı uluslararası dünyaya dair araştırmamızla pek ilgili değil. Ancak ölümü önemli. Bunun bir sebebi, mezarının 1992 yılında bulunmasının Antik Mısır Çılgınlığı (Egyptomania) adı verilen dünya çapında bir Mısır takıntısına yol açıp kendisini de Geç Tunç Çağı'nda hüküm sürmüş olan en ünlü kral hâline getirmiş olması. Diğer neden ise şu: Tutankhamun'un ölümünden sonra Hitit Kralı Şuppiluliuma'ya mektup yazarak yeni bir koca isteyen kraliçe, büyük ihtimalle Tutankhamun'un dul karısıydı.

Tutankhamun'un hangi sebeple öldüğü ve kafasının arkasına aldığı darbeden ölmüş olabileceği ihtimali çok tartışıldı. Ancak son yapılan araştırmalar, özellikle de iskeletinin tomografisi, ölümüne büyük ihtimalle bacağı kırıldıktan sonra tutulduğu bir enfeksiyonun neden olduğuna işaret ediyor.[45] Bacağını tahmin edildiği gibi savaş arabasından düştüğünde kırıp kırmadığı hiçbir zaman kanıtlanamayabilir. Ancak şimdi aynı zamanda sıtma geçirdiğini ve doğuştan deformiteleri olduğunu, örneğin yumru ayaklı olduğunu da biliyoruz. Kardeşler arası bir ensest ilişkiden doğmuş olabileceği de öne sürüldü.[46]

Tutankhamun Krallar Vadisi'ndeki bir mezara gömüldü. Mezar da, ölen kralla birlikte toprağa verilen göz kamaştırıcı nesnelerin çoğu da Tutankhamun için hazırlanmamış olabilir, çünkü kral çok ani ve beklenmedik şekilde öldü. Mezarı bulmak da günümüzdeki Mısır bilimciler için çok zor oldu. Sonunda Howard Carter mezarı 1922 yılında buldu.

Carnarvon kontu, Carter'ı bilhassa Tutankhamun'un mezarını bulması için görevlendirmişti. İngiliz aristokrasisinin bazı

şarkının sözleri. İnternette bu şovun çok sayıda videosu bulunmaktadır, örneğin http://www.hulu.com /watch/55342 ve http://www.nbc.com/saturday-night-live/digital-shorts/video/king -tut/1037261/ (ikisi için de son erişim 23 Mayıs 2013).

45 Hawass 2005: 263-72.

46 Hawass 2010; Hawass ve diğerleri 2010.

başka mensupları gibi Carnarvon da kışı Mısır'da geçirirken yapacak iş arıyordu. Kışlarını Mısır'da geçirmek hekiminin önemle tavsiyesiydi: 1901 yılında Almanya'da otomobil kazası geçirmişti. Saatte otuz iki kilometre gibi o dönemde akla havsalaya sığmayacak ölçüde hız yaparken arabası takla atmıştı. Akciğerinde delik oluştuğundan hekimi, İngiltere kışlarına dayanamayacağına kanaat getirmişti. Bu yüzden Carnarvon kışlarını Mısır'da geçirmek zorundaydı. O da sıkıntıdan kendine bir eski Mısır bilimci tutup amatör arkeologculuk oynamaya başladı.[47]

Carter, Yukarı Mısır anıtlarının başmüfettişliğini yapmış, daha sonra da Sakkara'da daha prestijli bir görevde bulunmuştu. Ancak, 1905 yılında kazı alanında sorun yaratan bir grup Fransız turistten özür dilemeyi reddederek istifa etmişti. O sıralar işsiz olduğu ve turistler için bir sulu boya tablolar yaparak geçimini sağlamaya çalıştığından, Carnarvon adına çalışmayı seve seve kabul etti. İki adam 1907 yılında beraber çalışmaya başladı.[48]

İkili çeşitli bölgelerde on yıl başarıyla kazı yaptıktan sonra 1917 yılında Krallar Vadisi'ne el attı. Özellikle Tutankhamun'un mezarını arıyorlardı, vadide bir yerde olması gerektiğini de biliyorlardı. Carter, altı sezon boyunca her yıl birkaç ayı kazı yaparak geçirdi - ta ki Carnarvon'un parası ve belki de ilgisi bitme noktasına gelene kadar. Carter son bir sezon daha kazıya devam etmeleri için yalvardı, hatta masrafları ödemeyi teklif etti, çünkü vadide henüz kazı yapmadığı bir yer vardı. Carnarvon yumuşadı, Carter da Krallar Vadisi'ne geri dönüp 1 Kasım 1922 tarihinde tekrar çalışmaya başladı.[49] Carter, kampını her mevsim aynı yerde kurduğunu fark etti, bu yüzden karargâhının yerini değiştirdi ve kampın eski yerinde kazmaya başladı... üç gün sonra da ekibinin bir üyesi mezara doğru inen ilk basamakları buldu. Görünen o ki mezarın binlerce yıldır keşfedilememiş olmasının sebeplerinden biri de, girişin, Tutankhamun'dan yaklaşık yüz yıl sonra ölen VI. Ramses'in yakınlardaki mezarını kazanların attığı toprağın altında gömülü kalmış olmasıydı.

47 Reeves 1990: 44.
48 Reeves 1990: 40-46.
49 Reeves 1990: 48-51.

Carter mezarlığın girişini bulduğunda Carnarvon hâlâ İngiltere'deydi. Bu yüzden Carter hemen bir telgraf gönderdi ve mecburen Carnarvon'un Mısır'a gelmesini bekledi. Bu arada basına da haber verdi. Carnarvon geldiğinde ve 26 Kasım 1922'de mezarı açmaya hazır olduklarında, gazeteciler o günün fotoğraflarında görüldüğü gibi çevrelerini kuşatmıştı.

Kapıda bir delik açıldı. Carter bu delikten mezarlığın giriş koridoruna ve ötesindeki antreye baktı. Carnarvon Carter'ın ceketini çekiştirip ne gördüğünü sordu. Carter iddiaya göre "Muhteşem şeyler görüyorum" veya benzeri bir cevap verdi, sonraları da gerçekten o gün altın, her yerde altın pırıltısı gördüğünü öne sürdü.[50]

Şüphesiz Carter'ın ne kadar rahatladığı sesinden anlaşılabiliyordu. Carnarvon'u beklediği süre boyunca mezarın en az bir, belki de iki kez yağmalanmış olduğu endişesinden Carter'ın gözüne uyku girmemişti. Mezar girişinin üzerine kaplanmış alçı ve üstündeki nekropolis damgasından anlaşılan buydu.[51] Eski Mısır'da mezar hırsızlığının cezası kazığa oturtulmaktı, ama belli ki bu pek fazla sayıda mezar hırsızını caydırmamıştı.

Carter ve Carnarvon sonunda mezara girdiklerinde, antredeki nesnelerin dağınıklığından gerçekten de mezarın soyulmuş olduğu anlaşıldı. Hırsızlığa maruz kalmış darmadağın olmuş bir daire veya evdeki gibi her şey dağıtılmış, mendile sarılı birkaç altın yüzük ya da mücevher ise giriş koridorunda düşürülmüş olarak bulunmuştu. Büyük ihtimalle bu mezardan çıkmak için acele eden ya da nekropolis bekçilerine yakalanan hırsızların eseriydi. Buna rağmen mezarda kalan nesnelerin sayısı hayret vericiydi. Carnarvon'un, mezar açılışından sadece sekiz gün sonra kan zehirlenmesinden ölüp "mumya laneti" hikâyesinin ortaya çıkmasını sağlamasıyla birlikte Carter ve beraberindeki kişilerin mezardaki her şeyi ortaya çıkarması ve kayda geçirmesi neredeyse on yıl sürdü.

Tutankhamun'un mezarında bulunan çok sayıda nesne yüzünden Mısır bilimciler III. Ramses ya da hatta III. Amenhotep gibi Tutankhamun'dan çok daha uzun süre tahtta kalan firavunların mezarlarında neler olduğunu çok merak etti. Ancak tüm bu

50 Reeves 1990: 10.

51 Bkz. fotoğraflar, Reeves 1990: 52-53.

mezarlar uzun zaman önce yağmalanmıştı. Tutankhamun'un mezarındaki şaşırtıcı malların sadece bu mezara özgü olması daha muhtemel. Zira onlar Tutankhamun'a, babasının reformlarını tersine çevirip Amon ve diğer tanrıların rahiplerine güçlerini iade ettiği için minnettar olan Mısırlı rahiplerce armağan edilmiş olabilirler. Netice itibariyle, soyguna maruz kalmamış başka bir Mısır kralı mezarı bulunana kadar Tutankhamun'un mezarını hiçbir şeyle karşılaştıramayız.

Tutankhamun'un ölümüyle, aynı zamanda kız kardeşi olan genç kraliçesi Ankhesenamen dul kaldı. Bu noktada da, Hitit Kralı I. Şuppiluliuma ve Zannanza Vakası destanına, yani M.Ö. on dördüncü yüzyılın en sıra dışı diplomatik olaylarından birine gelmiş oluyoruz.

ŞUPPİLULİUMA VE ZANNANZA VAKASI

I./II. Tuthaliya'dan sonra, Anadolu'daki Hititler uzun süre oldukça zayıf hükümdarlar altında güç kaybederek yaşamıştı. Akhenaton'un yazışmaları ve arşiviyle bağlantılı olarak daha önce kısaca adı geçen I. Şuppiluliuma adlı bir kralın tahta çıkmasıyla, M.Ö. 1350 dolaylarında talihleri dönmeye başladı.

I. Şuppiluliuma, babasının komutasında savaşan genç bir prensken Hititlerin Anadolu'yu tekrar ele geçirmelerine yardımcı olmuştu.[52] Bu dönemde Hititlerin tekrar ortaya çıkması, III. Amenhotep ve imparatorluğu için büyük bir tehdit teşkil ediyordu. Bu yüzden Amenhotep'in, yaptığı anlaşmaların ve düzenlediği hanedan evliliklerinin tarafları olarak, Kuzey Suriye kıyısındaki Ugarit'ten doğuda Mezopotamya'daki Babil'e ve batıda Anadolu'daki Arzava'ya kadar Hitit topraklarını çevreleyen neredeyse tüm ülkelerin hükümdarlarını seçmiş olması şaşırtıcı değil. Büyük ihtimalle III. Amenhotep, Hititlerin komşularıyla bu bağlantıları, önce I. Şuppiluliuma'nın saltanat döneminin ilk yıllarındaki görece güçsüzlüğünden istifade etmek, daha sonra da, Hititler bu kralın yönetimi altında güçlenmeye başlayınca,

52 Bryce 2005: 148-59; Podany 2010: 267-71.

faaliyetlerinin kapsamını kısıtlamak amacıyla kurmaya özen göstermişti.[53]

Hitit kayıtlarından, özellikle de oğlu ve daha sonra halefi olan II. Murşili'nin yazdığı, *Veba Duaları* olarak bilinen metinlerin bulunduğu bir dizi tablet sayesinde Şuppiluliuma hakkında çok şey biliyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla, Şuppiluliuma otuz yıl kadar hüküm sürdükten sonra Kuzey Suriye'deki bir savaşta esir edilen Mısırlı savaş esirleri yoluyla Hitit topraklarına getirilen bir vebaya kurban gitti. Veba Hitit halkını kırıp geçirdi. Çok sayıda hanedan mensubuyla birlikte Şuppiluliuma da öldü.

Murşili bu ölümleri, özellikle de babasının ölümünü Şuppiluliuma'nın tahta çıktığı sıralarda işlenen ve Şuppiluliuma'nın tanrılardan affını hiç dilemediği bir cinayet için ilahî adalet olarak görüyordu. Öldürülen, Şuppiluliuma'nın öz kardeşi, Genç Tuthaliya olarak bilinen bir Hitit prensiydi. Şuppiluliuma'nın cinayete doğrudan karışıp karışmadığı belli değil, ama bu cinayetten çıkarı olduğu kesin. Çünkü Şuppiluliuma'nın, babası adına kazandığı büyük askerî zaferlere rağmen, Hitit tahtına çıkması planlanan prens, Tuthaliya'ydı. Murşili şöyle yazdı:

> Ama şimdi, ey tanrılar, bu Genç Tuthaliya davası için sonunda babamdan intikam aldınız. Babam Tuthaliya'nın kanı yüzünden [öldü]; ve babamın tarafına geçen prensler, soylular, binlerin komutanları ve subaylar da bu dava sebebiyle öldü. Aynı dava Hatti ülkesini de gafil avladı; ve bu dava yüzünden Hatti ülkesinin halkı da can vermeye başladı.[54]

Şuppiluliuma'nın iktidarı ele geçirme girişimi hakkında elimizde fazla ayrıntılı bilgi yok, ama başarılı olduğu elbette aşikâr. Bununla birlikte oğlu ve halefi II. Murşili'nin yazdığı, *Şuppiluliuma'nın Başarıları* başlıklı uzun bir belge, Şuppiluliuma'nın tahtta olduğu süre boyunca meydana gelen başka önemli olayları da sayıp döküyor. Şuppiluliuma'nın saltanatının ayrıntıları bir kitabı tek başına doldurabilir, sadece bu konuyu işleyen bir kitap

53 Cline 1998: 248-49. III. Amenhotep'in hanedan evlilikleri için ayrıca bkz. Schulman 1979: 183-85, 189-90; Schulman 1988: 59-60; Moran 1992: 101-3.

54 Çeviri Singer'e göre 2002: 62; alıntılayan ve inceleyen Bryce 2005: 154-55 (ayrıca bkz. 188).

da mutlaka eninde sonunda yazılacaktır. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, Şuppiluliuma neredeyse aralıksız savaşarak ve zekice diplomasi hamleleri yaparak Hititlerin Anadolu'nun büyük kısmını tekrar ele geçirmelerini sağladı. Hititlerin etki alanını ve imparatorluğun sınırlarını Kuzey Suriye'ye kadar genişletti. Mukiş Krallığı'nın başkenti Alalah'ı da yerle bir etmiş olabilir.[55] Güneye ve doğuya yaptığı çok sayıda sefer sebebiyle sonunda Akhenaton'un döneminde Mısırlılarla zıtlaştı. Bunun sonucunda daha doğuda bulunan, Kral Tuşratta yönetimindeki Mitanni Krallığı'yla da anlaşmazlığa düştü. Şuppiluliuma çok sayıda girişimden ve Büyük Suriye Savaşı adı verilen seferde Mitanni başkenti Vaşukanni'yi ele geçirip yağmaladıktan sonra sonunda Mitanni Krallığı'nı yenip buyruğu altına aldı.[56]

Şuppiluliuma'nın saldırıp yerle bir ettiği Mitanni şehirlerinden biri, şimdi Tell el-Mişrife olarak anılan Katna'ydı. Günümüzde İtalyan, Alman ve Suriyeli arkeologların kazı yaptığı kentte, son on yıl içinde olağanüstü buluntular ele geçti. Bunların arasında yağmalanmamış bir kral mezarı, kaplumbağa ve yunusların resmedildiği Ege tarzı duvar resimleri, üzerinde Akhenaton'un taht isminin bulunduğu bir pişmiş kil parçası (büyük ihtimalle testi mührü olarak kullanılmış ya da bir mektuba eklenmişti) ve kraliyet arşivinden düzinelerce tablet vardı. Bunların hepsi sarayın içinde ya da altında bulundu. Tabletlerin arasında, M.Ö. 1340 yılı civarında Şuppiluliuma'nın başkomutanı Hanutti'nin, Katna Kralı İdadda'ya savaşa hazırlanmasını bildirdiği mektubu da var. Kralın sarayının kül olmuş yıkıntılarında bulunan mektup, Hititlerin gerçekten de saldırdığının ve zafer kazandıklarının kanıtı.[57]

Şuppiluliuma diplomasiye yabancı değildi, çünkü o dönemde diplomasi zaten savaşla birlikte yürütülürdü. Hatta büyük ihtimalle birincil eşini (ve oğullarının annesini) belirsiz bir suçu yüzünden Ahhiyava'ya sürgüne gönderdikten sonra bir Babil

55 Ayrıca bkz. Yener 2013a, referanslar içerir.

56 Bkz. Bryce 2005: 155-59, 161-63, 175-80; Bryce 2012: 14.

57 Richter 2005; Merola 2007; Pfälzner 2008a, 2008b. Ayrıca arşivin tamamı için bkz. Richter ve Lange 2012 ve Akhenaton'un kil mührü için bkz. Ahrens, Dohmann-Pfälzner, ve Pfälzner 2012, ayrıca yaklaşık M.Ö. 1340 yılındaki son kriz için Morandi Bonacossi 2013.

prensesi ile evlenmiş gibi görünüyor.[58] Kızlarından birini de Tuşratta'nın oğlu Şattivaza ile evlendirdi. Şattivaza'yı da bir Hitit ordusuyla birlikte babasının tahtını ele geçirmeye gönderdikten sonra kendisine tabi kral olarak Mitanni'nin başına geçirdi. Ancak Şuppiluliuma'nın saltanatındaki en ilginç evlilik, hiç gerçekleşmeyen bir evlilikti. Bu mesele bugün "Zannanza Vakası" olarak bilinir.

Zannanza Vakası'nı, *Veba Duaları*'nı da yazan oğlu II. Murşili'nin kaleminden çıkan *Şuppiluliuma'nın Başarıları*'ndan biliyoruz. Anlaşılan o ki, bir gün Hitit sarayına iddiaya göre Mısır kraliçesinin yazdığı bir mektup getirildi. Saray erkânı mektuba şüpheyle yaklaştı, çünkü içinde daha önce hiçbir Mısır hükümdarının yapmadığı bir teklif dile getiriliyordu. Şuppiluliuma da mektubun sahte olduğu fikrindeydi. Mektupta şöyle yazıyordu:

> Kocam öldü. Oğlum yok. Ama senin pek çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullarından birini verirsen benim kocam olur. Ben asla hizmetkârlarımdan birini alıp da kocam yapmam![59]

Şuppiluliuma'nın Başarıları'nda, mektubu "Dahamunzu" adında bir kadının gönderdiği belirtilir. Ancak bu sadece "kralın karısı" anlamına gelen Hititçe bir kelimedir. Yani mektubun Mısır kraliçesinden geldiği kabul ediliyordu. Ama bu mantıksızdı, çünkü Mısır hanedanı mensupları yabancılarla evlenmezdi. Örneğin pek çok kez talep geldiği hâlde III. Amenhotep tüm anlaşma müzakerelerinde bir kez bile bir akrabasını yabancı bir hükümdarla evlendirmemişti. Şimdi ise Mısır kraliçesi hem Şuppiluliuma'nın oğluyla evlenmeyi hem de prensi derhâl Mısır firavunu yapmayı teklif ediyordu. Bu inanılmaz bir teklifti, bu yüzden Şuppiluliuma'nın tepkisi anlaşılabilir. Hattusa-ziti adlı güvenilir bir ulağını, kraliçenin gerçekten de bu mektubu gönderip göndermediğini ve teklifinde ciddi olup olmadığını sormaya Mısır'a gönderdi.

Hattusa-ziti kendisine emredildiği gibi Mısır'a gitti ve yanında kraliçeden yeni bir mektupla ve kraliçenin özel elçisi olan Hani

58 İnceleme için Beckman, Bryce ve Cline 2011: 158-61.

59 Çeviri Bryce'a göre 2005: 178. Aşağıdakiler Bryce'ta yer alanlara göre verilmiştir, 2005: 178-83. Çocuklar için yazılan bir özet için bkz. Cline 2006.

adındaki bir adamla geri döndü. Mektup Mısır ya da Hitit dilinde değil, Akadca yazılmıştı. Parçaları Hattuşa'daki Hitit arşivlerinde bulunan ve hâlâ elimizde olan mektupta, kraliçenin kendisine inanılmamasına ne kadar öfkelendiği açıkça görülüyor. Mektubun *Şuppiluliuma'nın Başarıları*'ndaki alıntıları şöyle:

> Benim oğlum olsaydı kendi utancım ve ülkemin utancı hakkında yabancı bir ülkeye mektup yazar mıydım? Bana inanmadın, üstelik benimle böyle konuştun! Kocam olan adam öldü. Oğlum yok! Asla hizmetkârlarımdan birini alıp da kocam yapmayacağım! Başka hiçbir ülkeye mektup yazmadım. Sadece sana yazdım. Pek çok oğlun olduğunu söylüyorlar; o hâlde bana bir oğlunu ver. Bana koca olur. Mısır'a ise kral olur![60]

Şuppiluliuma hâlâ şüphe içinde olduğundan, Mısırlı elçi Hani de şöyle konuştu:

> Ey efendim! Bu bizim ülkemizin utancı! Kralın bir oğlu olsaydı yabancı bir ülkeye gelip kendimize efendi aranır durur muyduk? Niphururiya [Mısır kralı] öldü. Oğlu yok! Efendimizin karısı yalnız. Efendimizin [Şuppiluliuma] bir oğlunu Mısır kralı olsun diye istiyoruz. Ve ayrıca onu kadına, hanımımıza koca olsun diye istiyoruz! Üstelik başka hiçbir ülkeye gitmedik, sadece buraya geldik! Şimdi ey efendim, bize bir oğlunu ver![61]

Şuppiluliuma'nın Başarıları'na göre bu konuşmanın sonunda Şuppiluliuma ikna oldu ve Zannanza adındaki oğlunu Mısır'a göndermeye karar verdi. Zannanza beş oğlundan dördüncüsü olduğundan büyük bir risk almış olmuyordu. Üç büyük oğlu zaten çeşitli görevlerde emrinde çalışıyordu, bu yüzden Zannanza'ya çok da ihtiyacı yoktu. İşler iyi giderse oğlu Mısır kralı olurdu; işler iyi gitmezse hâlihazırda ondan başka dört oğlu vardı.

Anlaşılan işler iyi gitmedi. Aradan birkaç hafta geçtikten sonra saraya ulaşan bir ulak Şuppiluliuma'ya Mısır'a giden kafilenin yolda saldırıya uğradığını ve Zannanza'nın öldürüldüğünü bildirdi. Saldırının sorumluları kaçmış ve henüz tespit edilememişti. Şuppiluliuma küplere bindi. Mısırlıların bir şekilde bu

60 Çeviri Bryce'a göre 2005: 180-81; mektup KBo xxviii 51.
61 Çeviri Bryce'a göre 2005: 181.

işten sorumlu olduğundan, hatta onu kandırıp oğlunu ölümüne göndermesine neden olduklarından emindi. *Şuppiluliuma'nın Başarıları*'nda belirtildiği gibi,

> Babam [Şuppiluliuma] Zannanza'nın öldürüldüğünü duyunca Zannanza için ağıt yakmaya başladı; ve tanrılara şöyle yakardı: "Ey tanrılar! Ben kötülük yapmadım, ama Mısır halkı bana bunu yaptı! Üstelik ülkemin sınırına da saldırdılar!"[62]

Zannanza'ya kimin pusu kurup prensi öldürdüğü hâlâ çözülebilmiş değil. Mısır'da kimin Şuppiluliuma'ya o mektubu yazdığı da belli değil, çünkü ikisi de dul kalmış olan iki kraliçe vardı: Akhenaton'un karısı Nefertiti ile Tutankhamun'un karısı Ankhesenamen.[63] Ancak mektuptaki verilere - yani kraliçenin oğlu olmadığı bilgisine - ve Zannanza'nın öldürülmesinden sonra meydana gelen olaylar zincirine, Mısır tahtına Ankhesenamen'in dedesi olacak yaşta olduğu hâlde onunla evlenen Ay isminde bir adamın çıkmasına bakılırsa, gizemli kral mektubunu Ankhesenamen'in yazmış olması en mantıklı ihtimal. Hitit prensine yapılan suikastta Ay'ın parmağı olup olmadığı da belli değil, ama bu işten en çok onun çıkarı olduğundan açıkça şüphe altında kalan o.

Şuppiluliuma öldürülen oğlunun intikamını almaya yemin edince Mısır bölgelerine saldırı planı yaptı. Parçalar hâlinde hâlâ elimizde olan yazışmalarda Ay bunu yapmaması konusunda Şuppiluliuma'yı uyardı, ama Hitit kralı savaş ilan edip Hitit ordusunu Güney Suriye'ye gönderdi. Ordu burada birçok kente saldırı düzenledi ve Hitit topraklarına, aralarında çok sayıda Mısırlı askerin de olduğu binlerce esir getirdi.[64] Tek bir kişi yüzünden savaş açılır mı diye düşünülebilir ama bunun için Truva Savaşı hikâyesine bakmak yeterli. Yakında inceleyeceğimiz güzel Helen'in kaçırılması olayı yüzünden Mikenler Truvalılarla on yıl boyunca savaştı. Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand'ın

62 Çeviri Bryce'a göre 2005: 182.

63 Uzmanların görüş farklılıkları için bkz. Bryce 2005: 179. Bryce dul kraliçenin Ankhesenamen olduğunu ileri sürerken Reeves (1990: 23) Nefertiti olduğunu iddia ediyor. Ayrıca bkz. Podany 2010: 285-89, Podany de kraliçenin Ankhesenamen olduğu görüşünde.

64 Bkz. Bryce 2005: 183 ve n. 130, referanslar içerir.

28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna'da öldürülmesi de örnek gösterilebilir. Bu suikast genellikle Birinci Dünya Savaşı'nı tetikleyen olay olarak görülür.

İşe bakın ki, yukarıda belirtildiği gibi Mısırlı savaş esirleri büyük ihtimalle beraberlerinde de korkunç bir hastalık getirdi. Hastalık Hitit topraklarında hızla yayıldı. Kısa süre sonra, M.Ö. 1322 yılı civarında Şuppiluliuma da bu vebadan öldü. Belki o da en az oğlu Zannanza kadar Mısır ve Hitit arasında yaşanan talihsizliğin kurbanıydı.

HİTİTLER VE MİKENLER

Hititlerin bu dönemi hakkında bir not daha düşülebilir. Şuppiluliuma tahttayken Hititler için Hititlerin antik dünyanın en büyük güçlerinden biri oldukları, Mısırlılarla eşit, Mitannililer, Asurlular, Kassitler / Babilliler ve Kıbrıslılardan güçlü bir konuma yükseldikleri bir dönem başladı. Bu konumlarını diplomasi, tehdit, savaş ve ticaret sayesinde korudular. Hitit bölgelerinde kazı yapan arkeologlar, diğer ülkelerin çoğunda üretilmiş mallar buldu (bunları çağdaş deyişle ulus-devlet olarak adlandırabiliyoruz). Üstelik bu ülkelerin neredeyse tümünde de Hitit malları bulundu.

Ege bölgesi ise buna bir istisna oluşturuyor. Tunç Çağı bağlamlarında Yunan anakarasında, Girit'te, Kiklad adalarında ve hatta Türkiye'ye çok yakın olan Rodos'ta bile bulunan Hitit ürünü nesne son derece az. Ege'de aynı bağlamlarda bulunan yüzlerce Mısır, Kenan ve Kıbrıs ithalatının aksine, keşfedilen bu türden sadece bir düzine nesne var. Buna karşılık, Kıbrıs, Asur, Babil ve Mısır'dan ithal edilen malların dağ geçitlerinden geçerek Orta Anadolu platosuna kadar getirilmiş olmasına rağmen, Orta Anadolu'daki Hitit topraklarına neredeyse hiç Miken veya Minos yapımı nesne de ithal edilmedi. Antik Akdeniz dünyasının ticaret kalıplarındaki bu gözeçarpan anomali, sadece Şuppiluliuma'nın dönemiyle ve M.Ö. on dördüncü yüzyılla sınırlı değil, M.Ö. on beşinci ile on üçüncü yüzyıllar arasındaki üç yüz yılın büyük kısmında görülebilir.[65]

65 İncelemeler için bkz. Cline 1991a: 133-43; Cline 1991b: 1-9; Cline 1994: 68-74.

İki taraf da diğerinin istediği nesneleri üretmemiş ya da ticareti yapılan mallar bozulabilir nitelikte olduğundan (zeytinyağı, şarap, ahşap, tekstil, metal gibi) uzun zaman önce çürüyüp parçalanmış ya da başka nesnelere dönüştürülmüş olabilir, ancak bu ticaret eksikliği belki de kasıtlıdır. Bir sonraki bölümde, Mikenlere karşı kasıtlı bir ekonomik ambargonun yer aldığı bir Hitit diplomatik anlaşması göreceğiz: "Ahhiyavaların hiçbir gemisi ona gidemez." Bu anlaşmadaki yasak, bu türden ambargoların tarihteki ilk örneklerinden biri olabilir.

Başka yerlerde de belirtildiği gibi,[66] Mikenlerin de Batı Anadolu'da Hitit karşıtı faaliyetleri aktif bir şekilde teşvik ettiğine dair kanıtlar da böyle bir senaryoyu ve bir ambargonun oluşturulmasına neden olduğu fikrini destekliyor.[67] Bu bölümün başında da değinildiği gibi, III. Amenhotep eğer Hititlerin yükselen gücünü sınırlamak için Kom el-Hetan'daki ölüm tapınağında bulunan Ege Listesi'ne kaydedildiği gibi Ege'ye bir elçi heyeti gönderdiyse, Mısır'ın bu Hitit karşıtı hareketleri, özellikle de Miken'in yararına olanlar, Ege'de istekli bir müttefik bulmasını sağlamış olabilir.

Buna karşılık Miken ile Hitit arasındaki düşmanlık hâli, dolayısıyla ticaret yapılamaması, Mısır ile Ege arasında III. Amenhotep döneminde imzalanan bir Hitit karşıtı anlaşmanın sonucu da olabilir. Kısacası görünen o ki, otuz beş yüz yıl önce, özellikle M.Ö. on dördüncü yüzyılda siyaset, ticaret ve diplomasi, bugünkü dünyamızın küreselleşmiş ekonomisinin doğal parçası olarak uygulananlardan farklı değildi. Buna ekonomik ambargolar, diplomatik delegasyonlar ve en yüksek diplomatik seviyelerde alınıp verilen hediyeler ve oynanan iktidar oyunları da dâhildi.

66 Cline 1998: 249.
67 Bkz. Bryce 1989a: 1-21; Bryce 1989b: 297-310.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. PERDE

TANRILAR VE VATAN İÇİN SAVAŞIRKEN: M.Ö. ON ÜÇÜNCÜ YÜZYIL

Türkiye'nin güneybatı kıyısı açıklarındaki Uluburun'da M.Ö. 1300 yılı civarında batan geminin son anlarında neler yaşandığını bilmiyoruz. Büyük bir fırtınada mı battı? Su yüzeyinin altındaki bir nesneye çarpıp suyla mı doldu? Mürettebat korsanların eline düşmektense gemiyi bilerek mi batırdı? Arkeologlar, geminin kökeninden, planlanan varış yerinden veya uğradığı limanlardan emin olmadıkları gibi bunu da bilmiyorlar, ancak bu Tunç Çağı gemisinin kargosu, geminin büyük ihtimalle Doğu Akdeniz'den Ege'ye yol aldığına işaret ediyor.[1]

Batığı genç bir Türk sünger dalgıcı 1982 yılında keşfetti. İlk dalışlardan birinde denizin dibinde "kulaklı metal bisküviler" gördüğünü söyledi. Kaptan bu tarifin Tunç Çağı'ndan kalma öküz gönü biçimli bakır külçelere uyduğunu anladı. Texas A&M Üniversitesi'ndeki Institute of Nautical Archaeology'den (Deniz Arkeolojisi Enstitüsü - INA) arkeologlar, kaptana bu gibi nesnelerin resimlerini gösterip benzerini görürse mutlaka haber vermesini söylemişti.

Bu nesneleri arayan arkeolog ekibinin başındaki George Bass, henüz Pennsylvania Üniversitesi'nde yüksek lisans öğrencisiyken

1 Bunun ve daha sonraki ayrıntıların ve incelemelerin çok sayıda ve birbirinden farklı kaynakları mevcuttur, özellikle bkz. Bass 1986, 1987, 1997, 1998; Pulak 1988, 1998, 1999, 2005; Bachhuber 2006; Cline ve Yasur-Landau 2007. Ayrıca bkz. Podany 2010: 256-58.

1960'lı yıllarda su altı arkeolojisi alanına öncülük etmişti. O zamanlar, modern oksijen tüplü su altı solunum aparatı nispeten yeni bir gelişmeydi. Bass'ın Türkiye kıyılarındaki Gelidonya Burnu'nda bir batıkta yaptığı kazı ise bu bölgede o güne kadar profesyonel arkeologlar tarafından resmen yapılan ilk Tunç Çağı batığı deniz kazısı oldu.

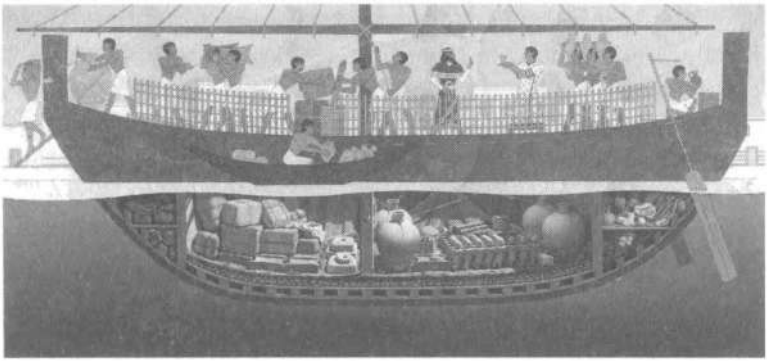
Bass, Gelidonya Burnu'ndaki batığın M.Ö. 1200 yıllarında batmış olan, Ege'ye giden bir Kenan gemisi olduğu sonucuna vardı. Kazıya dair resmî yazısı 1967'de yayınlandığında Bass kayda değer şüphe ve tartışmalarla karşılaştı.[2] Çoğu arkeolog Ege ile Yakın Doğu arasında bu kadar erken dönemde, üç bin yıldan uzun süre önce, ticaret ve iletişim olduğuna, hele de Kenanlıların Akdeniz'de yolculuk yapabildiğine inanmakta güçlük çekiyordu. Bu yüzden Bass Gelidonya Burnu batığı ile ilgili vardığı sonuçların makul olduğunu kanıtlamak için kariyerinin bir noktasında başka bir Tunç Çağı gemisi bulup kazı yapmaya ahdetmişti. Nihayet 1980'li yıllarda bu fırsat eline M.Ö. 1300 yılı civarından kalma, yani Gelidonya gemisinden yaklaşık yüz yıl daha eski olan Uluburun batığıyla geçmişti.

ULUBURUN GEMİSİ

Son yıllardaki tahminler, Uluburun gemisinin Mısır ya da Kenan'da (belki de modern İsrail'deki Ebu Hawam'da) yolculuğuna başlamış olabileceği, yolculuğunda da Kuzey Suriye'deki Ugarit'e ve belki ayrıca Kıbrıs'taki bir limana uğradığı yönünde. Geminin daha sonra Türkiye'nin güney kıyısını takip ederek batıya, Ege'ye doğru devam ettiği düşünülüyor. Yolda gemiye işlenmemiş cam, arpa, reçine, baharat ve belki de şarapla dolu amforalar ve en değerlisi, bir araya getirilip metallerin en harikasına, tunca dönüştürülecek olan yaklaşık bir ton ham kalay ve on ton ham bakır yüklenmişti.

Geminin yükünden, Levant'tan batıya doğru ilerlediğini anlayabiliyoruz. Görünüşe göre Ege'deki bir liman kentine, belki

2 Bass 1967; Bass 1973.

Resim 8. Uluburun gemisinin rekonstrüksiyonu (Rosalie Seidler/National Geographic; National Geographic Society).

de Yunan anakarasındaki Miken başkentine hizmet eden iki veya üç limandan birine ya da anakaradaki Pilos veya Girit'teki Kommos ya da hatta Knossos gibi diğer büyük şehirlerin birine gidiyordu. Geç Tunç Çağı'nda doğudan batıya giden başka bir gemi olduğu gerçeği, Bass'ın teorilerini teyit etmek ve modern bilim insanlarının üç bin yıl önce gerçekleşen ticaret ve iletişimin derecesi hakkındaki düşüncelerini tamamen değiştirmek için yeterliydi. Toplam üç Tunç Çağı gemisi bulundu, ama bunların arasında en büyük, en zengin ve kazısı en eksiksiz şekilde yapılanı Uluburun batığıydı.

Geminin sahibi ve yatırımcıları hâlâ bilinmiyor. Geminin nerede yapıldığı ve battığı yere nasıl geldiği konusunda pek çok ihtimal öne sürülebilir. Yakın Doğulu ya da Mısırlı tüccarların, belki de bir Mısır firavununun ya da Kenan kralının yardımıyla yolcu ettiği bir ticari girişim de olabilir, yirmi ila otuz yıl öncesindeki Amarna döneminde kralların sık sık birbirine gönderdiği türden, bir firavunun ya da kralın doğrudan yolladığı bir selamlama hediyesi de. Belki de gemi Mikenler tarafından Doğu Akdeniz'e bir "alışveriş turuna" gönderildi ve dönüşte battı. Gemideki tüccarlar, ham maddeleri ve Yunanistan'da bulunmayan diğer ürünleri satın almış olabilir. Bu ürünlerin arasında kalay ve bakırın yanı sıra Yunan anakarasındaki Pilos'ta yapılan

ve daha sonra tekrar Mısır'a ve Doğu Akdeniz'e gönderilen parfümün üretiminde kullanılan bir ton sakız da vardı. Görüldüğü gibi bol bol olası senaryo üretilebilir. Malların alıcısı Mikenler ise, büyük ihtimalle gemideki kargoyu sabırsızlıkla beklemişlerdir, çünkü gemide üç yüz kişilik bir orduyu donatacak tunç kılıç, kalkan, kask ve zırh yapmaya yetecek kadar ham madenin yanı sıra değerli fil dişi ve diğer egzotik eşyalar da vardı. Belli ki bu gemi M.Ö. 1300 yılı civarında battığında birileri ya da bir krallık bir servet yitirdi.

Uluburun gemisi oldukça derin bir noktada batmıştı. Geminin kıç tarafı hâlen su yüzeyinin 42 metre altında, ön kısmı ise dik bir açıyla daha da derine, 51 metreye kadar iniyordu. Su yüzeyinin 41 ile 52 metre altı güvenli tüplü dalış sınırlarının ötesinde olduğundan bu derinliğe dalmak tehlikelidir. INA dalgıçları günde sadece yirmişer dakikalık iki dalış yapabiliyordu. Ayrıca bu derinlikte yüksek düzeyde solunan gazlar uyuşturucu madde etkisi yapabilir. Bass'in söylediğine göre bu derinlikte çalışmak işe başlamadan önce iki martini içmek gibiydi, bu yüzden de her dalışın ve su altında yapılacak her hareketin önceden planlanması gerekiyordu.

1984'ten 1994'e kadar on sezon boyunca ekip, batık üzerinde yirmi iki bin kerenin üzerinde dalış yaptı. Alınan önlemler ve dalışların eski bir ABD Deniz Kuvvetleri komandosu tarafından denetlenmesi sayesinde bu dalışlar esnasında tek bir önemli yaralanma bile yaşanmadı.[3] Bu dalışlar sonucunda batık geminin ve içindeki malların planı, çalışmaların yapıldığı derinliğe karşın karada yapılmış bir kazıdaki kadar milimetrik bir titizlikle hazırlandı. Hâlâ incelenen binlerce nesne de bu dalışlar esnasında su yüzüne çıkarıldı.

Yaklaşık 15 metre uzunluğunda olan Uluburun gemisi, tahta döşemeleri ve omurgası Lübnan sedirinden yapılmış, gövdesi zıvanalı geçme yöntemiyle inşa edilmiş sağlam bir tekneydi.[4] Bu gemi bulunana kadar bu zıvanalı geçme tekniğinin kullanıldığı bilinen en eski batık, Kıbrıs açıklarında bulunan ve Uluburun

3 Pulak 1998: 188.
4 Pulak 1998: 213.

batığından bin yıldan uzun süre sonrasından, yaklaşık M.Ö. 300 yılından kalma Girne batığıydı.

Gemideki 350'den fazla öküz gönü biçimli bakır külçenin kazılıp su yüzüne çıkarılması çok zor oldu. Külçeler üç bin yıldır su altında balıksırtı biçimde üst üste dizili hâlde durduklarından çoğu parçalanmaya başlamış ve son derece kırılganlaşmıştı. Sonunda Bass'in ekibindeki tarihî eser korunması uzmanları yeni bir tür tutkal kullanmak zorunda kaldı: Parçalanmakta olan bakır külçesine zerk edilen bu yapıştırıcı, bir yıl içinde su altında sertleşip katılaşıyor ve dağılan külçenin parçalarını bir arada tutarak su yüzeyine çıkarılmasına imkân veriyordu.

Ancak gemide bakır külçelerden çok daha fazlası vardı. Uluburun gemisinin taşıdığı mallar gerçekten olağanüstü bir uluslararası ürün yelpazesi oluşturuyordu. Gemiye en az yedi farklı ülke, devlet ve imparatorluktan mal yüklenmişti. Malların arasında on ton Kıbrıs bakırı, bir ton kalay ve bir ton sakızın yanı sıra Nubiya'dan iki düzine abanoz ağacı, Mezopotamya'dan çoğu koyu mavi, bazıları ise açık mavi, mor ve bal rengi iki yüze yakın külçe hâlinde işlenmemiş cam, iki ya da üç boyda Kenan yapımı amforalar içinde sakızın yanı sıra üzüm, nar ve incir ile kişniş ve sumak gibi baharatlar, Kıbrıs ve Kenan'da yeni yapılmış kandil, çanak, sürahi ve amfora gibi pişmiş topraktan ürünler, Mısır yapımı bok böcekleri, Yakın Doğu'dan silindir mühürler, İtalya ve Yunanistan'dan, bir tanesinin kabzası abanoz ve fil dişi kakmalı kılıç ve kamalar (bunlar mürettebata ya da yolculara da ait olabilirdi) ve hatta Balkanlardan bir taş gürz vardı. Bunların yanı sıra altın takılar, özellikle de kolyeler, altından bir kadeh, fil dişinden ördek şeklinde kozmetik yağ kapları, bakır, tunç ve kalaydan çanaklar ve kaplar, yirmi dört adet taş çapa, on dört su aygırı dişi, bir büyük fil dişi ile yer yer altın kaplamalı tunçtan on beş santimlik bir Kenan tanrısı heykelciği de bulundu. Eğer bu tanrı heykelciği gemiye koruyucu tanrı olarak getirildiyse, işini belli ki pek de iyi yapmamıştı.[5]

5 Pulak, Bass ve Bachhuber'in makalelerin yanı sıra liste için bkz. Monroe 2009: 11-12, ek incelemeler 13-15, 234-38; ayrıca Monroe 2010. Bilgiler Cemal Pulak'ın Freiburg, Almanya'da 2012 Mayıs ayında bir akademik konferansta yaptığı sunum sayesinde güncellenmiştir.

Kalay büyük ihtimalle M.Ö. ikinci binyıl boyunca bulunabildiği az sayıdaki yerden biri olan Afganistan'ın Bedehşan bölgesinden gelmişti. Gemide bulunan lapis lazuli de aynı bölgeden gelmiş ve kara yoluyla binlerce kilometreyi aştıktan sonra gemiye yüklenmişti. Lapis lazuli silindir mühürleri gibi çoğu parça küçüktü ve özellikle de kalıntıların üzerlerini örten kumdan arındırılmaları için büyük vakum tüpler kullanıldığında kazılar sırasında gözden kaçırılmaları kolaydı. Bu parçaların kurtarılmış olması, batığın kazısında önce Bass'in, ardından da kendi seçtiği halefi Cemal Pulak'ın yönetiminde çalışan su altı arkeologlarının becerilerinin kanıtıdır.

Gemide bulunan en küçük nesnelerden biri olan som altından bir Mısır yapımı bok böceği, aynı zamanda en önemli parçalardan biriydi. Zaten nadir olan bu nesneyi daha da sıra dışı hâle getiren, üzerindeki hiyerogliflerdi, çünkü bok böceğinin üstünde bu hiyerogliflerle tanrıtanımaz Firavun Akhenaton'un eşi Nefertiti'nin adı yazılıydı. Kraliçenin ismi burada "Nefer- neferu- aten" olarak geçiyordu. Bu yazımı Nefertiti sadece hükmünün ilk beş yılında, büyük ihtimalle kocasının, sadece kendisinin doğrudan ibadet edebildiği Aton dışında tüm Mısır tanrılarına tapınmayı yasakladığı dönemin doruğunda olduğu yıllarda kullanmıştı.[6] Bu bok böceği, arkeologların geminin yaşını belirlemesine yardımcı oldu, çünkü yapımı ve dolayısıyla geminin yola çıkış tarihi Nefertiti'nin M.Ö. 1350 yılı civarında kraliçe oluşundan önce olamazdı.

Arkeologlar, geminin yaşını belirlemek için üç ayrı yöntem daha kullandı. Bunlardan birinde, geminin güvertesinde kullanılan kısa ömürlü ağaç dallarına radyokarbon tarihleme yöntemi uygulandı. Tekne gövdesinin ahşap kirişlerinin ağaç halkalarının sayılması (dendrokronoloji), kullanılan başka bir yöntemdi. Üçüncüsü ise, gemide bulunan, uzun süre boyunca kullanılmış Miken ve Minos kökenli çömlek parçalarıydı. Uzmanlara göre bu çömlekler M.Ö. on dördüncü yüzyılın sonlarında yapılmıştı. Birbirinden bağımsız bu dört tarihleme mekanizması, geminin battığı dönem olarak M.Ö. 13. yüzyılın başına, aşağı yukarı M.Ö. 1300 yılına işaret ediyor.[7]

6 Weinstein 1989.

7 Bkz. Manning ve diğerleri 2009.

Gemide fil dişi menteşeli küçük bir ahşap tabletin parçaları da bulundu. Bir amforanın içinde bulunan parçalar, buraya belki de gemi batarken düşmüştü. Homeros'un "öldürücü işaretlerle dolu" tabletini hatırlatan bu nesne, Irak'ta, Nemrut'ta bulunan benzer yazı tahtalarından beş yüz yıldan daha eski. Bu tablete bir zamanlar geminin güzergâhı ya da kargo listesi yazılmış olabilir. Ama tabletin iki kanadında üzerine yazı yazılan bal mumu çoktan yok olmuştu, yazılanların da izi bile kalmamıştı.[8] Bu yüzden gemideki kargonun bir kralın hediyesi, örneğin Mısır firavununun Miken kralına gönderdiği bir armağan mı, yoksa Akdeniz'deki önemli limanlarda satış yapan bir tüccarın malları mı olduğu hâlâ bilinmiyor. Daha önce ortaya atılan, malların uzun mesafeli bir alışveriş turunda satın alınanlar olduğu fikri de doğru olabilir, çünkü gemide, tam da Pilos gibi Miken saraylarının işçilerinin ve zanaatçıların, parfüm ve yağ gibi talibi çok olan karışımları ve cam kolye gibi takıları üretmek için ihtiyaç duyacağı ham maddeler vardı.

Uluburun gemisini yolculuğuna kimin gönderdiğini, geminin hangi sebeple nereye gittiğini asla öğrenemeyebiliriz, ama geminin M.Ö. on üçüncü yüzyılın başlarında Doğu Akdeniz'de ve Ege'de devam eden uluslararası ticaret ve temasların bir mikrokozmosunu barındırdığı kesin. Kargoda en az yedi farklı bölgeden mal bulunması bir yana, arkeologların batıkta buldukları kişisel eşyalara bakılırsa gemide en az iki Mikenli vardı, oysa gemi büyük ihtimalle Kenan gemisiydi. Belli ki bu gemi dış dünyadan kopuk medeniyetlerin, krallıklar ve derebeyliklerin dünyasına değil, karşılıklı ticaretin, göçün, diplomasinin ve ne yazık ki savaşın hâkim olduğu bir dünyaya ait. Bu gerçekten ilk gerçek küresel çağdı.

UGARİTLİ SİNARANU

Uluburun gemisi battıktan yaklaşık kırk yıl sonra yazılan bir metinde, Kuzey Suriye'deki Ugarit'ten Sinaranu adlı bir tüccarın Girit Adası'na gönderdiği benzer bir geminin taşıdıkları

8 Payton 1991.

kayda geçirildi. Kil bir tablete çivi yazısıyla Akadca yazılan yazıda, Sinaranu'ya ait gemi Girit'ten döndüğünde tüccarın krala vergi ödemesi gerekmediği belirtiliyordu. Sinaranu metni olarak bilinen metnin bu konuyla ilgili kısmı şöyle: "Ugarit Kralı Niqmepa'nın oğlu Ammistamru, bugünden itibaren Siginu'nun oğlu Sinaranu'yu muaf tutar... [tahılını], birasını, [zeytin]yağını saraya getirmeyecek. Gemisi Girit'ten geldiğinde muaftır."[9]

Başka kaynaklardan, Sinaranu'nun zengin bir Ugaritli tüccar olduğunu (bu tür tüccarlar için Akadcadaki tabir *tamkār* idi), II. Ammistamru'nun Ugarit kralı olduğu dönemde yaşadığını ve göründüğü kadarıyla oldukça başarılı olduğunu biliyoruz. Son öğrendiklerimize göre II. Ammistamru yaklaşık M.Ö. 1260-1235 yılları arasında hüküm sürdü, Sinaranu da gemisinin Ugarit'ten Girit'e gidişini ve dönüşünü M.Ö. 1260 yılı civarında düzenledi. Girit'ten getirilen kargoda tam olarak ne bulunduğunu bilmiyoruz, ama tahıl, bira ve zeytinyağı getirildiği olası. Bu kayıt en azından M.Ö. on üçüncü yüzyılda Kuzey Suriye ile Girit arasında doğrudan ticaret bağlantısı olduğunu teyit ediyor. Üstelik elimizde üç bin iki yüz yıldan uzun zaman önce uluslararası ekonomik ve ticari işlemlerde doğrudan rol alan birisinin ismi de var. Büyük ihtimalle Uluburun gemisi ile Sinaranu'nun gemisi birbirinden yapı ve taşınan yük bakımından pek farklı değildi.

Sinaranu'nun bu dönemde gemi ve kargo gönderen ve alan ya da saraydan vergi muafiyeti kazanan tek kişi olmadığını da biliyoruz. II. Ammistamru, gemileri Mısır'a, Anadolu'ya ve başka yerlere giden başka girişimcilerle ilgili de benzer duyurularda bulundu: "Ugarit Kralı Niqmepa'nın oğlu Ammistamru, bugünden itibaren... [metin kırık] ... Bin-yasuba ve Bin-?... ve oğulları sonsuza dek Mısır'a, Hatti ülkesine ve Z ülkesine (?) yolculuklarda saraya ve saray müfettişine rapor vermek zorunda değildir."[10]

9 RS 16.238+254; çeviri Heltzer'e göre 1988: 12. Ayrıca inceleme için bkz. Caubet ve Matoian 1995: 100; Monroe 2009: 165-66.

10 RS 16.386; çeviri Monroe'ya göre 2009: 164-65.

KADEŞ SAVAŞI VE SONUÇLARI

Sinaranu ve diğer tüccarların faal olduğu dönemde, Ugarit Anadolu'daki Hititlerin kontrolü ve mandası altında bir krallıktı. Bu durum I. Şuppiluliuma'nın hüküm sürdüğü M.Ö. on dördüncü yüzyılda, Ugarit'in Hititlerin tebaası olarak yükümlülüklerini tek tek sayan bir anlaşmanın imzalanmasından beri geçerliydi.[11] Hititler Suriye'nin güneyindeki Kadeş'e kadar olan bölgeye hâkimdi, ama Kadeş'in güneyine dokunamıyorlardı. Mısırlılar, Hititlerin daha fazla yayılmalarını engelliyordu. Kadeş'te M.Ö. 1274 yılında, Sinaranu'nun gemisini Girit'e göndermesinden yaklaşık on beş ila yirmi yıl önce Hititler ile Mısırlılar arasında büyük bir savaş yaşandı. Bu savaş, hem antik çağın en büyük savaşlarından biri olarak hem de antik dünyada düşmanını şaşkına çevirmek için tasarlanmış yanlış bilgilerin kasıtlı olarak kullanıldığı ilk örneklerden biri olarak yankı buluyor.

Kadeş Savaşı'nda bir tarafta Hitit İmparatorluğu'nu daha güneye, Kenan Krallığı'nın içlerine doğru genişletmeye çalışan Hattili II. Muvattali, diğer tarafta ise sınırı onlarca yıldır bulunduğu Kadeş'ten öteye ilerletmemeye kararlı olan Mısır Firavunu II. Ramses vardı. Hikâyenin Hititlere göre olan versiyonunu hiç öğrenmiş olmasak da, savaşın ve sonuçlarının hemen hemen her ayrıntısını biliyoruz, çünkü Mısır versiyonu Mısır'daki beş ayrı tapınakta iki ayrı şekilde kaydedildi: II. Ramses'in Krallar Vadisi yakınlarından ölüm tapınağı Ramesseum'da ve Karnak, el-Uksur, Abidos ve Ebu Simbel'de. Savaşın temsil edildiği bir kabartma resim ile bağlantılı olarak bulunan kısa versiyon "Rapor" veya "Duyuru" olarak bilinir. Uzun versiyona ise "Şiir" veya "Edebî Kayıt" adı verilir.[12]

Savaşın son derece şiddetli olduğunu ve iki tarafın da belli noktalarda kazanmaya çok yaklaştığını biliyoruz. Kazananın olmadığını ve iki taraf arasındaki anlaşmazlığın daha sonra imzalanan bir barış anlaşmasıyla çözüldüğünü de biliyoruz.[13]

11 Singer 1999: 634-35. Bu dönemde kralların birbirlerine yazdığı mektuplardan bazıları için bkz. Nougayrol 1956.

12 Bryce 2005: 234.

13 Bryce 2005: 277.

Çarpışmanın en çarpıcı yanı, Hititler Mısırlıları gözetlemek için Mısır kayıtlarına göre Şasu Bedevîsi olan iki adam gönderdikten sonra yaşandı. Hititler, bu adamları kasıtlı olarak hemen Mısır kuvvetleri tarafından yakalanacak şekilde gönderdi. Casuslar, büyük ihtimalle işkence altında danışıklı yanlış bilgilerini Mısırlılara ifşa etti (bu belki de insanlık tarihindeki kayda geçen ilk örneklerden biriydi) ve Hitit birliklerinin henüz Kadeş'e yaklaşmadıklarını, çok daha kuzeyde, Kuzey Suriye'deki Amurru'nun yakınlarında olduklarını söyledi. II. Ramses bu haberi alınca bilgiyi başka bir kaynaktan doğrulatmayı denemeden Kadeş'e Hititlerden önce varmak için dört bölüğünün ilki olan Amon bölüğüyle dörtnala yola çıktı.[14]

Ancak Hititler çoktan Kadeş'e varmış ve birlikleri şehrin kuzeyi ve doğusunda sıkı bir yığın hâlinde bir araya gelerek şehir surlarının gölgesinde, güneyden yaklaşan Mısır kuvvetlerinin görmeyeceği şekilde gizlenmişti. Mısır bölüklerinin önde gelen alayı şehrin hemen kuzeyinde kamp kurduğunda Ramses'in adamları iki Hitit casusu daha yakaladı ve bu sefer gerçeği öğrendi, ancak artık çok geçti. Hitit birlikleri, saat yönünde kent surları boyunca kentin neredeyse tüm çevresini hızla dolanarak doğrudan Re adlı ikinci Mısır bölüğüne saldırdı. Bu baskın taarruzu Mısır birliklerini darmadağın etti. Paramparça olan Re bölüğünün sağ kalan askerleri, peşlerinde tüm Hitit ordusu ile kuzeye doğru kaçtı ve kamplarında Ramses'e ve Amon bölüğündeki askerlere katıldıktan sonra tekrar savaşmaya koyuldu.[15]

Savaş bir Mısır tarafının, bir Hitit tarafının lehine görünüyordu. Kayıtlara göre bir noktada Mısır ordusu neredeyse yeniliyordu, Ramses de öldürülmekten son anda kurtulup kendini ve askerlerini tek başına kurtardı. Mısır'daki tapınak duvarlarındaki kayıtlar şöyle:

> Daha sonra majesteleri tek başına, yanında kimse yokken Hattili zavallıların ortasına dörtnala daldı... Ve etrafında pek çok yabancı ülkeden gelenlerle birlikte Hattili zavallılardan oluşan, 2500 savaş arabası gördü.

14 Bryce 2005: 236, referanslar içerir.
15 Bryce 2005: 236-37.

Kayıtlar daha sonra birinci tekil şahsa, firavunun kendi anlattıklarına döner:

> Sana seslendim, ey Babam Amon, bilmediğim kalabalığın ortasındayken... Seslenince Amon geldi; bana elini uzattı ve dünyalar benim oldu... Yaptığım her şey oldu... Sağ elimle ok attım, sol elimle esir aldım... Etrafımı saran 2500 savaş arabası atımın önünde yere serildi. Biri bile elini kaldırıp savaşamadı... Timsahlar gibi suya atlamalarına, birbiri üzerine yüz üstü düşmelerine neden oldum. Aralarından istediğimi öldürdüm.[16]

Firavuna mutlaka yardım eden askerler olduğundan tek başına gösterdiği yiğitliğe dair kısımlar şüphesiz abartılmıştır. Ancak verilen rakamlar oldukça gerçekçi sayılabilir, çünkü yazıtın başka yerlerinde Hitit birliklerinin 3500 arabaya, 37.000 piyadeye, toplamında da 47.500 askere sahip olduğu yazılı.[17] Abartı ihtimaline rağmen, eşlik eden resimlerden ve savaşın sonucundan, II. Ramses ile ilk iki Mısır bölüğünün, son iki Mısır bölüğü Hitit kuvvetlerine ulaşıp dağıtana kadar savaşmaya devam edebildiği açıkça anlaşılıyor.[18]

Savaşın sonucunda kazanan olmadı, sınır da Kadeş'te kaldı. İki taraf da bir daha sınırı değiştirmeye ya da sorgulamaya yeltenmedi. On beş yıl sonra, M.Ö. 1259 yılının Kasım ya da Aralık ayında, tam da Sinaranu'nun gemisini Ugarit'ten Girit'e gönderdiği sıralarda, antik dünyadan kalma dünyadaki en iyi korunmuş ve en iyi bilinen barış anlaşmalarından biri imzalandı. İmzalayan taraflar II. Ramses ve o sırada Hitit kralı olan II. Hattuşili'ydi, çünkü II. Muvattali savaştan sadece iki yıl sonra ölmüştü. "Gümüş Anlaşma" olarak bilinen bu metnin birisi Hititler, diğeri de Mısırlılar tarafından yapılanı olmak üzere iki ayrı versiyonu olduğundan çok sayıda kopyası mevcut. İlk olarak Akadca yazılan ve som gümüşten bir tablete kaydedilen Hitit versiyonu Mısır'a gönderildi, burada da Mısır diline çevrilerek Ramesseum'un ve Karnak'taki Amon Tapınağı'nın duvarlarına yazıldı. Aynı şekilde

16 Çeviri Bryce'a göre 2005: 237-38, Gardiner'e göre.
17 Bryce 2005: 235.
18 Bryce 2005: 238-39.

Mısır versiyonu da yine Akadcaya çevrildi, som gümüş bir tablete yazıldı ve Hattuşa'ya gönderildi. Arkeologlar bu tableti Hattuşa'da otuz yıl kadar önce buldu.[19] Mısır'daki tapınak duvarlarına yazılan Hitit versiyonu şöyle başlar:

> (Mısırlı üç kraliyet elçisi ...) Hattili birinci ve ikinci kraliyet elçileri Tili-Teşub ile Ramose ve Karkamış'ın elçisi Yapusili ile birlikte geldi. Hatti'nin Büyük Hükümdarı Hattuşili'nin, Güney ve Kuzey Mısır Kralı, Usimare Setepenre, Ra'nın oğlu II. Ramses'ten barış dilemek için elçisi Tili-Teşub ve elçisi Ramose eliyle firavuna gönderdiği gümüş tableti getirdiler.[20]

On üç yıl sonra ve belki de Hattuşili şahsen Mısır'a bir ziyarette bulunduktan sonra, II. Ramses Hattuşili'nin kızıyla bir kraliyet düğünüyle evlenerek anlaşmayı ve ilişkilerini pekiştirdi:[21]

> Sonra (Hattuşili), büyük kızını gönderdi, önünde muhteşem hediyelerle, altın, gümüş ve bakır, köle, arabaya koşulan sayısız at ve on binlerce sığır, keçi ve koyunla - Güney ve Kuzey Mısır Kralı, Usimare Setepenre, Ra'nın oğlu, hayat kazanan II. Ramses'e getirdikleri mallar sınırsızdı. Daha sonra birisi majestelerine bilgi vermek için geldi ve dedi ki: "Bakın, Hatti'nin Büyük Hükümdarı en büyük kızını... Hatti prensesini, yanında Hatti ülkesinin tüm asilleriyle birlikte her türden hediyeyle gönderdi."[22]

Hititler ile Mısırlıların barış ilan edip birbirleriyle savaşmaktan vazgeçmesi büyük ihtimalle iyi bir fikirdi, çünkü M.Ö. 1250 yılı civarında meydana gelmiş olabilecek iki ayrı olayla ilgilenmeleri gerekecekti. Her iki olay da efsanevi olsa da ve her ikisinin de gerçekten yaşandığı henüz ispatlanmış olmasa da, her ikisi de bugünün modern dünyasında yankı buluyor: Hititler Anadolu'da Truva Savaşı'yla, Mısırlılar ise Musevilerin hicretiyle uğraşmak zorunda olabilirdi. Ancak bu ikisini ele almadan önce sahneyi hazırlamalıyız.

19 Bryce 2005: 277-78.
20 Çeviri Bryce'a göre 2005: 277, Kitchen'a göre.
21 Bryce 2005: 277, 282, 284-85.
22 Çeviri Bryce'a göre 2005: 283, Kitchen'a göre.

TRUVA SAVAŞI

Kadeş Savaşı'nın hazırlıkları sürerken, Hititler ikinci bir cephede de savaşıyordu: Batı Anadolu'da Mikenlerin açıkça destekledikleri bazı asileri kontrol altına almaya çalışıyorlardı.[23] Bu, bir ülke yönetiminin bir başkasını alt etmek için kasıtlı olarak faaliyette bulunmasının en eski örneklerinden biri olabilir (Kadeş Savaşı'ndan üç bin iki yüz yıl sonra, İran'ın Lübnan'daki Hizbullah'a destek vermesi gibi).

Hitit Kralı II. Muvattali döneminde, M.Ö. on üçüncü yüzyılın ilk yarısında yazılan ve başkent Hattuşa'daki devlet arşivinde saklanan metinlerden, Piyamaradu adlı bir dönek Hititlinin Batı Anadolu'daki Milet bölgesinde ortalığı karıştırmaya çalıştığını öğreniyoruz. Daha önce başarıyla Hititlerin bu bölgedeki tebaası olan bir kralı, Manapa-Tarhunta adındaki bir adamı mağlup etmiş olan Piyamaradu'nun Ahhiyavalılarla, yani Tunç Çağı Mikenleriyle birlikte ya da onların adına çalıştığı tahmin ediliyordu.[24]

Uzmanların "Tavagalava Mektubu" adını verdiği bir mektuptan, Piyamaradu'nun devrimci faaliyetlerine daha sonra tahta geçen Hitit Kralı III. Hattuşili döneminde, M.Ö. on üçüncü yüzyılın ortalarında da devam ettiğini biliyoruz. Hitit kralı, mektubunu adı verilmeyen bir Ahhiyava kralına göndermişti. Kullandığı "Büyük Kral" ve "kardeşim" hitapları, ikisi arasında bir eşitlik olduğuna işaret ediyor. Mısır firavunları III. Amenhotep ve Akhenaton'un da yüz yıl kadar öncesinde Babil, Mitanni ve Asur krallarına mektup yazdıklarında benzer tabirler kullandıklarını daha önce görmüştük. Bu metinlerin yorumlanması sayesinde

23 Bu bölümde ve bir sonraki bölümde bulunan Truva ve Truva Savaşı ile ilgili incelemenin daha uzun bir versiyonu, bu kitapla aynı zamanda yazılan ve aynı materyal ve cümlelerin bir kısmını, farklı sıralarla ve bazı yerlerde daha ayrıntılı şekilde içeren Cline'da bulunmaktadır, 2013. Her iki durumda da, incelemeler bu yazarın ilk ek referanslarla beraber on dört bölümlük sesli dizi, Archæology and the Iliad: The Trojan War in Homer and History'de (Arkeoloji ve İlyada: Homeros ve tarihte Truva Savaşı) yayınladığı materyalin elden geçirilmiş hâlinden oluşmaktadır ve burada yayıncının izniyle alıntılanmıştır (Recorded Books/The Modern Scholar, 2006).

24 İnceleme için bkz. Beckman, Bryce, ve Cline 2011: 140-44.

Ege dünyasının ve Yakın Doğu meselelerinin o dönemdeki durumuyla ilgili önemli bilgiler elde edildi.[25]

Tavagalava Mektubu, Batı Anadolu'da Hitit topraklarında baskın yapmaya devam eden Piyamaradu'nun faaliyetleri ile ilgili. Bu metinden öğrendiğimiz kadarıyla, Piyamaradu kısa süre önce sığınma hakkı elde edip gemiyle Ahhiyava topraklarına, büyük ihtimalle Anadolu'nun batı kıyısına yakın bir adaya gitmişti.[26] İlk iki sayfası ya da tableti kayıp olan mektubun üçüncü tableti olan kısımda, Ahhiyava kralının kardeşi olarak tanımlanan Tavagalava ile de tanışıyoruz. Mektuba göre Tavagalava o sırada Batı Anadolu'da Hititlere düşman olan kişileri toplayıp isyan birliklerine katıyordu. İlginç bir şekilde, mektupta Tavagalava'nın daha önce Hitit kralının özel savaş arabası sürücüsü ile birlikte "arabaya bindiği" belirtiliyor. Bu da Hititlerle arasındaki ilişkilerin daha önce bu mektubun yazıldığı noktada olduğundan daha iyi olduğuna işaret ediyor.[27]

Mektupta, Mikenler ile Hititlerin Kuzeybatı Anadolu'daki Wiluşa adlı bir bölgeyle ilgili ihtilaf içinde olduğundan da söz ediliyor. Tavagalava Mektubu'ndan yaklaşık iki yüzyıl önce meydana gelen Assuva İsyanı'nı ele aldığımızda sözü geçen ve göründüğü kadarıyla Mikenler ile Hititleri tekrar birbirlerine düşüren bu bölge, çoğu uzmana göre Truva ve/veya Troas bölgesiydi. Mektubun tarihi M.Ö. on dördüncü yüzyıl olduğundan, daha sonra ortaya çıkan Truva Savaşı ile ilgili Yunan efsaneleriyle bir bağlantı olabileceğini düşünmek kesinlikle makul olacaktır.[28]

Kör Yunan ozan Homeros'un M.Ö. sekizinci yüzyılda yazdığı Truva Savaşı hikâyesi iyi bilinir. Homeros'un destanına, daha sonra şimdi büyük kısmı kayıp olan başka epik şiirler ve Yunan oyun yazarlarının piyesleri de eklendi. Truva Kralı Priamos'un

25 Beckman, Bryce, ve Cline 2011: 101-22.
26 Beckman, Bryce, ve Cline 2011: 101-22.
27 Beckman, Bryce, ve Cline 2011: 101-22.
28 Beckman, Bryce, ve Cline 2011: 101-22.

oğlu Paris, Kuzeybatı Anadolu'dan diplomatik bir görevle Yunan anakarasına, Sparta Kralı Menelaos'a gönderildi. Burada Menelaos'un güzel karısı Helen'e âşık oldu. Paris eve dönerken Helen de onunla birlikte gitti - Truvalılara göre kendi isteğiyle gitti, Yunanlara göre ise kaçırıldı. Öfkeden deliye dönen Menelaos, Miken kralı ve Yunanların lideri ağabeyi Agamemnon'u, Helen'i geri kazanmak için Truva'ya bin gemi ve elli bin askerlik bir armada göndermeye ikna etti. On yıllık bir savaşın sonunda Yunanlar galip çıktı. Truva yağmalandı, kentte yaşayanların çoğu öldürüldü, Helen de Menelaos'la birlikte Sparta'ya döndü.

Elbette burada cevap bekleyen pek çok soru var. Gerçekten bir Truva Savaşı yaşandı mı? Truva diye bir kent var mıydı? Homeros'un hikâyesindeki gerçek payı ne? Helen'in gerçekten "bin gemiyi yola çıkaracak" güzellikte bir yüzü var mıydı? Truva Savaşı'nın sebebi gerçekten bir erkeğin bir kadına olan aşkı mıydı, yoksa bu başka sebeplerle, toprak, güç ya da şöhret uğruna girişilen bir savaşın bahanesi miydi? Eski Yunanlar bile Truva Savaşı'nın ne zaman yaşandığından tam olarak emin değildi - antik dönem Yunan yazarları, bu tarihe dair en az on üç farklı tahminde bulundu.[29]

Heinrich Schliemann on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Truva'yı aramaya koyulduğunda dönemin uzmanları artık Truva Savaşı'nın efsaneden ibaret olduğuna, öyle bir kentin de olmadığına inanıyordu. Schliemann yanıldıklarını ispatlamaya kararlıydı. Başarısı herkesi şaşırttı. Bu hikâye defalarca anlatıldı, bu yüzden burada tekrar anlatılmayacak.[30]

Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, Schliemann uzmanların Truva olarak kabul ettiği Hisarlık'ta üst üste dokuz kent buldu, ancak hangisinin Priamos'un Truva'sı olduğunu ayırt edemedi. Schliemann'ın yaptığı ilk kazılardan sonra Truva'da kazı yapanların arasında Schliemann'ın mimarı Wilhelm Dörpfeld, 1930'larda çalışma yapan Carl Blegen ve Cincinnati Üniversitesi ve 1980'li yıllardan bu yana Truva'da kazı yapan Ernst Pernicka ve Tübingen Üniversitesi vardı.

29 İnceleme ve ek referanslar için Cline 2013. Ayrıca bkz. Strauss 2006.

30 Örneğin bkz. Wood 1996; Allen 1999; Cline 2013.

Altıncı kent olan Truva VI'nın yıkılması hâlâ tartışma konusu. Önceleri tahmin edildiği gibi M.Ö. 1250 yılında değil, biraz daha erken, M.Ö. 1300 yılı civarında yıkıldığı düşünülüyor.[31] Bu zengin kentte Mezopotamya'dan, Mısır'dan, Kıbrıs'tan ve Miken'den ithal edilen mallar vardı. Ayrıca bu kent tartışmalı bir dış bölgeydi, yani hem Miken dünyasının hem de Hitit İmparatorluğu'nun dış bölgesinde yer alıyordu ve bu yüzden antik dönemdeki Akdeniz Tunç Çağı dünyasının iki büyük gücünün arasında kalmıştı.

Dörpfeld Mikenlerin işte bu kenti, yani Truva VI'yı ele geçirerek yakıp yıktığına ve bu olayın Homeros'un destanlarına temel oluşturduğuna inanıyordu. Ondan uzun yıllar sonra kazı yapan Blegen ise yayınladığı yazılarda kenti yıkanın insanlar değil, deprem olduğunu öne sürdü. Yazılarında, yamulan duvarlar ve çöken kuleler misali iddiasını doğrulayan kanıtlar olduğu gibi fazlası da vardı: Hiç ok, kılıç ve savaş kalıntısı bulamadı.[32] Blegen'in bulduğu hasar türünün, Ege ve Doğu Akdeniz'de Miken ve Yunanistan'ın anakara kısmındaki Tiryns dâhil birçok yerde görülen hasarın benzeri olduğunu artık biliyoruz. Aynı zamanda, aşağıda göreceğimiz gibi tüm bu depremlerin Tunç Çağı'nda tam aynı zamanda meydana gelmediğini de biliyoruz.

Blegen bundan sonraki kentin, Truva VIIa'nın Priamos'un Truva'sı olmasının da daha muhtemel olduğu görüşündeydi. Bu kent büyük ihtimalle M.Ö. 1180 yılı civarında ve belki de Mikenler tarafından değil, Deniz Kavimlerince yerle bir edildi, ancak bu kesin değil. Bu hikâyeyi şimdilik burada bırakıp M.Ö. on ikinci yüzyılda yaşanan olayları incelediğimiz zaman ele alalım.

M.Ö. ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILDA YURT DIŞI TEMASLARI VE YUNAN ANAKARASI

Bu dönemde, Yunan anakarasındaki Miken'de M.Ö. 1250 yılı civarında muazzam surların inşa edildiğini belirtmek gerekir. Bu surlar, diğer projelerle - belki de savunma önlemleriyle - aynı

31 Mountjoy 1999a: 254-56, 258; ayrıca bkz. Mountjoy 1999b: 298-99; Mountjoy 2006: 244-45; Cline 2013: 90.

32 İnceleme için bkz. Cline 2013: 87-90.

zamanda yapıldı. Bu projelerin arasında, kent halkının kentin korunmasını geride bırakmadan erişebileceği bir su kaynağına giden bir yer altı tüneli de vardı.

Ünlü Aslan Kapısı, Miken Kalesi girişine, kenti kuşatan yeni surların bir parçası olarak inşa edildi. Bunlar sadece şehir için koruyucu tedbirlerin bir parçası mıydı, yoksa güç ve servet gösterisi olarak mı yapıldılar? Kale surları ve Aslan Kapısı, şimdi "Kiklop duvarcılığı" olarak anılacak kadar iri taşlarla inşa edildi: Daha sonra yaşayan Yunanlar, yalnızca efsanevi tek gözlü Kiklopların kaba kuvvetlerinin, taş blokları yerlerine yerleştirmeye yetebileceğini düşünmüştü.

İlginçtir ki, bindirme kemerli galeriler ve yer altı su sistemlerine giden gizli tüneller gibi benzer mimari özellikler, sadece Miken ve Tiryns de dâhil olmak üzere çok sayıda Miken sarayında değil, yaklaşık olarak aynı dönemde yapılmış olan bazı Hitit yapılarında da bulunur.[33] Etkilerin hangi yönden hangi yöne geçtiği uzmanlar arasında tartışma konusu olsa da bu mimari benzerlikler, iki alanın birbiriyle temas hâlinde olduğunu ve birbirlerini etkilediğini gösteriyor.

Doğu Akdeniz'de bulunan M.Ö. on üçüncü yüzyıla ait Miken seramikleri ve aynı dönemde Ege'de bulunan Mısır, Kıbrıs, Kenan ve diğer ülkelerden ithal edilen mallar sayesinde, Mikenlerin bu yıllarda antik Yakın Doğu'da aktif olarak Mısır, Kıbrıs ve diğer güçlerle ticaret yaptığını biliyoruz. Bu dönemde artık Mikenler ticaret yollarını Minoslulardan devralmıştı ve ticaret, yukarıda belirtildiği gibi bu dönemde arttı.

Yunan anakarasındaki Mora Yarımadası'nda bulunan Tiryns bölgesinde kazı yapan arkeologlar, yakın zamanda belirli bir Kıbrıslı topluluğun M.Ö. on üçüncü yüzyılda Tiryns'te yaşamış olabileceğini gösteren kanıtlar buldu. Bu da uzmanların bu dönemde Tiryns ile Kıbrıs Adası arasında özel bir ticaret ilişkisi olduğuna dair iddialarıyla uyuşuyor. Göründüğü kadarıyla Tiryns'teki Kıbrıslılar en çok metal işçiliği, belki de buna ek olarak çömlek veya çini de yapıyordu. Bu dönemde, genellikle şarap ve yağ gibi

33 Örneğin bkz. Loader 1998; Shelmerdine 1998b: 87; Deger-Jalkotzy 2008: 388; Maran 2009: 248-50; Kostoula ve Maran 2012: 217, kaynak Maran 2004.

malların taşınması için kullanılan Miken yapımı kil amforalar da fırınlanmadan önce Kıbrıs Minoa simgeleriyle işaretleniyordu. Kıbrıs Minoa dili henüz tam olarak tercüme edilmiş olmasa da, bu amforaların Kıbrıs'ta belirli bir pazara götürüldüğü kesin gibi görünüyor.[34] İlginçtir ki Pilos'ta ve anakaradaki bazı diğer Miken yerleşim yerlerinde bulunan Linear-B tabletlerde dış dünyayla ticaret ya da temasın açık olarak sözü geçmiyor. Ancak Yakın Doğu'dan alınan kelimeler var. Mallarla birlikte isimleri de ülkeye gelmiş gibi görünüyor. Buna susam, altın, fil dişi ve kimyon kelimeleri dâhil - örneğin Linear-B dilinde "susam" anlamına gelen *sa-sa-ma*, Ugarit dilindeki *ššmn*, Akadca *šammaššammu* ve Hurri dilindeki *sumisumi*'den geliyor.[35] Bu tabletlerdeki *ku-pi-ri-jo* da "Kıbrıs'tan gelen" olarak yorumlandı. Knossos'taki tabletlerde en az on altı kez görülen bu kelime, baharat tanımlamak için de, yün, yağ, bal, vazo ve merhem içeriklerini tarif etmek için de kullanılmış. Kelime ayrıca Pilos'ta çobanlık, tunç işçiliği ve yün, kumaş ve şap gibi karışık mallarla ilişkili bireyleri tanımlamak için etnik bir sıfat olarak kullanıldığından bu M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarında Pilos'ta etnik Kıbrıslıların yaşadığı anlamına gelebilir.[36] Başka bir kelime olan *a-ra-si-jo* da Kıbrıs'a ya da Doğu Akdeniz'deki adıyla Alaşiya'ya bir referans olabilir: Akadca *a-laši-ia*, Mısır dilinde *'irs3*, Hititçe *a-la-ši-ia* ve Ugarit dilinde *altyy*.[37]

Pilos'ta bulunan Linear-B metinlerinde ayrıca Batı Anadolu kökenli olarak yorumlanan bir dizi etnik isim, özellikle de kadın işçi isimleri var. Hepsinde Anadolu'nun Batı kıyısındaki bölgelere referanslar bulunuyor. Bu bölgelerin arasında Milet, Halikarnas, Knidos ve Lidya var. Birden fazla uzman, Pilos tabletlerinde Truvalı kadınlardan da söz edilmiş olabileceğini öne sürdü. Tüm bu kadınların, Mikenlerin Anadolu'nun Batı kıyısına ya da

34 Hirschfeld 1990, 1992, 1996, 1999, 2010; Cline 1994: 54, 61; Cline 1999b; Cline 2007a: 195; Maran 2004; Maran 2009: 246-47.

35 Cline 1994: 50, 128-30. Ayrıca Monroe 2009: 196-97, 226-27.

36 Cline 1994: 60, 130 (Cat. nos. E13-14); Palaima 1991: 280-81, 291-95; Shelmerdine 1998b.

37 Cline 1994: 60, 130; ayrıca bkz. Palaima 1991: 280-81, 291-95; Knapp 1991. Bkz. Yasur-Landau 2010a: 40, tablo 2.1, bu ve aşağıdaki isimler burada tablo hâlinde verilmiş ve haritada gösterilmiştir, resim 2.3.

yakındaki On İki Ada'ya düzenlediği baskınlarda ele geçirilmiş olabileceği düşünülüyor.[38]

Pilos ve Knossos'taki Linear-B metinlerindeki bazı kelimeler de tartışma konusu. Kimi uzmanlar, bunların Kenan dilinde kişi isimleri olabileceği kanısında. Bunların arasında *Pe-ri-ta* = "Beyrutlu adam"; *Tu-ri-jo* = "Surlu (Sur kentinden gelen adam)"; ve *po-ni-ki-jo* = "Finike'den gelen (adam ya da baharat)" gibi örnekler var. *A-ra-da-jo* = "Arvad'lı adam" ise sadece Knossos'taki tabletlerde bulunan bir örnek.[39] *Mi-sa-ra-jo* = "Mısırlı" ve *a3-ku-pi-ti-jo* = "Memfisli" ya da "Mısırlı" gibi Mısır kökenli gibi görünen ama Kenan üzerinden gelmiş olabilecek kelimeler de var. Bu kelimelerden ilki olan *mi-sa-ra-jo*, daha çok Mezopotamya ve Kenan'da bulunan Akadca ve Ugarit dilindeki belgelerde rastlanan ve anlaşıldığı kadarıyla Sami dilinde "Mısırlı" anlamına gelen *Mişraim*'den geliyor. *A3-ku-pi-ti-jo* ise Yakın Doğu'daki bir dilde Mısır anlamına gelen bir kelimeden geliyor olabilir, çünkü Ugarit dilinde hem Mısır ülkesi hem de Memfis kenti anlamına gelen kelime *H.ikupta* idi. Tuhaftır ki bu sözcük, Knossos'taki bir Linear-B tabletinde, Girit'te seksen koyunluk bir sürüden sorumlu bir kişinin adı olarak bulunur; belki de bu adam "Mısırlı" olarak biliniyordu.[40]

Linear-B tabletlerindeki tüm bu farklı dillerden gelen kelimeler ve isimler açık şekilde Ege dünyasının Geç Tunç Çağı'nda Mısır ve Yakın Doğu ile bağlantı hâlinde olduğunu gösteriyor. Elimizde belirli verileri ve satış işlemlerini belgeleyen kayıtlar olmadığı gerçeği şaşırtıcı olmayabilir, çünkü her bir durumda elimize arşivlerin sadece son bir yılı, çöken binalarda sıkışıp kalan ve yanlışlıkla fırınlanan tabletler geçti: Normalde her yıl tabletlerin yüzeyine su sürülerek yazılar silinir ve tabletler gerektikçe tekrar kullanılırdı. Ayrıca Mikenlerin bu tabletleri sadece

38 Cline 1994: 50, 68-69, 128-31 (Cat. nos. E3, E7, E15-18); bkz. Pilos tabletlerinde Sakız Adası ve Limni'den, ayrıca belki Truva ve Truva bölgesinden gelen kadınlardan söz edilmesiyle ilgili bkz. Latacz 2004: 280-81, kaynak Niemeier 1999: 154.

39 Cline 1994: 50, 129 (Cat. nos. E8-11); daha önce Astour 1964: 194, 1967: 336-44; ayrıca Bell 2009: 32.

40 Cline 1994: 35, 128 (Cat. nos. E1-2); Shelmerdine 1998a.

sarayların bazı ekonomik faaliyetlerini kayda geçirmek için kullandıklarını da biliyoruz. Belki de Miken'de farklı bir yerde, Mısır'daki Amarna ve Hitit'teki Hattuşa'daki benzer arşivler gibi bir "Dışişleri Arşivi" vardı.

HİCRET VE İSRAİLOĞULLARININ KENAN'I FETHİ

Truva Savaşı ve M.Ö. 1250 yıllarındaki Truva şehri ile ilgili, tümüyle kesin olmasa da elimizde çok fazla veri var. Ancak aynı dönemde gerçekleştiği söylenen diğer olayla ilgili elimizdeki kanıtlar çok daha az ve çok daha belirsiz. Bu sözünü ettiğimiz kanıtlar, İsrailoğullarının Eski Ahit'te anlatıldığı gibi Mısır'dan Hicreti ile ilgili.

Kutsal Kitap'ta anlatılanlara göre adı verilmeyen bir firavun tahttayken Musa İsrailoğullarına önderlik ederek Mısır'daki kölelikten kaçmalarını sağladı. Anlatıldığı kadarıyla İsrailoğulları Mısır'da yüzyıllarca özgür yaşadıktan sonra esir edilmişlerdi. Eski Ahit'in ilgili kısmı Eksodos'a göre, İsrailoğulları Eski Ahit'teki din büyüklerinden biri olan Yakup hayattayken, yani büyük ihtimalle M.Ö. on yedinci yüzyılda Mısır'a gelip burada dört yüz yıl boyunca yaşamıştı. Eğer bu doğruysa, Mısır'a Geç Tunç Çağı'nın en parlak günlerinde, Amarna döneminde gelmişlerdi. Fransız eski Mısır bilimcisi Alain Zivie, 1987 yılında Aper-El adında bir adamın mezarını buldu. Musevilere ait bir isme sahip olan bu adam, M.Ö. on dördüncü yüzyılda III. Amenhotep ve Akhenaton'un veziri, yani en üst mevkideki memuru olarak görev yapmıştı.[41]

Her neyse, Eski Ahit'e göre, Tanrılarının gönderdiği on belanın Mısır firavununu bu azınlık halkını esir olarak tutmaya değmeyeceğine ikna etmesiyle, İsrailoğulları Musa'nın önderliğinde Mısır'ı aceleyle terk etti. Daha sonra hikâyeye göre kırk yıllık bir yolculuk yapıp en sonunda Kenan ülkesine ve özgürlüklerine kavuştular. Bu seyahat esnasında gündüz bir duman sütununu, gece de bir ateş sütununu takip edip, gökten yağdırılan kudret helvasını yediler. Yoldayken Sina Dağı'nda onlara On Emir verildi, İsrailoğulları da taş tabletleri taşımak için Ahit Sandığı'nı yaptılar.

41 Zivie 1987.

Eski Ahit'in en ünlü ve kalıcı öykülerinden biri olan Hicret hikâyesi hâlâ Musevilerin Hamursuz Bayramı'nda kutlanır. Ancak aynı zamanda eski metinlerle de, arkeolojik kanıtlarla da belgelenmesi en zor hikâyelerden biridir.[42]

Eski Ahit'te anlatılanlarda bulunan ipuçlarına göre eğer Hicret gerçekten yaşandıysa, M.Ö. on üçüncü yüzyılın ortalarında olması gerekir, çünkü Eski Ahit'te İsrailoğullarının kaçıştan önce firavun için Pithom ve Rameses adındaki "ikmal kentlerini" inşa etmekle meşgul oldukları belirtilir (Eksodos 1:11-14). Bu antik kentlerde yapılan arkeolojik kazılar, kentlerin inşasını I. Seti'nin başlattığını gösterdi. Kutsal Kitap'ta "Yusuf'u bilmeyen firavun" olarak tanımlanan hükümdar bu olabilir. Kentlerin inşaatını tamamlayan II. Ramses de (M.Ö. 1250 civarı) Hicret'teki firavun olabilir.

Günümüzde Mısır'a giden turistler ve on dokuzuncu yüzyıl edebiyatı meraklıları II. Ramses'i iyi bilir, çünkü firavunun Ramesseum'daki - Mısır'da, Krallar Vadisi yakınında bulunan Ölüm Tapınağı'ndaki - yıkık heykeli, Percy Bysshe Shelley'nin ünlü şiiri "Ozymandias"ı yazmasına ilham olmuştur:

Eskil bir ülkeden bir yolcuya rastladım
Dedi ki; koca bir anıtın iki ayağı duruyor
Çölün tam ortasında, kumların tam üzerinde
Yarı batmış, kaşları çatık yüzüyle bir baş
Büzülmüş dudaklarıyla sanki sesleniyor
Yontucunun nice tutkularını yakalayıp
Şimdi bile yaşayan bu cansız şeylere aktardığı
Elleriyle taklit ettiği ve kalbiyle beslediği
Anıtın kaidesinde şunlar okunuyor:
'Ben Krallar Kralı Ozymandias'ım.
Ey güçlü olan, şu yaptığım işlere bak ve titre!'
O tarihî anıtın, uçsuz bucaksız çevresinde
Arasan sadece koca bir gövde ve kalıntılar
Başkaca uzanıp giden yalnızlık ve kumlar.

[Çeviren: Erdal Ceyhan]

42 Musevilerin hicretiyle ilgili aşağıdaki inceleme, mevcut yazar tarafından Cline 2007b'de ek referanslarla birlikte ilk kez yayınlanan materyalin düzenlenmiş bir versiyonudur. Burada yayıncının izniyle verilmiştir.

Şiir 1818'de, Jean-François Champollion'un Mısır hiyerogliflerinin anlamını çözmeyi başarmasından beş yıl önce yayınlandı. Shelley eski Yunan tarihçisi Diodorus'un yanlış çevirisini kullanmak zorundaydı, bu çeviride de II. Ramses'in taht ismi, olması gerektiği gibi *User-maat-re Setep-en-re* olarak değil, Ozymandias olarak verilmişti.[43]

Ne yazık ki, II. Ramses'i hem akademik hem de popüler kitaplarda sıkça yapıldığı gibi Hicret'teki firavun olarak kabul etmek, aynı zamanda Kutsal Kitap'taki kronolojiyi de takip etmek isteyen için işe yaramaz. Eski Ahit'te anlatılanlara göre Hicret M.Ö. 1450 yılı civarında gerçekleşmiş olmalı, çünkü Krallar Kitabı'nda (6:1) bu olayın Süleyman'ın Kudüs'teki tapınağı inşa etmesinden 480 yıl önce meydana geldiği belirtilir. Tapınağın kuruluş tarihi ise M.Ö. 970 civarı olarak belirlendi. Ancak M.Ö. 1450, Firavun III. Thutmose'nin döneminin sonlarına denk gelir ki, bu da Mısır'ın Yakın Doğu'da muazzam güç sahibi olduğu bir dönemdi. Gördüğümüz gibi III. Thutmose Megiddo'da M.Ö. 1779 yılında büyük bir muharebeye katılmış ve Kenan ülkesi üzerinde sağlam bir egemenlik kurmuştu. III. Thutmose'nin, İsrailoğullarının Mısır'dan bu bölgeye kaçmasına izin vermesi ya da haleflerinin, İsrailoğullarının yerleşik düzene geçmeden önce kırk yıl boyunca dolaşmalarına göz yumması kesinlikle olası değil, hele de Mısır'ın bölgeye egemenliğinin III. Thutmose'nin ölümünden sonra da devam ettiği düşünülürse. Ayrıca Kenan ülkesinde M.Ö. on beşinci ve on dördüncü yüzyıllarda İsrailoğullarının bulunduğuna dair hiç kanıt yok, oysa Hicret M.Ö. 1450 civarında yaşanmış olsa bu kanıtların bulunması gerekirdi.

Bu yüzden seküler arkeologların çoğu Hicret'in M.Ö. 1250 yılında yaşandığı görüşündedir. Bu durumda Kutsal Kitap'taki kronoloji göz ardı edilir ama bu tarih arkeolojik ve tarihsel açıdan daha mantıklıdır, çünkü bu yıl hem Kutsal Kitap'ta sözü geçen Pithom ve Rameses kentlerinin inşasını tamamlayan Firavun II. Ramses'in dönemine hem de Kenan'daki bir dizi kentin bilinmeyen kişilerce yerle bir edildiği döneme denk gelir. Ayrıca Hicret'in tarihi olarak M.Ö. 1250 yılı kabul edildiğinde İsrailoğullarının

43 Diodorus Siculus 1.47; çeviri Oldfather 1961.

Kenan'a ulaşıp ülkeyi Kutsal Kitap'ta anlatıldığı gibi fethetmeden önce çölde dolaşacakları kırk yıllık süre de hesaplanmış olur, ancak İsrailoğulları yine de Kenan'a Firavun Merneptah'ın "İsrail Dikilitaşında" sözlerini etmesini mümkün kılacak bir dönemde varmış olurlar. Tarihi M.Ö. 1207 olarak belirlenen bu yazıtta, İsrail olarak bilinen bir varlığın İncil dışında ilk defa sözü geçer.[44]

Daha önce de kısaca sözü edilen bu yazıt, Firavun Merneptah'ın tahta çıkışından beş yıl sonra yapıldı. Sir William Matthew Flinders Petrie, dikilitaşı 1896 Şubat ayında, el-Uksur kentinin yakınında, Nil Nehri'nin karşı kıyısındaki Krallar Vadisi yakınlarındaki Merneptah'ın Ölüm Tapınağı'nda buldu. Dikilitaşın üzerindeki yazıda Merneptah, Kenan ülkesinde yaşayan ve "İsrail" olarak bilinen bir halkı yendiğini iddia eder. Yazıtın metni şöyledir:

> Krallar perişan, "Merhamet!" diyor.
> Dokuz Yay arasında başını kaldıran yok.
> Tehenu harap; Hatti'de güvenlik sağlandı;
> Kenan tüm belalarla yağmalandı;
> Aşkelon talan edildi; Gezer ele geçirildi;
> Yanoam olmayan hâline getirildi;
> İsrail yakıp yıkıldı, dölü yok edildi;
> Hurru Mısır için dul kaldı!
> Tüm bu topraklarda güvenlik sağlandı;
> Kıpırdanan herkesin eli ayağı bağlandı.[45]

Hicret ile ilişkilendirilebilecek olan çok sayıda kazı yapıldı. Bunlara İsrail'deki Hazor'da ve Kuzey Sina'daki Tell el-Borg'da devam etmekte olan kazılar da dâhil.[46] Ancak şimdiye kadar Hicret'in tarihsel gerçekliğine ışık tutacak hiçbir şey bulunmadı - hâlâ elimizde çıkarsamadan başka bir şey yok.

44 İnceleme için bkz. Cline 2007b: 61-92, ek referanslar içerir; ayrıca Miller ve Hayes 2006: 39-41; Bryce 2012: 187-88.

45 Çeviri Pritchard'a göre 1969: 378.

46 İnceleme için bkz. Cline 2007b: 83-85, ek referanslar içerir; ayrıca Hoffmeier 2005 ile Ben-Tor ve Rubiato 1999.

Öte yandan, üç bin yıldan uzun zaman önce kırk yıl boyunca çölde göçebe hayatı yaşayan İsrailoğullarının geride ne bırakması beklenebilir? Kalıcı yapılarda değil de göçebe olarak yaşadılarsa, günümüzdeki Bedevîler gibi direk deliği bulunan çadırlar kullanmış olmalılar. Bu yüzden Hicret'in görünür kalıntılarını bulmaya çalışan bir arkeolog büyük ihtimalle kalıcı yapıların harabelerini bulamayacaktır, çadır direklerinin geride bıraktığı delikler de uzun zaman önce ortadan kalkmıştır. Benzer şekilde, Mısır'a gönderilen on belayı, örneğin kurbağaları, çekirgeleri, çıbanları, sinekleri, doluyu ve Mısırlı ilk doğan çocukların öldürülmesini tanımlamak için çok sayıda çalışma yapıldıysa da bunlar tüm uğraşılara rağmen ya sonuçsuz ya da inandırıcı olmaktan uzak kaldı.[47] Kızıldeniz'in ya da "Sazlıklar Denizi'nin" Kutsal Kitap'ta anlatıldığı gibi ikiye ayrıldığını doğrulayacak hiçbir kanıt da yok. Kutsal Kitap'ta betimlenen olguları açıklamak için çoğu kablolu televizyon kanallarında da yer bulmuş olan çok sayıda girişim yapıldı. Olguları Ege'deki Santorini Yanardağı'nın patlamasına bağlamaya çalışmak bu girişimlerin bir örneği. Ancak arkeolojik, jeolojik veya herhangi başka bir alana ait kesin kanıt bulunamadı.

Bir arkeoloğun denizin ayrılmasına dair ne tür bir kanıt bulmayı ümit edebileceği sorulabilir: Firavunun boğulan arabacılarının, atlarının, arabalarının ve silahlarının su çekmiş kalıntıları mı? Arada sırada yapılan bu türde iddialara rağmen şimdiye kadar hiçbir şey bulunamadı.[48] Denizin ikiye ayrılmasına, Ege'deki Santorini Yanardağı patlamasının yol açtığı bir tsunaminin sebep olduğu fikrini ciddiye almamız da muhtemel değil, çünkü bu patlamanın en geç M.Ö. 1558, büyük ihtimalle de M.Ö. 1628 yılında meydana geldiği radyokarbon ve buz karotu yöntemleriyle kanıtlandı. Hicret ise büyük ihtimalle M.Ö. 1250 ya da en erken M.Ö. 1450 yılında yaşandı.[49] Bu iki olay arasında en az yüz yıl

47 İnceleme için bkz. Cline 2007b: 85-87, ek referanslar içerir.

48 Bu gibi iddialar genellikle ve kolaylıkla internette bulunur. Örneğin bkz. http://www.discoverynews.us/DISCOVERY%20MUSEUM/BibleLands-Display/Red_Sea_Chariot _Wheels/Red_Sea_Chariot_Wheels_1.html (son erişim 27 Mayıs 2013).

49 Patlamanın tarihinin belirlenmesi geçtiğimiz yıllarda çok sayıda bilimsel tartışmaya sebep oldu. Bu konuda bkz. Manning 1999, 2010, ek referanslar içerir.

(M.Ö. 1550 ile 1450 arası), büyük ihtimalle de dört yüz yıl (M.Ö. 1628 ile 1250 arası) olduğuna göre, Kızıldeniz'in ikiye ayrılmasını ve on belayı patlamayla alakalı olgular olarak açıklamaya çalışmak kesinlikle yanlış.

Eski Ahit'teki Yeşu Kitabı'nda, İsrailoğullarının Kenan ülkesindeki kentleri işgal edip fethetmeleri ayrıntılarıyla anlatılır. Buna göre Megiddo, Hazor, Bethel ve Ai gibi kazı yapılan Kenan yerleşim yerlerinde büyük çapta tahribata dair kanıt bulunması beklenebilirdi. Ancak Hâkimler Kitabı'ndaki biraz çelişkili anlatıyı da unutmamak gerekir. Burada fetih daha farklı (daha uzun ve daha az kanlı) şekilde yansıtılır ve çeşitli kentlerde İsrailoğulları ile Kenanlıların bir arada yaşadığı belirtilir. Başka yerlerde de vurgulandığı gibi[50] sorun, Kenan şehirlerinin Kutsal Kitap'ta anlatıldığı gibi yakılıp yıkıldığına dair şimdilik pek arkeolojik kanıt olmamasıdır. Aşağıda göreceğimiz üzere, uzmanlar artık Megiddo ve Lakiş'in yüz yıl kadar sonra, M.Ö. 1130 yılı civarında yıkıldığı konusunda oldukça hemfikir, Eriha gibi diğer yerleşim yerlerinde ise M.Ö. on üçüncü ve hatta on ikinci yüzyılda yıkıma uğradıklarına dair hiçbir kanıt bulunamadı.

Sadece Hazor hâlâ bir ihtimal, çünkü düşen ahşap tavan kirişlerinden ve kavrulmuş buğday dolu kavanozlardan, akropoldeki Geç Tunç Çağı sarayının (ya da tapınağının) yakıldığı ve şehrin en azından bir kısmının tahrip edildiği anlaşıldı. Bu binalar M.Ö. on dördüncü yüzyılda, Hazor'un en parlak devrinde yapıldı. Aynı dönemde Mısır'daki Amarna Mektubu'nda da sözü geçen binalar, yıkımda muazzam ölçüde tahribata uğradı. "Şiddetli ve yıkıcı bir yangında" paramparça edilen kent kapısının da aynı şekilde ciddi zarar gördüğü, "1,5 metreye kadar yükselen kerpiç ve kül yığınlarından anlaşılıyor."[51] Şehrin üst kısımlarında yapılan son kazılarda da benzer sonuçlar elde edildi: "kalın kül tabakaları, yanmış ahşap kirişler, çatlamış bazalt taşları, camlaşmış kerpiç tuğlalar, yıkılmış duvarlar ve parçalara ayrılmış bazalt heykeller."[52] Özellikle de Hazor'un tören bölgesindeki ve başka

50 Cline 2007b, 2009a, 2009b, referanslar içerir.

51 Zuckerman 2007a: 17, alıntı kaynağı: Garstang, Yadin, ve Ben-Tor. Ayrıca Ben-Tor 2013.

52 Zuckerman 2007a: 24.

noktalardaki 1 A tabakasındaki kamu ve dinî bina kalıntıları "yoğun yıkım enkazıyla tümüyle kaplanmış ve mühürlenmişti."[53]

Ancak bu yıkımın tarihi hâlen tartışma konusu. İlk kazıyı yapan Yigael Yadin ile son kazıya katkıda bulunanlardan Amnon Ben-Tor, kentin M.Ö. 1230 civarında yıkıldığını savunuyor. Ancak yıkımın daha sonra, belki de M.Ö. on ikinci yüzyılın başlarında meydana gelmiş olması da mümkün. Kesin bir bilimsel cevap için, 2012 yazında yıkıntılarda bulunan buğday dolu amforaların radyokarbon incelemelerinin sonuçlarını beklememiz gerekecek.

Faillerin kim olduğu da belirsiz. Son kazıları yapanlar, kenti yıkanların Mısırlılar da, Kenanlılar da olamayacağını makul bir şekilde savundu, çünkü her iki kültüre ait heykeller tahrip edilmişti, bunu da bu orduların askerleri yapmazdı. Onları işaret eden çanak çömlek eksikliği ve denize uzaklık sebebiyle Deniz Kavimleri de olası faillerden sayılmadı, ancak bunlar daha az mantıklı argümanlara benziyor.

Ben-Tor, kazıda daha önce çalışan Yigael Yadin gibi yıkımın en olası ve mantıklı sorumlularının İsrailoğulları olduğunu düşünürken, diğer kazı eşbaşkanı Sharon Zuckerman ise kentin yıkımından hemen önce bir düşüş dönemi olduğunu, dolayısıyla tahribatın belki de kent sakinlerinin iç isyanı sonucu ortaya çıktığını, kentin de bundan sonra M.Ö. on birinci yüzyıla kadar terk edildiğini öne sürüyor.[54]

Özetle, Hazor'un M.Ö. on üçüncü ya da on ikinci yüzyılda yerle bir edildiği ve daha sonra yüz yıl kadar terk edildiği kesin olsa da, ne zaman ve kimin tarafından yıkıldığı belli değil. İsrailoğullarının Mısır'dan Hicret'inin de gerçek mi, yoksa sadece efsane mi olduğu meselesi de tüm dünyada pek çok insan için ilgi çekici bir soru olsa da, buna da hâlâ cevap bulunabilmiş değil. Gelecekte, özenli arkeolojik araştırmalar ya da şans eseri bir bulgu sonucunda yapılacak yeni bir keşif belki de sorunu çözümleyebilir. Belki de Hicret hikâyesiyle ilgili olarak ortaya atılan

53 Ben-Tor ve Zuckerman 2008: 3-4, 6.

54 Ben-Tor 1998, 2006, 2013; Ben-Tor ve Rubiato 1999; Zuckerman 2006, 2007a, 2007b, 2009, 2010; Ben-Tor ve Zuckerman 2008; ayrıca Ashkenazi 2012; Zeiger 2012; Marom ve Zuckerman 2012.

açıklamalardan biri doğru olabilir, örneğin İsrailoğulları Deniz Kavimlerinin Kenan ülkesinde yol açtığı kargaşadan yararlanarak bölgeyi işgal edip kontrolü ele geçirmiş olabilir; İsrailoğulları zaten ülkede yaşayan Kenanlıların bir kısmı olabilir; ya da İsrailoğulları bölgeye barış içinde ve yüzyıllar boyu devam eden bir süreçte yerleşmiş olabilir. Eğer bu alternatiflerin biri, İsrailoğullarının Kenan ülkesine nasıl geldiğini doğru şekilde açıklıyorsa, Hicret hikâyesi çok sayıda uzmanın belirttiği gibi yüzyıllar sonra uydurulmuş olmalı. Kesin bir bilgi elde edene kadar sahtekârlık tehlikesinin bilincinde olmak gerekir, çünkü Hicret'le bağlantılı olaylar, insanlar, yerler ve nesnelerle ilgili ortaya aslı astarı olmayan pek çok iddia atıldı. Şüphesiz gelecekte de kasıtlı olsun olmasın daha fazla yanlış bilgi üretilecektir.[55]

Şimdilik kesin olarak şunu söyleyebiliriz: Çanak-çömlek, mimari ve benzeri maddi kültür biçimindeki arkeolojik bulgular, tanımlanabilir bir grup olarak İsrailoğullarının kesinlikle M.Ö. on üçüncü yüzyılda Kenan'da bulunduklarını ve Kenan uygarlığının yıkıntılarının küllerinden M.Ö. on ikinci yüzyılda yükselen kültürlerin, Filistinlilerle Fenikelilerin yanı sıra İsrailoğullarının kültürü olduğunu gösteriyor. Hicret'in burada önemli olmasının sebeplerinden biri bu, çünkü Geç Tunç Çağı'nın sonundaki kargaşadan çıkıp yeni bir dünya düzeni kuracak olan halklardan biri de İsrailoğulları.

HİTİTLER, ASURLULAR, AMURRU VE AHHİYAVA

Hititlerin son kralları, özellikle de IV. Tuthaliya (M.Ö. 1237-1209) ve II. Şuppiluliuma (M.Ö. 1207-?), dünyaları ve uygarlıkları sonlarına yaklaştıklarının işaretlerini göstermeye başlamış olsa da on üçüncü yüzyılın son çeyreğinde, yaklaşık M.Ö. 1237 yılından itibaren hâlâ faaldi. Tuthaliya, Hitit başkenti Hattuşa'dan sadece bir kilometre uzaklıktaki Yazılıkaya'da kültürlerinin tüm tanrı ve tanrıçaları ile kendi resmini kireç taşlarına oydurdu.

55 İnceleme ve ek referanslar için bkz. Cline 2007b: 86-92; Cline 2009a: 76-78; ayrıca Cline 2009b.

Bu dönemde Hititler Mezopotamya'daki Asurlularla savaş hâlindeydi. Asurlularla daha önceki bir bölümde, Amarna firavunlarının döneminde Asur'a hükmeden ve iki ülke arasındaki bir evlilik ittifakı ters gittiğinde Babil'i yağmalayan I. Ashur-uballit'i ele aldığımızda tanışmıştık.[56] Ashur-uballit'in ölümünden sonra kısa bir duralama yaşayan Asurlular, yeni kralları I. Adad-nirari'nin (M.Ö. 1307-1275) döneminde yeniden canlandı. Asurlular, Adad-nirari'nin ve haleflerinin liderliğinde on üçüncü yüzyılın başında Yakın Doğu'da büyük bir güç olarak ortaya çıktı.

I. Adad-nirari, diğer başarılarının yanı sıra Mitannilere karşı savaşarak Vaşukanni'yi ve bazı diğer kentleri ele geçirdi. Tahta kendi himayesindeki bir kralın oturmasını sağlayarak Asur İmparatorluğu'nu Hitit topraklarına dayanacak ve neredeyse Akdeniz'e ulaşacak kadar genişletti. Ancak bunda sanıldığı kadar zorlanmamış olabilir, çünkü Hititler yıllar önce, daha I. Şuppiluliuma'nın döneminde Mitannileri ezici bir yenilgiye uğratmıştı.[57]

Adad-nirari'nin politikalarının çoğunu sürdüren ve belki de Mitanni Krallığı'nı sona erdiren[58] I. Şalmaneser'in (M.Ö. 1275-1245) döneminden sonra, Asur'un en büyük "savaşçı kralların-dan" biri olan ve yaklaşık M.Ö. 1244-1208 arası tahtta kalan I. Tukulti-Ninurta dünya sahnesine adım attı. Babil'e saldırmaya karar vermekle Adad-nirari'nin izinden gidiyor, ama belki bir önceki yüzyıldaki atası Ashur-uballit'e de öykünüyordu. Ancak Tukulti-Ninurta, Ashur-uballit'ten fazlasını başardı: Kassit Kralı IV. Kaştiliaşu'yu savaşta yenip Asur'a zincirlere vurulmuş hâlde getirmekle kalmadı, yaklaşık M.Ö. 1225 yılında Kassit Krallığı'nı da ele geçirip bir süre kendisi yönetti, daha sonra da tahta kendi adına hüküm süren bir kukla kral getirdi. Fakat bu çok başarılı bir girişim olmadı: Hemen sonrasında, doğudaki, şimdi İran'ın güneybatısı olan İran Platosu'ndaki topraklarından gelen bir Elam ordusu saldırıp kukla Kral Enlil-nadin-şumi'yi devirdi. Bu

56 Bryce 2009: 85.
57 Kuhrt 1995: 353-54; Bryce 2012: 182-83.
58 Bryce 2005: 314.

münferit bir olay da olmayacaktı, çünkü Elamlılarla kısa süre içinde yeniden karşılaşacağız.[59]

Asurlu savaşçı Kral I. Tukulti-Ninurta, diğer başarılarının yanı sıra IV. Tuthaliya liderliğindeki Hititleri de yenerek antik dönemdeki Yakın Doğu'nun güç dengesini kökünden değiştirdi. İddialara göre o kadar güçlü oldu ki, ta Ege'nin öteki tarafında, Yunan anakarasındaki Böotya'da bulunan Tebai'deki Miken kralına hediye olarak bir mina (Yakın Doğu'da kullanılan bir ağırlık birimi, büyük ihtimalle yarım kilodan biraz fazla) lapis lazuli gönderdi.[60]

Dolayısıyla, M.Ö. 1207 yılında, Tukulti-Ninurta kendi oğullarından biri tarafından suikasta uğradıktan sadece bir yıl sonra Doğu Akdeniz'e ilk Deniz Kavimleri saldırısı gerçekleştiğinde, Asur artık neredeyse iki yüz yıldır antik dönemde Yakın Doğu'nun uluslararası arenasındaki en büyük oyunculardan biri konumundaydı. Yüzyıllardır Mısır, Babil, Hitit ve Mitanni ile evlilik, siyaset, savaş ve ticaret bağlantıları kurmuş olan bu krallık, kesinlikle Geç Tunç Çağı boyunca büyük güçlerden biriydi.

Asur Kralı Tukulti-Ninurta'nın hükümdarlığı sırasında imparatorluklarına karşı bariz ve ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kalan Hititler, sahilden doğudaki Asur topraklarına doğru ilerlemek isteyen herkesi durdurmak niyetindeydi. Bunun için kullanılan bir strateji, Hitit Kralı IV. Tuthaliya ile kayınbiraderi Şauşgamuva'nın yaklaşık M.Ö. 1225 yılında imzaladığı bir anlaşmayla ilgiliydi. Kuzey Suriye'nin, Asur'a erişimin sağlanabileceği kıyı bölgeleri, Amurru Kralı Şauşgamuva'nın denetimi altındaydı. Anlaşmada artık bildiğimiz saygı cümleleri yer alıyordu: Dostumun düşmanı benim de düşmanımdır; dostumun dostu benim de dostumdur. Bu yüzden kendinden "majestelerim" diye üçüncü şahıs olarak söz eden IV. Tuthaliya, Şauşgamuva'ya şöyle sesleniyordu:

59 Porada 1992: 182-83; Kuhrt 1995: 355-58; Singer 1999: 688-90; Potts 1999: 231; Bryce 2005: 314-19; Bryce 2009: 86; Bryce 2012: 182-85. Singer'e göre Tukulti-Ninurta'nın saltanatı M.Ö. 1244 değil, 1233'te başlamıştır.

60 Hititlere karşı Kuzey Mezopotamya'daki savaşla ilgili diğerlerinin yanı sıra bkz. Bryce 2012: 54, 183-84. Böotya'daki Tebai'ye gönderilmiş olması mümkün olan hediyeyle ilgili olarak bkz. Porada 1981, kısa bir özet için bkz. Cline 1994: 25-26.

> Mısır Kralı Majestelerimin dostuysa, senin de dostun olacaktır. Ancak Majestelerimin düşmanıysa, senin de düşmanın olacaktır. Babil Kralı Majestelerimin dostuysa, senin de dostun olacaktır. Ancak Majestelerimin düşmanıysa, senin de düşmanın olacaktır. Asur Kralı Majestelerimin düşmanı olduğundan senin de düşmanın olacaktır. Tüccarın Asur'a gitmeyecek, sen de onun tüccarının ülkene gelmesine izin vermeyeceksin. Ülkenden geçmeyecek. Ama ülkene gelecek olursa, onu yakala ve Majestelerime gönder. Bu mesele (senin tarafından) yeminli [olsun].[61]

Antik dünya konulu incelememizde bu karşılıklı takdir anlaşmasının iki noktası özellikle önemli. Birincisi, IV. Tuthaliya'nın, Şauşgamuva'ya "Ahhiyava['nın] hiçbir gemisinin ona (yani Asur kralına) gitmesine [izin vermeyeceksin]" demesi.[62] Birçok akademisyene göre burada bir ambargoya referans yapılıyor: bir önceki bölümün sonunda sözü edilen ambargoya. Eğer öyleyse, ambargo genellikle oldukça modern bir kavram olarak düşünülse de, Hititler Asurlulara karşı üç bin yıl önce ambargo uygulamış olabilir.[63]

İkinci önemli nokta ise birkaç satır öncesinde IV. Tuthaliya'nın şöyle yazmış olması: "Benimle aynı mevkie sahip krallar Mısır kralı, Babil kralı, Asur kralı ~~ve Ahhiyava kralıdır~~."[64] "Ahhiyava kralı" kelimelerinin çizilmiş olması bu kitaptaki bir basım hatası değil, IV. Tuthaliya'nın kil tabletinde bulunan bir çizgi. Yani bu elimizdeki tablet, anlaşmanın, içindeki maddelerin çizilebildiği, eklenebildiği ve değiştirilebildiği kaba bir taslağı. Daha da önemlisi, elimizdeki bu nesne Ahhiyava kralının bu noktada artık Geç Tunç Çağı dünyasının diğer güçleriyle, yani Mısır, Babil, Asur ve Hitit krallarıyla aynı mevkide sayılmadığını gösteriyor.

Ege'de ya da Anadolu'nun Batı kıyısında nelerin olup da bu duruma sebep olduğunu sormak mantıksız olmaz. Olan her neyse bu mektuptan kısa süre önce meydana gelmiş olmalı,

61 Çeviri Beckman, Bryce ve Cline'a göre 2011: 61; daha önce Bryce 2005: 315-19.

62 Çeviri Beckman, Bryce ve Cline'a göre 2011: 63.

63 Bu konuyu daha önce çok sayıda yayınımda ele aldım; en yakın tarihli olarak bkz. Cline 2007a: 197, ek referanslar içerir.

64 Çeviri Beckman, Bryce ve Cline'a göre 2011: 61; daha önce Bryce 2005: 309-10.

çünkü unutmayalım ki IV. Tuthaliya'nın babası III. Hattuşili'nin döneminde Hitit kralı Ahhiyava kralına "Büyük Kral" ve "kardeşim" diye hitap ediyordu. Belki Ahhiyava metinlerinden birinde, "Milavata Mektubu" olarak bilinen mektupta bir ipucu bulabiliriz. Büyük ihtimalle IV. Tuthaliya döneminde yazılmış olan mektuptan, eskiden Mikenlerin bölgesi olan Anadolu'nun Batı kıyısındaki Milavata (Milet) kenti ve çevresindeki toprakların artık Ahhiyava kralının değil, Hititlerin kontrolünde olduğu anlaşılıyor.[65] Buna göre Ahhiyava kralı, Hitit kralının gözünde "Büyük Kral" özelliğini yitirmiş olabilir. Bununla birlikte, Hitit kralının Miken hükümdarının "rütbesini indirmesinin", çok daha büyük bir olayın, belki de Ege'de, daha doğrusu Yunan anakarasında meydana gelmiş olan bir olayın sonucu olabileceğini de gözden çıkarmamak gerekir. Bunu bir sonraki bölümde göreceğiz.

HİTİTLERİN KIBRIS İSTİLASI

Tüm bunlar olup biterken IV. Tuthaliya Kıbrıs'ı istila etmeye karar verdi. Kıbrıs M.Ö. ikinci binyıl boyunca önemli bir bakır kaynağıydı. Belki de Hititler tunç üretimi için elzem olan bu değerli madene egemen olmaya karar vermişti. Ancak Tuthaliya'nın Kıbrıs'a saldırma sebebi konusunda emin değiliz. Belki de bölgeye Deniz Kavimlerinin gelmesiyle ya da bu dönemde Doğu Akdeniz'de yaşandığı tahmin edilen kuraklıkla da ilgili olabilir. Yeni bilimsel keşiflerin yanı sıra, uzun zamandır bilinen bazı metinler de böyle bir kuraklığın meydana geldiğine işaret ediyor: Bu metinlerde, Kuzey Suriye'deki Ugarit'ten Kilikya, yani Güneydoğu Türkiye'deki liman kenti Ura'ya acil bir tahıl nakliyatı yapıldığından söz ediliyor.[66]

65 İnceleme için bkz. Beckman, Bryce ve Cline 2011: 101-22; daha önce Bryce 1985, 2005: 306-8.

66 Bryce 2005: 321-22; Demand 2011: 195. Kıbrıs'ta da bu dönemde kuraklık yaşanmış olması ihtimali var, bkz. aşağıda.

Önce Tuthaliya'nın heykeline kazınan, sonra da Tuthaliya'nın oğlu II. Şuppiluliuma'nın döneminde bir tablete kopyalanan bir metinde şu sözler geçer: "Alaşiya kralını karılarıyla, çocuklarıyla birlikte yakaladım... Altın ve gümüş dâhil tüm malları ve esir ettiğim tüm insanları alıp eve, Hattuşa'ya getirdim. Alaşiya ülkesini esir ettim ve oracıkta vergiye bağladım."[67] II. Şuppiluliuma, IV. Tuthaliya'nın yazıtını kopyalamakla kalmayıp üstüne bir de Kıbrıs'ı fethetti. Ülkeyi askerleriyle ele geçirmesini anlatan yazıt şöyle: "Ben, Büyük Kral Şuppiluliuma, hızla denize [açıldım]. Alaşiya gemileri benimle denizde üç kez çarpıştı. Onları yok ettim. Gemileri ele geçirip denizde ateşe verdim. Yeniden toprağa ayak bastığımda Alaşiya ülkesinden düşman sürüler hâlinde karşıma çıktı. Onlarla [savaştım]."[68]

Belli ki Şuppiluliuma saldırılarında ve belki de Kıbrıs işgalinde başarılıydı, ama IV. Tuthaliya'nın zaten ele geçirdiği adayı niçin tekrar istila edip savaşması gerektiği belli değil. Gitgide daha fırtınalı bir dönemde bakır kaynaklarını ya da uluslararası ticaret yollarını ele geçirmek (ya da geri kazanmak) istemiş olabilir. Bunu belki de hiç öğrenemeyeceğiz. Son kara muharebesinin nerede yaşandığı da belli değil; bu konuda uzmanlar hem Kıbrıs'ı hem de Anadolu kıyısını ihtimaller olarak görüyor.

Babasının ölümü üzerine tahta geçen II. Şuppiluliuma, M.Ö. on dördüncü yüzyılda hüküm süren ünlü atası I. Şuppiluliuma'nın ismini kullanmaya başlamıştı. (Gerçi yeni kralın adı biraz farklı, Şuppiluliuma yerine Şuppililiama şeklinde yazılıyordu.) Belki selefinin başarılarını taklit edebilmeyi umuyordu. Bunun yerine Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüne önderlik etti. Bu süreçte kendisi ve Hitit ordusu, Kıbrıs'ı işgal etmenin yanı sıra bir kez daha Batı Anadolu'da sefere çıktı.[69] Bir uzman, yakın tarihli bir makalede, II. Şuppiluliuma'nın döneminden belgelerin çoğunun "Hitit başkentinde artan bir istikrarsızlığa ve gitgide artan

67 Çeviri Bryce'a göre 2005: 321, Güterbock'a göre. İnceleme için bkz. 321-22 ve 333; benzer çeviri için bkz. Beckman 1996b: 32 çeviri için Hoffner 1992: 48-49.

68 Çeviri Beckman'a göre 1996b: 33; ayrıca bkz. Bryce 2005: 332; Singer 2000: 27; Singer 1999: 719, 721-22; Hoffner 1992: 48-49; Sandars 1985: 141-42.

69 Bryce 2005: 323, 327-33; Singer 2000: 25-27; Hoffner 1992: 48-49.

bir güvensizlik duygusuna işaret ettiğini" belirtiyor. Öte yandan, yakında nelerin yaşanacağı düşünülürse, "huzursuzluk" kelimesini kullanmak daha doğru olacaktır.[70]

İRİA BURNU VE GELİDONYA BURNU BATIKLARI

Su altı arkeologları, 1993 ve 1994 yıllarında Yunan anakarasının Argolis kıyısı açıklarında, Miken yakınlarında başka bir antik dönem yelkenlisinin batığının kazılarını yaptı. Taşınan çanak çömleğe bakılırsa bu gemi Kıbrıs'tan geliyordu. İria Burnu batığı olarak bilinen bu geminin yaklaşık M.Ö. 1200 yılından kalmış olduğu tahmin ediliyor. Bu gemi, Hititlerin Kıbrıs'a yaptığı baskınlara karşın bu dönemde Kıbrıs ile Miken arasındaki ticaretin devam ettiğinin kanıtı olabilir.[71]

Yaklaşık aynı dönemde, Anadolu kıyısı açıklarında, Uluburun gemisinin yüz yıl önce battığı yerin yakınlarında bir başka gemi daha battı. Gemiye, battığı nokta olan, Türkiye'nin güneybatısındaki Gelidonya Burnu'nun adı verildi. Daha önce belirttiğimiz gibi, George Bass 1960'lı yıllarda bu gemiyle hem kariyerinin hem de su altı arkeolojisinin ilk adımlarını attı. Bass, Gelidonya Burnu batığının Ege'ye giden bir Kenan gemisi olduğu ve yaklaşık M.Ö. 1200 yılında battığı görüşündeydi.[72]

Bass, son elli yılda su altı araştırması teknolojisinde yapılan büyük gelişmelerin sonucu olarak keşfedilen yeni ekipmanı kullanarak kalıntıları incelemek için batık alanına yıllarca tekrar tekrar geri döndü. Geminin muhtemelen Yakın Doğu'dan yola çıktığına dair asıl fikrini desteklemeye devam eden birkaç yeni nesne buldu. Ancak ilginç bir şekilde geminin çapası ve gemide bulunan bazı seramikler üzerinde yapılan yeni analizler sonucunda ortaya çıkan bulgular, geminin büyük ihtimalle Kenan değil Kıbrıs kökenli olduğunu ortaya koyuyor.[73]

70 Singer 2000: 27.
71 Phelps, Lolos ve Vichos 1999; Lolos 2003.
72 Bass 1967; Bass 1973.
73 Bass 1988; Bass 2013.

Akdeniz'de tam olarak nereden yola çıkmış olursa olsun, Gelidonya Burnu gemisi ve yükü Uluburun batığı kadar etkileyici olmasa da çok önemli. Daha küçük olan Gelidonya gemisi, çoğu zaman doğrudan bir ticari ya da diplomatik görevle hareket etmek yerine limandan limana "gezinerek" ufak çapta alışveriş yapan bir gemi olarak tanımlanır.[74] Bu da, M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarında, Doğu Akdeniz'de ve Ege bölgelerinde düzenler çökmeye başladığında bile uluslararası ticaretin devam ettiğine dair başka bir kanıttır.

74 Cline 1994: 100-101.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. PERDE

BİR DÖNEMİN SONU: M.Ö. ON İKİNCİ YÜZYIL

Beklediğimiz an sonunda geldi: Oyunun doruk noktası, Geç Tunç Çağı'nda Ege ve Doğu Akdeniz'i karakterize eden üç yüz yıldan uzun süreli küresel ekonominin sonuna dramatik bir başlangıç. Bu son perdede göreceğimiz gibi, M.Ö. on ikinci yüzyıla ticaret ve uluslararası ilişkilerle ilgili hikâyelerden çok acı ve yıkım hikâyeleri damga vurdu. Ancak önce ticaret ve uluslararası ilişkilere dair öykülerle, yani mutlu bir noktadan başlayabiliriz.

UGARİT VE MİNET EL-BEİDA'NIN KEŞFİ

Şans hazırlıklı olan ruhlara yardım eder derler, ama bazen hazırlıksız ruhlar bile bir fırsat yakalar. Zira Suriye'nin kuzey kıyısındaki Ugarit Krallığı'nın ve kentinin keşfine yol açan, arkeoloji eğitiminden nasibini almamış bir çiftçinin tesadüfen bulduklarıydı. 1929'da Minet el-Beida Körfezi'nde bir mezarın bulunduğuna dair haberler yayılınca Fransız arkeologlar soluğu bölgede aldı. Kazılarda hızla, şu anda Minet el-Beida olarak anılan bir liman kentinin kalıntıları ortaya çıkarıldı. Kısa süre sonra, kıyıdan sekiz yüz metre daha uzakta, Ras Şamra adı verilen bir tepenin derinliklerinde Ugarit'in başkenti bulundu.[1]

1 Yon 2006: 7. Bu yerleşim yerleriyle ilgili çok sayıda bilimsel yayın vardır, ama Curtis 1999 oldukça kısa ve kolay anlaşılır bir yayın. Ugarit'in siyasi ve

Ugarit'te ve Minet el-Beida'da o günden beri Fransız ekipleri neredeyse aralıksız kazı yapıyor. Claude Schaeffer'in 1929'da başlattığı kazı çalışmalarını en son 1978 ile 1998 arasında Marguerite Yon yönetti. 1999 yılından beri ise Fransız ve Suriyeli uzmanlar kazı çalışmalarına birlikte devam ediyor.[2] Tüm bu çalışmalar sonucunda, işlek, hareketli ve müreffeh bir ticari kentin ve limanın kalıntıları ortaya çıkarıldı. Liman ve kentin M.Ö. on ikinci yüzyılın başlarında aniden yıkıldığı ve terk edildiği tahmin ediliyor. Yıkıntılarda Akdeniz ve Ege'nin her yerinden ürünler bulundu. Örneğin Minet el-Beida'daki bir depoda hâlâ Kenan'dan gelmiş olan seksen amfora duruyordu. Ne yazık ki bu amforalar 1930'larda bulundu, bu yüzden içlerindeki maddeler üzerinde özenli bilimsel analizler yapılmadı.[3]

Ugarit'teki özel konutlarda ve kraliyet sarayında 1950'lerden beri tüccarların ve Ugarit hanedanının finansal faaliyetlerini belgeleyen çok sayıda önemli arşiv bulundu. Bu arşivlerdeki mektuplar ve diğer nesneler Tunç Çağı'nda genelde yapıldığı gibi kil tabletler üzerine yazılmıştı, ancak arşivlerde farklı dillerde yazılmış olan tabletler de vardı: Bazıları Akadca, bazıları Hititçe, bazıları Mısırca, bazıları da Hurrice gibi daha az yaygın kullanılan dillerdeydi.

Tabletlerde uzmanların daha önce hiç görmediği bir dil de vardı. Hızla çözülen bu dile Ugaritçe adı verildi. Bu dilde, bilinen en eski alfabetik yazılardan biri kullanılıyordu - ancak metinlerde aslında biri Fenike alfabesi gibi yirmi iki harften, diğeri de sekiz ek harften oluşan iki ayrı alfabe vardı.[4]

Bu Ugaritçe metinlerden o kadar çok sayıda bulundu ki artık modern akademi dünyasında Ugarit araştırmaları adında bir küçük ölçekli sanayi oluştu. Metinlerin arasında tüccarların ve kralın arşivleri ve yazışmalarının yanı sıra mirasının bilincinde olan

ekonomik tarihi ile ilgili iyi bir özet için bkz. Singer 1999. Ayrıca bkz. Podany 2010: 273-75.

2 Caubet 2000; Yon 2003, 2006: 7-8.

3 Bu Kenan kaplarının bulundukları yerdeki fotoğrafları için bkz. Yon 2006: 142-43, kısa bir inceleme ve ek referanslar içerir.

4 Dietrich ve Loretz 1999; Yon 2006: 7-8, 44, ek referanslar içerir.

başarılı bir uygarlığın edebiyat, mitoloji, tarih ve din örnekleri de bulunuyor. Bunların sonucunda yıkıntılarından Ugarit kentinin yapısını ortaya çıkarıp metinlerinden de kent sakinlerinin günlük hayatlarını ve inanç sistemlerini anlayabiliyoruz. Örneğin çok sayıda tanrıya taptıkları, özellikle El ve Baal'in ön planda olduğu açık. Ayrıca, III. Amenhotep ve Akhenaton'a yazdıkları mektupları Mısır'daki Amarna arşivinde bulunan I. Ammistamru ve II. Niqmaddu'dan, M.Ö. on ikinci yüzyılın ilk on yılında hüküm süren son kral Ammurapi'ye kadar krallarının adlarını da, Ugarit krallarının komşuları Amurru Devleti'nden ve büyük ihtimalle daha büyük Hitit Krallığı'ndan prenseslerle evlendiğinizi de biliyoruz. Ancak tam anlamıyla krallara layık çeyizlerin el değiştirdiği bu hanedan evliliklerinin en az biri, mahkemelerde yıllarca sürünen acı bir boşanma ile sonuçlandı.[5]

UGARİT VE TÜCCARLARININ PARASAL VE TİCARİ BAĞLANTILARI

Kentin hayatı boyunca Ugarit halkı ve kralları canlı ticaret ilişkileri içindeydi. Minet el-Beida Limanı pek çok ulustan gemiyle dolup taşardı. Ugarit kenti belli ki uluslararası bir ticaret merkeziydi. Ugarit M.Ö. on dördüncü yüzyılın ilk yarısında Mısır'a tebaalık etmek zorunda kalmış olabilir, ama bu yüzyılın ikinci yarısında Şuppiluliuma'nın bölgeyi fethetmesinden sonra, yaklaşık M.Ö. 1350-1340 yıllarından itibaren Hititlerin tebaası olduğu kesin. Çoğu kentin varlığının son elli yılından kalan çeşitli arşivlerde bulunan metinler, Ugarit ile Mısır, Kıbrıs, Asur, Hititler, Karkamış, Sur, Beyrut, Amurru ve Mari dâhil küçüklü büyüklü pek çok ülke arasında ilişkiler bulunduğunu belgeliyor. Kısa süre önce bu listeye Ege de eklendi.[6]

5 Yon 2006: 7-8, 19, 24; Lackenbacher 1995a: 72; Singer 1999: 623-27, 641-42, 680-81, 701-4. Ugarit krallarının gönderdiği Amarna Mektupları: EA 45 ve 49, diğerlerinin arasında EA 46-48 olabilir; bkz. Moran 1992.

6 Van Soldt 1991; Lackenbacher 1995a: 69-70; Millard 1995: 121; Huehnergard 1999: 375; Singer 1999: 704. Ayrıca bkz. Singer 2006: özellikle 256-58; Bell 2006: 17; McGeough 2007: 325-32.

Tabletlerde Ugarit'ten boyanmış yün gibi kolay bozulabilen malların yanı sıra keten giyim, yağ, kurşun, bakır ve tunç nesneler ihraç edildiği de özellikle belirtiliyor. İhraç edilen mallar özellikle doğuya, Mezopotamya'ya gönderilmiş. Beyrut, Sur ve Fenike kıyısındaki Sidon (Sayda) ile yoğun ticari bağlantılardan da söz ediliyor.[7] Ugarit'te ise Ege, Mısır, Kıbrıs ve Mezopotamya'dan gelmiş olan nesneler bulundu. Buluntular arasında Miken yapımı kaplar, üzerinde Mısır Firavunu Merneptah'ın ismi bulunan bir tunç kılıç, yüzlerce su mermerinden kap parçası ve benzeri lüks nesneler var.[8] Bunların yanı sıra şarap, zeytinyağı ve buğday gibi daha sıradan mallar, bu sayfalarda daha önce tanıştığımız, gemisi M.Ö. on dördüncü yüzyılın ortalarında Girit'e gidip dönen Sinaranu gibi tüccarlar sayesinde Ugarit'e ulaştı. Ugaritlilerin Hititlere her yıl haraç gönderecek mali gücü olduğunu, bu haracın beş yüz şekel altın, boyalı yün, giyecekler ve Hitit kralı, kraliçesi ve yüksek düzey memurları için altın ve gümüş bardaklardan oluştuğunu da biliyoruz.[9]

Daha sonraları, Ugarit on ikinci yüzyılın başlarında yıkıldığında faal olan başka Ugaritli tüccarlar hakkında da bilgi sahibiyiz. Bu bilgiler, çoğu son yıllarda bu tüccarların evlerinde bulunmuş olan tabletler sayesinde elde edildi. Bu tabletlerden bazıları sayesinde kentin nasıl sona erdiğini daha iyi anlayabildik.[10] Tüccarlara ait bu evlerden biri olan, kraliyet sarayının güney kısmı yakınlarındaki bir ev, "Yabninu'nun Evi" adını taşıyor. Evin tamamı ortaya çıkarılmış olmasa da en az bin metrekarelik yüzölçümüne sahip olduğu biliniyor, yani belli ki Yabninu oldukça başarılı bir tüccardı. Bu evin yıkıntıları arasında bulunan altmıştan fazla tabletin aslında üst katta depolandığı tahmin ediliyor. Tabletler Akadca, Ugaritçe ve henüz çözülememiş olan, Kıbrıs Adası'nda

7 Singer 1999: 657-60, 668-73; Pitard 1999: 48-51; Bell 2006: 2, 17; McGeough 2007; Bell 2012: 180.

8 Yon 2006: 20-21, belirli nesnelerin resimleri ve incelemeleri 129-72, kılıç 168-69; Singer 1999: 625, 676; McGeough 2007: 297-305.

9 Tablet RS 17.382 + RS 17.380; bkz. Singer 1999: 635; McGeough 2007: 325.

10 Lackenbacher 1995a; Bordreuil ve Malbran-Labat 1995; Malbran-Labat 1995. Ugarit'in sonu ile ilgili daha önce yapılan incelemelerden bazıları Astour 1965 ve Sandars 1985.

kullanılan ancak Yunan anakarasındaki Tiryns kentinde bulunan amforaların üstünde de görülen Kıbrıs-Minoa dilinde yazılmış. Tabletlerde yazılı metinler ve evin içinde bulunan ithal nesneler, Yabninu'nun ticaret faaliyetlerinin Kıbrıs, Levant sahilinin güneyi, Mısır ve Ege bağlantılarını içerdiğini belgeliyor.[11]

Rapanu'nun Evi adı verilen başka bir evde de 1956 ve 1958 yıllarında iki yüzden fazla tablet bulundu. Tabletler hızla incelendi ve on yıl sonra, 1968 yılında yayınlandı. Tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla Rapanu hem yazman hem de Ugarit kralının, büyük ihtimalle II. Ammistamru'nun (yaklaşık M.Ö. 1260-1235) yüksek rütbeli bir danışmanıydı. Arşivin içeriklerine göre Rapanu en yüksek düzeyde çok hassas müzakerelerle ilgileniyordu. Metinlerin arasında, Ugarit kralı ile Kıbrıs (Alaşiya) kralı arasında, ikisinin de Deniz Kavimlerinin tehdidi altında olduğu dönemde yapılan yazışmalar var. Ayrıca yakınlardaki Karkamış kralı ve daha uzaktaki Mısır firavunuyla yazışmalar da bulunuyor. Mısır firavunuyla yapılan yazışmalar, Levant kıyısında Kenanlıların karıştığı bir olayla ilgili.[12]

Mektuplardan birinde Ugarit ile Kıbrıs arasındaki yağ ticaretinden söz ediliyor. Ugarit'in sondan bir önceki kralı olan II. Niqmaddu, bu mektubu Alaşiya kralına yazarken krala "baba" diye hitap ederek kendisinden de "oğlun" diye söz etmiş.[13] Eğer Ugarit kralı Kıbrıslı bir prensesle evlenmediyse (ki bu mümkün), "baba" kelimesinin kullanımı büyük ihtimalle Kıbrıs kralının, dönemin genel terminolojisine uyarak aynı zamanda hem bir aile ilişkisi kurma, hem de Ugarit kralına üstünlüğüne ya da daha büyük yaşına saygı gösterme çabasına işaret ediyor. Bu evde bulunan başka bir tabletten ise daha önce söz ettik: düşman gemilerinin Ugarit'e gelişinin tarif edildiği tablet. Schaeffer bu tabletin Kıbrıs kralına gönderilmeden önce pişirilmesi için konduğu fırında bulunduğu görüşündeydi. Aşağıda bu metni tekrar ele alacağız.

11 Yon 2006: 51, 54; McGeough 2007: 183-84, 254-55, 333-35; Bell 2012: 182-83. Kıbrıs-Minoa ile ilgili olarak bkz. Hirschfeld 2010, referanslar içerir.

12 Yon 2006: 73-77, referanslar içerir; van Soldt 1999: 33-34; Bell 2006: 65; McGeough 2007: 247-49; Bell 2012: 182.

13 Ugaritçe metin RS 20.168; bkz. Singer 1999: 719-20; orijinal yayın Nougayrol ve diğerleri 1968: 80-83.

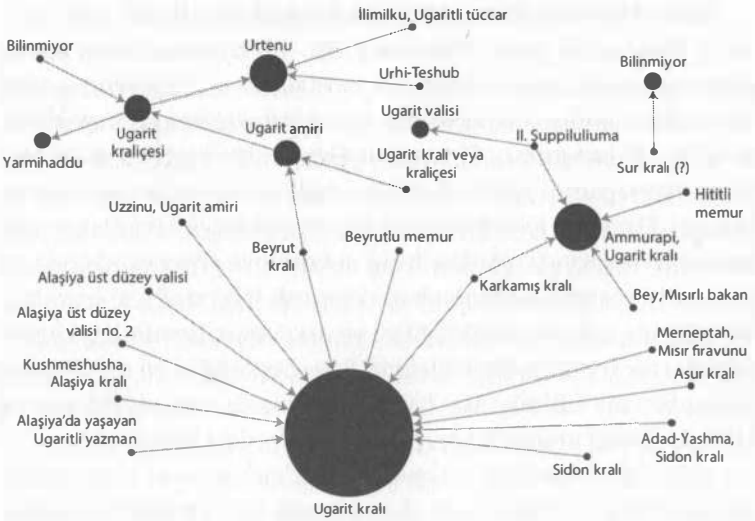
En yakın zamanda keşfedilen tabletlerin bazılarına Urtenu'nun Evi adı verilen binada rastlandı. Bu bina, alanın güney kısmında, 1973 yılında modern bir askerî sığınak inşa edilirken tesadüfen keşfedildi. Arkeologların, sığınak yapımı için temel kazınırken (ve bu arada evin merkezî kısmı darmadağın edilirken) oluşan toprak ve buluntu yığınında kazı yapmalarına izin verildi. Çok sayıda tablet bulundu, bunların hepsi bu arada yayınlandı. Daha sonra, 1986-1992 arasında daha özenle yapılan kazılarda bir dizi tablet daha bulundu ve bunlar da yayınlandı. 1994-2002 arasında bulunan tabletler ise hâlen inceleniyor. Bu arşivde toplam 500'den fazla tablet var. Sadece 1994 yılında 134 tablet bulundu. Tabletlerin bazıları Ugaritçe, büyük çoğunluk ise Akadca yazılmış. Aralarında Mısır, Kıbrıs, Hatti, Asur, Karkamış, Sidon, Beyrut ve belki de Sur krallarının mektupları bulunuyor.[14] En eski tabletlerden biri, Asur kralının, büyük ihtimalle I. Tukulti-Ninurta'nın, Ugarit kralına, belki II. Ammistramru ya da İbirana'ya gönderdiği, Tukulti-Ninurta ve Asurluların, IV. Tuthaliya ve Hititleri yendiği çarpışma ile ilgili bir mektup.[15]

Kazı ekibinin bir üyesinin belirttiği gibi, tabletlere göre Urtenu M.Ö. on ikinci yüzyılında başlarında faal olan, sosyal konumu yüksek biriydi. Anlaşıldığı kadarıyla kraliçenin damadının yönettiği büyük bir ticaret şirketinde çalışıyordu. Şirket Suriye'nin iç kısımlarındaki Emar ve yakınlardaki Karkamış ile ticaret yapıyordu. Urtenu, başka uzun mesafe ticaret girişimlerinin yanı sıra Kıbrıs'la da ticaret anlaşmaları ve müzakereler yürütüyordu.[16] Evde bulunan, Kıbrıs'tan gönderilen beş mektup son derece önemli, çünkü bunlarda tarihte ilk defa Tunç Çağı'nda Kıbrıs kralı olan birisinin ismi geçiyor: Kushmeshusha adında bir adam. Bu kraldan iki mektup, ayrıca adanın üst düzey valilerinden iki mektup ile ilginç bir şekilde o sırada Kıbrıs'ta yaşayan Ugaritli bir yazmanın yazdığı

14 Malbran-Labat 1995; Bordreuil ve Malbran-Labat 1995; Singer 1999: 605; van Soldt 1999: 35-36; Yon 2006: 22, 87-88; Bell 2006: 67; McGeough 2007: 257-59; Bell 2012: 183-84. Ayrıca bkz. Bordreuil, Pardee, ve Hawley 2012.

15 RS 34.165. Bordreuil'de Lackenbacher 1991: 90-100; Hoffner 1992: 48; Singer 1999: 689-90.

16 Singer 1999: 658-59; ayrıca bkz. Cohen ve Singer 2006; McGeough 2007: 184, 335.

Resim 9. Urtenu'nun Ugarit'teki arşivindeki mektuplar (ayrıntılı olmaktan çok örnekleyici; düğüm noktaları = mektup gönderen ya da alan kişiler; köşeler/çizgiler = aralarında yazışmaların yapıldığı çiftler; dairelerin büyüklüğü = mektupların sayısı; tasarlayan D.H. Cline).

bir mektup var. Bu beş mektup da şimdi daha önce Rapanu'nun Evi'nde bulunan dört mektupla bir araya getiriliyor.[17]

Evdeki iki mektupta, Anadolu'nun güneybatısındaki (daha sonra Likya olarak bilinen) Lukka topraklarında Ugarit'ten bir geminin gelmesini bekleyen iki "Hiyavalıdan" söz ediliyor. Mektuplar, büyük ihtimalle II. Şuppiluliuma olan bir Hitit kralı ve en üst düzey memurlarından biri tarafından Ugarit'in son kralı Ammurapi'ye gönderilmiş. Bunlar Ugarit arşivlerinde Ege halkıyla ilgili bilinen ilk referanslar, çünkü "Hiyava" şüphesiz Hititçe "Ahhiyava" ile bağlantılı, Ahhiyava kelimesi de daha önce gördüğümüz gibi çoğu uzmana göre Mikenler ve Tunç Çağı Ege bölgesi anlamına geliyor.[18]

17 Singer 1999: 719-20, daha önceki raporların özeti; Bordreuil ve Malbran-Labat 1995: 445.

18 Lackenbacher ve Malbran-Labat 2005: 237-38 ve nn. 69, 76; Singer 2006: 256-58; Cline ve Yasur-Landau 2007: 130; Bryce 2010; Bell 2012: 184. Hitit kralının

Mısır Firavunu Merneptah'tan bir mektup, Ugarit kralının - ya III. Niqmaddu ya da Ammurapi'nin - mektubuna cevap olarak yazılmış. Ugarit kralı, firavunun heykelinin yapılıp kentte, Baal tapınağının önüne dikilebilmesi için bir heykeltıraş gönderilmesi talebinde bulunmuş. Firavun, mektupta bu isteği reddederken Mısır'dan Ugarit'e gönderilen lüks malların uzun bir listesini de eklemiş. Firavuna göre bu mallar Ugarit'e gidecek bir gemiye yüklenmişti. Aralarında yüzden fazla dokuma ve giyecek, abanoz ve kırmızı, beyaz ve mavi taş levhalar da vardı.[19] Bu malların neredeyse tamamının kolay çürüdüğünü ve arkeolojik kayıtlara geçemeyeceğini bir kez daha belirtmeliyiz. Bu sebeple iyi ki bu metinde bu mallardan söz edilmiş; aksi hâlde bir zamanlar var olduklarını ve Mısır ile Ugarit arasında alınıp satıldıklarını asla bilemezdik.

Arşivdeki başka bir mektup, Ugarit'ten seyahat ettiği gemiden söz eden Zu-Aštarti adındaki bir ulak ya da temsilcinin elinden çıkmış. Zu-Aštarti, yolda alıkonulduğunu belirtiyor. Kimi uzmanlar, belki de kaçırıldığı fikrini öne sürdü, ama mektupta sadece şöyle yazıyor: "Altıncı gün denizdeydim. Rüzgâr beni önüne aldı, Sidon bölgesine geldim. Rüzgâr beni Sidon'dan Ušnatu bölgesine taşıdı, Ušnatu'da ise alıkonuldum. Kardeşim bunu bilsin... Krala de ki, 'Kralın Alaşiya ülkesinin elçisine verdiği atları almışlarsa, elçinin bir meslektaşı size gelecektir. Atları onun eline teslim edin.' "[20] Zu-Aštarti'nin neden Ušnatu'da "alıkonulduğu" ya da mektubun neden Urtenu'nun arşivlerinde olduğu bilinmiyor, ancak at alışverişinin bu dönemde Ugarit'te devletin koruduğu bir iş sektörü olması mümkün. Rapanu'nun Evi'nde bulunan, Hitit Kralı IV. Tuthaliya'nın II. Ammistamru'ya aynı dönemde yazdığı bir mektupta, Ugarit kralının Hititli ya da Mısırlı ulakların ya da tüccarların Mısır'a at ihraç etmesine izin vermemesi gerektiği belirtiliyor.[21]

mektubu (büyük ihtimalle II. Şuppiluliuma) RS 94.2530; Hititli devlet görevlisinin mektubu 94.2523.

19 RS 88.2158. Lackenbacher 1995b: 77-83; Yon ve Arnaud'da Lackenbacher 2001: 239-47; inceleme için bkz. Singer 1999: 708-712; Singer 2000: 22.

20 RS 34.153; Bordreuil 1991: 75-76; çeviri Monroe'ya göre 2009: 188-89.

21 RS 17.450A; inceleme için bkz. Monroe 2009: 180, 188-89.

KUZEY SURİYE'DEKİ YIKIMLAR

Ugarit'teki çeşitli arşivlerde ve evlerde bulunan metinlerden elde edilen kanıtlar, kentte uluslararası ticaretin ve iletişimin son ana kadar güçlü bir şekilde ilerlediğini gösteriyor. Urtenu'nun Evi'nde bulunan mektupları yirmi yıl önce yayınlayan uzmanlardan biri, bir tek mektupta düşman gemilerinden söz edilmesi dışında sorun yaşandığına dair çok az işaret olduğunu, ticaret yollarının da son ana kadar açık olduğunu belirtti.[22] Doğuda, Suriye'nin iç kısımlarında, Fırat Nehri kıyısındaki Emar'da da aynı durum geçerliydi: "Yazmanlar en son ana kadar işlerini her zamanki gibi sürdürüyordu."[23]

Ancak Ugarit, Kral Ammurapi'nin döneminde, büyük ihtimalle M.Ö. 1190 ile 1185 arasında görünüşe göre hunharca yerle bir edildi. Yaklaşık 650 yıl sonraki Pers dönemine kadar da burada yaşayan olmadı.[24] Kazı yapan ekiplerin raporlarında, "tüm kent boyunca yıkım ve yangın kanıtlarına" rastlandığı ve kimi yerlerde iki metre yüksekliğe varan enkaz yığınlarında "yıkılmış duvarlar, yanmış alçılar ve kül öbekleri" bulunduğu belirtiliyor. Son dönemde kazıları yöneten Marguerite Yon, yerleşim bölgelerindeki tavan ve terasların çöktüğünü ve başka yerlerdeki duvarların "biçimsiz bir moloz yığını hâline geldiğini" söyledi. Yon'a göre yıkıma daha önce Schaeffer'in öne sürdüğü gibi deprem değil, düşman saldırıları yol açmış, kentte şiddetli çatışmalar ve sokak muharebeleri yaşanmıştı. "Yıkılan veya terk edilen kalıntıların her yanına yayılmış olan çok sayıda ok başının varlığı" ve sayıları yaklaşık sekiz bini bulan kent sakinlerinin aceleyle kaçmış, bazılarının gitmeden önce gömerek sakladığı değerli eşyaları kazıp çıkarmak için bile dönmemiş olması buna kanıt oluşturuyordu.[25]

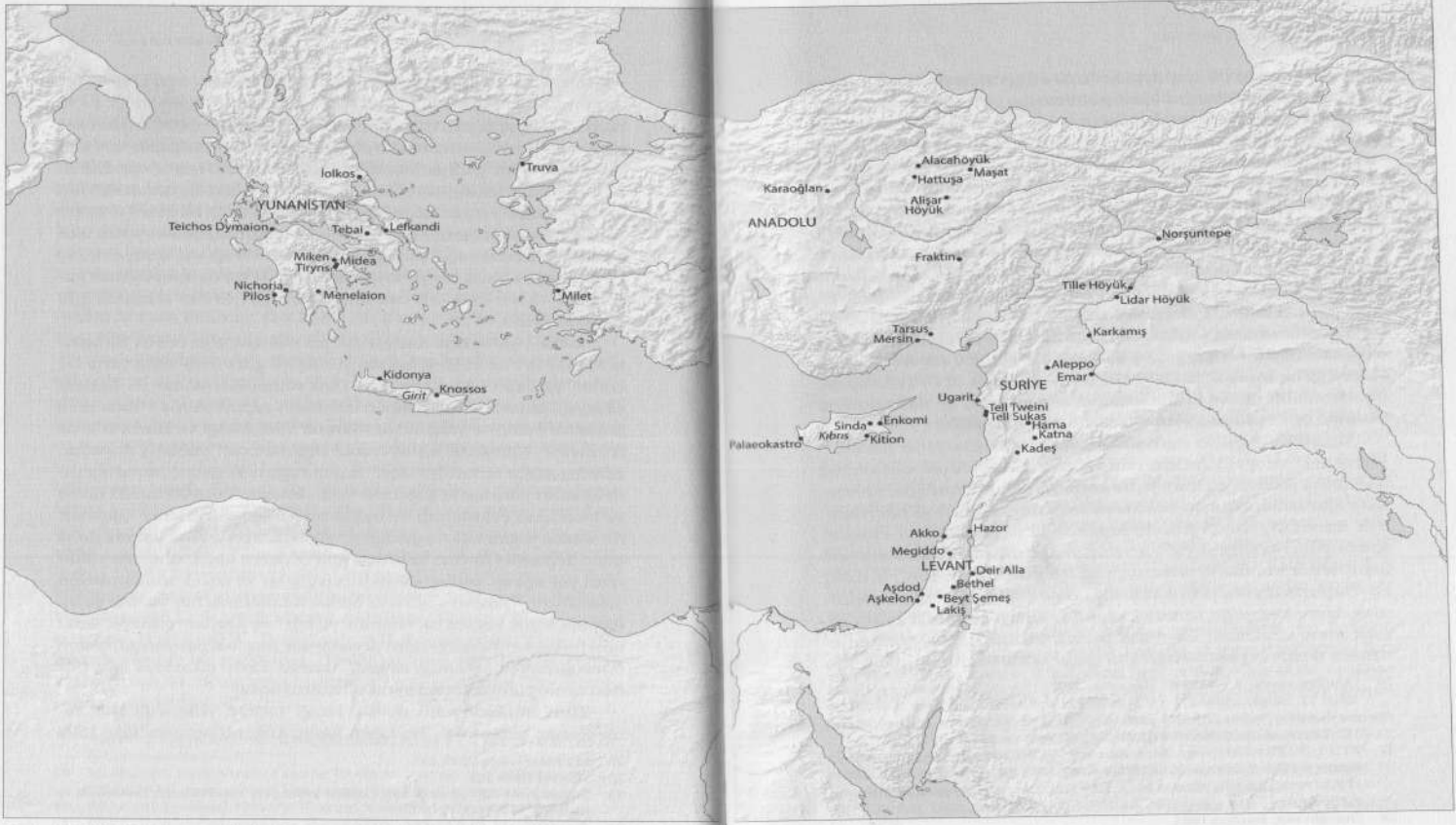
Tüm bunların tam olarak hangi tarihte yaşandığı son zamanlarda tartışılıyor. En kesin kanıt, Urtenu'nun Evi'nde 1986

22 Malbran-Labat 1995: 107.

23 Millard 1995: 121.

24 Singer 1999: 729-30 ve n. 427; Caubet 1992: 123; Yon 2006: 22; Kaniewski ve diğerleri 2011: 4-5.

25 Yon 1992: 111, 117, 120; Singer 1999: 730; Bell 2006: 12, 101-2.

Resim 10. Yaklaşık M.Ö. 1200 yılında yıkılan yerleşim yerleri.

yılında bulunan bir mektup. Mektubu Ugarit Kralı Ammurapi'ye Bey adında bir Mısırlı bakan göndermiş. Mısır kaynaklarından, Bey'in Siptah adlı firavunun tahta çıkışının beşinci yılında idam edildiğini biliyoruz. Mısır'daki On Dokuzuncu Hanedan'ın sondan bir önceki firavunu olan Siptah, yaklaşık M.Ö. 1195-1189 yılları arasında, yani Yirminci Hanedan'ın üyesi olan III. Ramses'ten birkaç yıl önce hüküm sürmüştü. Bu yüzden mektubun oldukça kesin bir şekilde tarihlendirilmesi mümkün, hele de Bey'in M.Ö. 1191 tarihinde idam edildiği ve bu yüzden kentin bu tarihten önce yıkılmış olmasının imkânsız olduğu hesaba katılırsa. Bu yüzden kentin M.Ö. 1190-1185 yılları arasında yıkıldığı tahmin ediliyor, ama yıkım teknik olarak daha da sonraları bile gerçekleşmiş olabilir.[26] Yakın zamanda yayınlanan bir makalede, bu tarihin Ugarit'te bulunan başka bir tabletteki astronomik gözlem sayesinde doğrulandığı belirtiliyor. Bu tablette, tarihi 21 Ocak, M.Ö. 1192 olarak belirlenen bir güneş tutulmasından söz ediliyor, bu da kentin bu tarihten önce yıkılmış olamayacağı anlamına geliyor.[27]

Ugarit'in sonuyla ilgili daha önceki anlatılanların aksine,[28] Ugarit'teki sarayın V Avlusu'nda bulunan Güney Arşivi'ndeki ünlü mektubu, yıkımın tarihini ya da kenti yıkanların kimliğini belirlemek için kullanamayız. Schaeffer'in, Kıbrıs kralına gönderilmeden önce konulduğu fırında bulunduğunu düşündüğü mektup işte buydu. Mektup şöyle başlıyor: "Baba, düşman gemileri geldi. Şehirlerimi kundaklıyorlar, topraklara zarar veriyorlar." Tablet, kazı raporuna göre yetmişten fazla başka tabletle birlikte pişirilmek üzere konduğu fırında bulundu. Kazıyı yapanlar başta olmak üzere uzmanlar, ilk olarak bu acil yardım çağrısı gönderilemeden düşman gemilerinin geri gelip kente saldırdığını tahmin

26 Ugaritçe metin RS 86.2230. Bkz. Yon 1992: 119; Hoffner 1992: 49; Drews 1993: 13; Singer 1999: 713-15; Yon ve Arnaud'da Arnaud 2001: 278-79 Yasur-Landau 2003d: 236; Bell 2006: 12; Yon 2006: 127; Yasur-Landau 2010a: 187; Kaniewski ve diğerleri 2010: 212; Kaniewski ve diğerleri 2011: 5.

27 KTU 1.78 (RS 12.061); bkz. Kaniewski ve diğerleri 2010: 212 ve Kaniewski ve diğerleri 2011: 5, kaynak Dietrich ve Loretz 2002. Karşı görüş Demand 2011: 199, kaynak Lipinski, yıkımın M.Ö. 1160 kadar geç yaşanmış olması muhtemel değil.

28 Örneğin bkz. Sandars 1985.

etmişti, yaklaşık otuz yıldır akademik ve popüler yayınlarda tekrarlanıp duran hikâye de bu oldu. Ancak başka araştırmacılar buluntu alanını tekrar inceleyince, tabletlerin aslında fırında değil, büyük ihtimalle bina terk edildikten sonra ikinci kattan düşen bir sepetin içinde olduğu anlaşıldı.[29]

Bu yüzden mektup düşman gemilerinin ve belki de işgalcilerin var olduğunu tartışmak için kullanılabilir, ama Ugarit'in son günlerinden mi, yoksa daha erken bir dönemden mi kaldığı kesin değil. Ayrıca mektupta Deniz Kavimlerinden söz ediliyor olsa da tablet M.Ö. 1177 yılında III. Ramses'e karşı savaşan ikinci işgalciler dalgası döneminden değil, M.Ö. 1207 yılında Mısır'a saldıran ilk dalganın döneminden kalmış da olabilir.

Ugarit'in temas hâlinde olduğu, Suriye'nin iç kısımlarındaki Emar kenti de, orada bulunan resmî bir belgede verilen tarihten bildiğimiz üzere, yaklaşık olarak aynı zamanda, M.Ö. 1185 yılında yerle bir edildi. Ancak Emar'ın yıkılmasına kimin sebep olduğu belli değil. Kentte bulunan tabletlerde adı verilmeyen "yağmacı topluluklardan" söz edilse de, birden fazla uzmanın belirttiği gibi Deniz Kavimlerinin özellikle sözü geçmez.[30]

Ugarit'in kuzey sınırındaki Ras Al-Bassit de yaklaşık olarak aynı dönemde yıkıldı. Bu yerleşim yerinin, Ugarit'in bir ileri karakol mevkii olduğunu öne süren kazı ekibi, Ras Al-Bassit'in "bölgedeki diğer yerleşim yerleri gibi kısmen boşaltılıp kısmen terk edildiği, daha sonra da ateşe verildiği" görüşünde. Ekip yıkımdan Deniz Kavimlerinin sorumlu olduğunu düşünse de bu kesin bir yaklaşım değil.[31]

Deniz kıyısında, Ugarit'in hemen güneyindeki, on üçüncü yüzyılda Ugarit krallarının yazlık konutu olduğu düşünülen Ras İbn Hani'de de benzer bir durum tarif edildi. Kazı ekibi ve diğer uzmanlar, bu yerleşim yerinin Ugarit'in yıkılmasından hemen

29 Bkz. Millard 1995: 119 ve Singer 1999: 705, referanslar içerir; ayrıca van Soldt 1999: 32; Yon 2006: 44; Van De Mieroop 2007: 245; McGeough 2007: 236-37; McGeough 2011: 225.

30 Yon 1992: 117; Caubet 1992: 129; McClellan 1992: 165-67; Drews 1993: 15, 17; Singer 2000: 25.

31 Courbin 1990, alıntılayan Caubet 1992: 127; ayrıca bkz. Lagarce ve Lagarce 1978.

önce boşaltıldığını ve daha sonra Deniz Kavimlerince yerle bir edildiğini tahmin ediyor. Ras Al-Bassit gibi Ras İbn Hani'nin de en az bir kısmına tekrar yerleşenler oldu. Bu tekrar yerleşimlerin oluşturduğu katmanlarda bulunan çanak çömlek sayesinde iki yerleşim yerini de yıkan ve buralara tekrar yerleşenlerin Deniz Kavimleri olduğu belirlendi. Bu konuyu aşağıda ayrıntılarıyla ele alacağız.[32]

Geniş çapta yıkımın belki de en iyi ve kesin olarak en yeni kanıtı, Lazkiye kentinin otuz kilometre kadar güneyindeki, Ugarit Krallığı'nın Geç Tunç Çağı liman kenti Gibala'nın bulunduğu Tell Tweini'de bulundu. Bu yerleşim yeri, Geç Tunç Çağı'nın sonlarında "şiddetli bir yıkımdan sonra" terk edilmişti. Kazıyı yapan ekibe göre, "yıkıntı katmanında çatışma kalıntıları (tüm kente yayılmış tunç ok başları, yıkılmış duvarlar, ateşe verilmiş evler), yanan evlerin külleri ve kent yıkıldığında kırılan, tarihleri dar sınırlar içinde seramik parçaları bulunuyor."[33]

Kazı ekibi, "katmanlı radyokarbon temelli arkeoloji" ve "eski yazıt ve edebî kaynaklar, Hiti, Levant, Mısır kralları ve astronomik gözlemlerdeki saptama noktaları" yardımıyla bu katmanın tarihini belirleyerek "Deniz Kavimlerinin Kuzey Levant'a saldırılarının tarihini kesin olarak saptamayı" ve "insanlık tarihindeki bu önemli dönemin kesin kronolojisini belirlemeyi" sonunda başardıklarını bildirdi.[34] Yaygın kül tabakasının (Tabaka 7A) radyokarbon tarihleri, laboratuvara göre tam olarak M.Ö. 1192 ile 1190 yılları arasına ait olarak belirlendi.[35] Ancak kazı ekibi bu Geç Tunç Çağı yerleşim yerinin ne zaman yıkıldığını belirlemiş olsa da, bu yıkımdan Deniz Kavimlerinin sorumlu olduğuna dair olsa olsa dolaylı kanıt sunabildiler. Aşağıda bu konuyu da ele alacağız.

32 Bounni, Lagarce, ve Saliby 1976; Bounni, Lagarce, ve Saliby 1978, alıntılayan Caubet 1992: 124; ayrıca bkz. Drews 1993: 14; Singer 2000: 24; Yasur-Landau 2010a: 165-66; Killebrew ve Lehmann 2013: 12.

33 Kaniewski ve diğerleri 2011: 1 ve resim 2. Bu yerleşim yerinde daha önce bulunan eserler için bkz. Maqdissi ve diğerleri 2008; Bretschneider ve Van Lerberghe 2008, 2011; Vansteenhuyse 2010; Bretschneider, Van Vyve ve Jans 2011.

34 Kaniewski ve diğerleri 2011: 1-2.

35 Kaniewski ve diğerleri 2011: 1.

Bu tarihin (M.Ö. 1192-1190) III. Ramses'in Deniz Kavimleriyle çarpışmasından on üç ila on beş yıl öncesine denk geldiğini de belirtmek gerek. Diğer yerleşim yerlerinin M.Ö. 1185 yılında yıkılmış olduğu iddia edilse de bu tarih de yine çatışmanın doruk noktasından sekiz yıl öncesine denk düşüyor. Belki de uzmanların tarif ettiği gibi bir göçebe topluluğun Akdeniz'in bir kıyısından diğerine ya da hatta sadece Levant kıyısından güneye, Mısır'a doğru seyahat etmesinin ne kadar uzun sürebileceğini merak etmemiz gerekir. Ancak bu da başka unsurların yanı sıra örgütlenme becerilerine, ulaşım imkânlarına ve nihai hedeflerine bağlı olduğundan bu soruyu cevaplamak kolay değil.

Son olarak, daha güneyde, Amurru bölgesinde bulunan Tell Kazel'den de söz etmemiz gerekir. Geç Tunç Çağı'nın sonlarında yıkılan bu yerleşim yerinin, Amurru'nun başkenti Sumur olabileceği tahmin ediliyor. Bölgede kazı yapan ekip, kenti Deniz Kavimlerinin yıktığını tahmin ediyor. Özellikle de III. Ramses Deniz Kavimleri ile ilgili yazıtlarında Amurru'dan söz ettiğinden bu mantıklı bir tahmin. Ancak kazı ekibi, yıkımdan hemen önceki katmanda Miken topraklarında yapılmış olduğu düşünülen seramikler ve bölgenin Ege ile Batı Akdeniz'den gelmiş olan yeni sakinlerine dair başka işaretler buldu.[36] Bu seramikleri inceleyen Viyana Üniversitesi'nden Reinhard Jung, "Deniz Kavimlerinin neden olduğu büyük çaptaki yıkımdan önce, daha küçük topluluklar gemiyle Tell Kazel'e gelip bölgede oturanlarla birlikte yaşamaya başladığı" görüşünde. Jung'a göre burada Ege'den küçük çaplı bir göç dalgası söz konusu, ancak göç edenlerin köklerinin, İtalya'nın güneyine dayandığına dair işaretleri var.[37] Eğer bu doğruysa, bu dönemin ve olan bitenin içinde yer alan insanların ne kadar karmaşık olduğunun bir göstergesi. Hatta Deniz Kavimlerinin yaklaşık M.Ö. 1177 yılındaki ikinci dalgasının yol açtığı yıkımlarda, aynı kökenden gelen, ancak daha önce, belki de Deniz Kavimlerinin M.Ö. 1207 yılında, Merneptah'ın tahttaki beşinci

36 Bkz. Badre 2003 ve daha sonraki inceleme; ayrıca Badre ve diğerleri 2005; Badre 2006, 2011; Jung 2009; Jung 2010: 177-78.

37 Jung 2012: 115-16. 38. Drews 1993: 7 n. 11, 15-16; ayrıca bkz. Franken 1961; Dothan, T. 1983: 101, 104; Dever 1992: 104. Ayrıca bkz. Gilmour ve Kitchen 2012.

yılında düzenledikleri ilk akınlar sırasında Doğu Akdeniz'e gelip yerleşmiş olan göçmenler de zarar görmüş olabilir.

GÜNEY SURİYE/KENAN'DAKİ YIKIMLAR

Aynı dönemde, M.Ö. on ikinci yüzyılda Güney Suriye ve Kenan'da da çok sayıda kent yerle bir edildi. Kuzey Suriye'deki kentlerde de söz konusu olduğu gibi, yıkıma kimin neden olduğu ya da kentlerin tam olarak hangi sebeple yıkıldığı belli değil, ancak Ürdün'deki küçük yerleşim yeri Deir Alla'da yıkıntılar arasında üzerinde Mısır Kraliçesi Tausret'in kartuşu bulunan bir vazo bulundu. Firavun II. Seti'nin eşi olan Tausret, M.Ö. 1187'den 1185'e kadar hüküm sürmüştü. Dolayısıyla Deir Alla büyük ihtimalle bu dönemden kısa bir süre sonra yıkılmıştır. Şimdiki İsrail topraklarında bulunan Akko kentinde de benzer bir durum geçerli. Akko'da da yıkıntıların arasında Tausret'in ismini taşıyan bir bok böceği bulundu.[38] Yıkımın izlerini Bet Şean'da da görmek mümkün. Yigael Yadin'in burada yaptığı kazılarda, bölgedeki Mısır yerleşiminin vahşet dolu bir sona uğradığı ortaya çıktı.[39]

Bu bölgede yıkıma dair kanıtların bulunduğu yerleşim yerleri arasında büyük ihtimalle en iyi bilinenleri Megiddo ve Lakiş. Ancak bölgedeki yıkımların özellikleri ve ne zaman gerçekleştikleri hâlâ tartışma konusu. Her iki kentin de, daha önce sözünü ettiğimiz yerleşim yerlerindeki zamanlama sebebiyle beklenebileceğinden onlarca yıl sonra yıkıldığı anlaşılıyor: Hem Megiddo, hem de Lakiş M.Ö. 1177'den ziyade M.Ö. 1130 yılı civarında yerle bir edilmiş gibi görünüyor.[40]

Megiddo

Bugünkü İsrail'in Jezreel Vadisi'ndeki Megiddo, İncil'deki Armageddon'un yeri. Burada birbiri üzerinde katmanlar hâlinde

38 Drews 1993: 7 n. 11, 15-16; bkz. daha önce Franken 1961; Dothan, T. 1983: 101, 104; Dever 1992: 104. Ayrıca bkz. Gilmour ve Kitchen 2012.

39 Kısa bir inceleme için bkz. Weinstein 1992: 143, referanslar içerir.

40 Kısa bir özet ve inceleme için bkz. Dever 1992: 101-2.

yaklaşık yirmi kent bulundu. Yedinci kent de VIIB ve VIIA adı verilen iki aşamadan oluşuyor. VIIB aşamasının M.Ö. on üçüncü, VIIA aşamasının ise on ikinci yüzyılda ya da her iki aşamanın on ikinci yüzyıldaki tek bir şiddetli saldırıda yıkıldığı tahmin ediliyor.

Genel olarak, Chicago Üniversitesi'nden gelen kazı ekibinin 1925 -39 yılları arasında yaptıkları kazılarda elde ettikleri bulguları yayınlamasından bu yana, VIIB adı verilen katmanın M.Ö. 1250-1200 yılları arasında, VIIA katmanının ise M.Ö. 1130 civarında sona erdiği kabul edilir. Bu katmanlarda bir Kenan sarayının ya da biri diğerinin yıkıntıları üzerine inşa edilmiş olan iki ayrı sarayın kalıntıları bulundu.

Chicago'dan gelen kazı ekibine göre, VIIB katmanındaki saray "o kadar şiddetli bir tahribata uğramıştı ki, VIIA katmanını inşa edenler daha önceki tekrar inşa etme girişimlerinde olduğu gibi tüm molozları ortadan kaldırmak yerine üstünü düzeltip yeni sarayı üzerine inşa etmeyi daha pratik bulmuştu." Odalar "yaklaşık bir buçuk metre yüksekliğe kadar taş ve molozlarla dolmuştu... sarayın kuzey tarafındaki odaların duvarlarında görülen yatay çizgi şeklindeki yanık izleri saray boyunca katların yüksekliğini gösteriyordu."[41] Bu yıkılan sarayın üstüne kurulan VIIA katmanı sarayının M.Ö. 1130 yılına kadar ayakta durduğu tahmin ediliyor.

Ancak yakın zamanda, Megiddo keşif heyetinin kısa süre önce emekliye ayrılan eşbaşkanı, Tel Aviv Üniversitesi'nden arkeolog David Ussishkin, ortaya Chicago Üniversitesi'nden gelen kazı ekibinin katmanları yanlış yorumladığı yönünde inandırıcı bir iddia attı. Ussishkin'e göre bu yapıyı üst üste iki saray değil, VIIB'den VIIA'ya geçiş sırasında, yaklaşık M.Ö. 1200 yılı civarında ufak bir tamirattan geçirilmiş olan iki katlı tek bir saray olarak ele almak gerekiyor. Söylediğine göre tek bir yıkım gerçekleşmiş: VIIA katmanının sonunda sarayı yerle bir eden büyük bir yangın. Ussishkin'e göre Chicago Üniversitesi'nden gelen arkeologların "VIIB sarayı" sandıkları, aslında sarayın alt ya da bodrum katıydı, "VIIA sarayı" ise üst katı. Kule Tapınağı adı verilen en büyük kent tapınağı da bu yangında yıkıldı, ama

41 Loud 1948: 29 ve resimler 70-71; ayrıca bkz. Kempinski 1989: 10, 76-77, 160; Finkelstein 1996: 171-72; Nur ve Ron 1997: 537-39; Nur ve Cline 2000: 59.

bölgede yapılan son kazılar kentin geri kalanının büyük kısmının zarar görmediğine işaret ediyor. Anlaşılan bu olayda sadece elit bölgeler ateşe verilmiş.[42]

Katman VIIA'nın yıkılmasının tarihi, yıkıntıların içinde bulunan, üzerlerinde Mısır kartuşları olan iki nesneye dayanarak genellikle yaklaşık M.Ö. 1130 yılı olarak tahmin edilir. Nesnelerden biri, üzerinde III. Ramses'in ismi bulunan fil dişinden bir kalem kutusu. Bu kutu başka fil dişi parçalarla birlikte, sarayın yıkımından moloz parçaları sayesinde korunmuş hâlde bulundu.[43] Buna göre sarayın III. Ramses'in döneminde ya da bundan sonra, yani M.Ö. 1177 yılında ya da daha sonra yıkılmış olması gerekir.

Sarayın bu odasında bulunan fil dişi parçalar, Megiddo'da bulunan nesneler arasında en iyi bilinenlerden bazıları. Aralarında diğer pek çok nesnenin yanı sıra kutu ve kâse parçaları, levhalar, kaşıklar, diskler, oyun tahtaları ve taşları, saklama kabı kapakları ve taraklar bulunuyor. Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü ve Kudüs Rockefeller Müzesi'nde sergilenen bu fil dişi parçaların aslında neden bir araya getirildiği ve neden sarayın tam da bu odasında olduğu bilinmiyor. Yine de parçalar yıllardır büyük ilgi uyandırdı, çünkü fil dişi parçalarda ve üzerlerine işlenmiş sahnelerde şimdi Uluslararası Stil olarak adlandırılan ve Miken ve Ugarit gibi bölgelerde de görülen, gerçekten küreselleşmiş bir stil göze çarpıyor. Bu kendine özgü stil, Miken, Kenan ve Mısır kültürlerinde bulunan unsurları bir araya getirerek bu kozmopolit çağa özgü ve bu çağın simgesi hâline gelen melez nesneler yaratıyor.[44]

Megiddo'da bulunan ikinci önemli nesne, üzerinde daha sonraları, yaklaşık M.Ö. 1141-1133 yılları arasında hüküm süren Firavun VI. Ramses'in adı bulunan bir tunç heykel kaidesi. Bu kaide güvenli bir arkeolojik konumda değil, kentin yerleşim bölgesinde, katman VIIB'ye ait bir duvarın altında bulundu.

42 Ussishkin 1995; ayrıca kişisel iletişim, Mayıs 2013.

43 Weinstein 1992: 144-45; Ussishkin 1995: 214; Finkelstein 1996: 171; bkz. Loud 1939: pl. 62 no. 377.

44 En yakın tarihli yayınlar için bkz. Feldman 2002, 2006, ve 2009; Steel 2013: 162-69. Daha önce Loud 1939; Kantor 1947.

Ussishkin'in belirttiği gibi bu güvenilir bir bağlam değil, çünkü katman VIIB VI. Ramses'ten çok önceydi. Dolayısıyla kentte daha sonra, ya VIIA döneminde ya da hatta daha sonraki Demir Çağı kentinde yaşayan birisi bu kaideyi bilerek bir çukura gömmüş olmalı. Arkeologlar genellikle kaidenin katman VIIA'ya ait olduğunu bildirse de bu sadece bir tahminden ibaret.[45]

III. Ramses ve VI. Ramses'e ait bu iki nesne konuyla ilgili yayınlarda her zaman birlikte ele alınır. Megiddo VIIA'nın yıkıldığı tarih de VI. Ramses'in döneminden sonra ya da yaklaşık M.Ö. 1130 yılı olarak kabul edilir. Ancak VI. Ramses'in adını taşıyan tunç heykel kaidesi iyi bir bağlamda bulunmadığından Megiddo VIIA'nın yıkıldığı tarihi belirlemek için kullanılmamalı. Öte yandan III. Ramses'e ait fil dişi kalem kutusu gerçekten de VIIA'nın yıkıntıları arasında çevreden yalıtılmış hâlde bulunduğundan emin bir şekilde bir sınırlama tarihi belirlemek için kullanılabilir: Kent bu tarihten, yani bu firavunun hüküm döneminden önce yıkılmış olamaz. Bu, Yakın Doğu'daki başka bölgelerde meydana gelen, bu sayfalarda ele aldığımız yıkımların kanıtları ile gerçekten de uyum sağlardı.

Ancak arkeoloji devamlı evrilen bir alan. Yeni veriler ve analizler, eski kavramların tekrar tekrar düşünülmesini gerektiriyor. Bu açıdan VIIA yıkıntıları arasında bulunan kalıntılar üzerinde yapılan radyokarbon tarihleme çalışmaları, M.Ö. 1130 ya da hatta daha geç bir tarihin doğru tarih olduğuna işaret ediyor. Bunun doğru olduğu kanıtlanırsa, Megiddo Deniz Kavimlerinin M.Ö. 1177 yılında bölgeden geçişlerinden kırk yıldan uzun zaman sonra yıkıldı demektir.[46] Her hâlükârda, Ussishkin'in belirttiği gibi, "Yazılı kaynak olmadığından katman VIIA'nın yıkılmasından kimin sorumlu olduğu belirsizdir… kente işgalci Deniz Kavimleri toplulukları, Levant'tan Kenanlılar, İsrailoğulları ya da bir araya gelen farklı topluluklardan oluşan birlikler başarıyla saldırı düzenlemiş olabilir."[47] Kısacası Megiddo'da, yukarıda sözü edilen Hazor'daki

45 Weinstein 1992: 144-45; Ussishkin 1995: 214; Finkelstein 1996: 171; ayrıca bkz. Yasur-Landau 2003d: 237-38; Zwickel 2012: 599-600.

46 Bilgi kaynağı Israel Finkelstein, Eran Arie ve Michael Toffolo; henüz yayınlanmamış çalışmalarından söz etmeme izin verdikleri için teşekkür ederim.

47 Ussishkin 1995: 215.

Resim 11. Megiddo'dan III. Ramses fil dişi kalem kutusu (Loud'a göre, 1939, resim 62, Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nün izniyle).

ilgili katmanda olan durumun aynısı söz konusu: Kentin elit kısımları yıkılmış, ama yıkımdan sorumlu olanlar belirlenemiyor.

Lakiş

Bölgede 1973 ile 1994 arasında kazı yapan David Ussishkin haklıysa, günümüz İsrail'indeki başka bir kent olan Lakiş'te de aynı dönemde iki yıkım meydana geldi.[48] Kazı alanındaki maddi buluntular sayesinde, Kudüs'ün güneyindeki bu çok katmanlı kazı alanındaki yedinci ve altıncı kentlerin, (katman VII ve katman VI), son Kenan kentleri olduğu belirlendi. Bölgenin Mısır egemenliği altında olduğu bu dönem Lakiş için bir refah dönemiydi. Tüm Kenan ülkesindeki en büyük kentlerden biri olan, yaklaşık altı bin nüfuslu Lakiş'te büyük tapınaklar ve kamu binaları vardı.[49]

Katman VII kentinin M.Ö. 1200 civarında bir yangın sonucunda yerle bir olduğu tahmin ediliyor, ama kazı ekibi yıkımın özellikleri ya da yıkımdan kimin sorumlu olabileceği konusunda görüş belirtmedi. Bunun bir sebebi, kentin ne kadarının yıkıldığının kesin olmaması. Şimdilik sadece Fosse III Tapınağı adı verilen tek bir tapınağın kalıntılarında ve yerleşim bölgesi olan S Bölgesi'nde yangın sonucu yıkılma izleri bulundu.[50] Yıkıma, yaklaşık M.Ö. 1207'de bölgeden geçen Deniz Kavimlerinin ilk dalgasının sebep olmuş olabileceği düşünülüyor, ancak böyle bir açıklama için kanıt yok.

Katman VI kenti şimdiye kadar uzmanlar arasında büyük ilgi gördü. Anlaşıldığı kadarıyla katman VII yangını sonrasında hayatta kalanlar kentin tamamını ya da bir kısmını tekrar inşa edip daha önceki maddi kültüre devam etmişti. Katman VI kentinin, yangın sonucunda yıkılan kentten daha da zengin ve kazançlı bir kent olduğu düşünülüyor: Daha önce konutların bulunduğu S Bölgesi'nde, katman VI kentinde büyük bir kamu binası (Sütunlu Bina) yükseliyordu. P Bölgesi'nde ise yeni bir tapınak inşa edilmişti. Ancak daha sonra yaşanan yıkım sebebiyle bu tapınaktan

48 Ussishkin 2004b: tablolar 2.1 ve 3.3.

49 Ussishkin 2004b: 60-69.

50 Ussishkin 2004b: 60-62.

geriye pek bir şey kalmadı. Mısır, Kıbrıs ve Ege'den başta seramik parçaları olmak üzere ithal nesneler kent genelinde bu katmanda bulundu ve kentin uluslararası bağlantılarını kanıtladı.[51]

Katman VI kentine, kentin büyük bölümünün şiddetli bir saldırı sonucunda yıkılmasından hemen önce bir yoksul göçmen akını olduğu düşünülüyor.[52] Özellikle bir bina, S Bölgesi'ndeki Sütunlu Bina "ani ve şiddetli bir biçimde yıkıldı; tüm yapıyı kül tabakaları ve dökülen kerpiç tuğlalar kaplamıştı, yıkılan duvarın altında ise çok sayıda yetişkinin, çocuğun ve bebeğin iskeletleri bulundu."[53] Aynı dönemde Lakiş'te başka binalar da yıkıldı. Bundan sonra ise kent üç yüz yıl kadar sürmüş olabilecek bir süre boyunca terk edildi.[54] Ussishkin'e göre: "Katman VI kenti, şiddetli bir saldırı ve yangın sonucunda yerle bir edildi. Kentin uğradığı yıkımın izleri, Katman VI kalıntılarının bulunduğu her noktada görülebiliyordu... tam bir yıkım yaşanmış, kent sakinleri yok edilmiş ya da kenti terk etmek zorunda kalmıştı."[55]

Daha önce çalışma yapan arkeologlar, kentin M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarında, M.Ö. 1230 civarında, Katman VII kentinin ise daha da erken dönemde yıkıldığını düşünüyorlardı,[56] ancak Ussishkin, üzerinde III. Ramses'in kartuşu olan tunç bir levhanın (belki de bir kapı sürgüsünün parçası) bulunmasıyla birlikte Katman VI kentinin yıkım tarihini önemli ölçüde değiştirdi. Bu levha, Katman VI kentinin yıkıntıları altında gömülü ve yalıtılmış hâlde bulunan bir kırık ya da bozuk tunç nesneler deposunun parçasıydı.[57]

Megiddo'da bulunan III. Ramses kalem kutusunda olduğu gibi, Lakiş'te bulunan bu nesnenin bağlamı da kentin III. Ramses'in dönemi sırasında ya da bundan sonra yıkılmış olması

51 Ussishkin 2004b: 62, 65-68.

52 Ussishkin 2004b: 71; Barkay ve Ussishkin 2004: 357.

53 Zuckerman 2007a: 10, kaynak Barkay ve Ussishkin 2004: 353, 358-61 ve Smith 2004: 2504-7.

54 Barkay ve Ussishkin 2004: 361; Zuckerman 2007a: 10.

55 Ussishkin 2004b: 70; ayrıca Ussishkin 1987.

56 Ussishkin 2004b: 69-70, daha erken tarihli yayınlara dair referanslar içerir.

57 Ussishkin 1987; Ussishkin 2004b: 64 ve s. 136 resimler; ayrıca bkz. Weinstein 1992: 143-44; Giveon, Sweeney ve Lalkin. 2004: 1626-28; Ussishkin 2004d, resimler içerir. Ayrıca bkz. Zwickel 2012: 597-98.

gerektiğine işaret ediyor. Bu sebeple Ussishkin, tunç levhanın III. Ramses'in M.Ö. 1184 yılında tahta çıkmasından önce yapılmış olamayacağını ve "kullanılıp, kırılması ve sonunda gözden çıkarılıp bu kırık ve bozuk tunç nesneler deposuna konulması" için belirli bir süre geçmiş olması gerektiği inancını temel alarak yıkımın yaklaşık M.Ö. 1150 yılında gerçekleşmiş olduğu tahmininde bulundu.[58]

Ussishkin daha sonra, Megiddo'da, büyük ihtimalle aynı katmanda daha önceki İngiliz kazı ekibinin IV. Ramses'e ait bir bok böceğini bulmuş olmasını temel alarak ve Lakiş'i Megiddo VII ile karşılaştırarak Lakiş'in yıkım tarihi olarak M.Ö. 1130 yılını kabul etti: Megiddo bu kadar uzun süre ayakta durduysa, Lakiş'in de büyük ihtimalle aynı süre boyunca ayakta kaldığı görüşündeydi.[59] Kısa bir süre önce başka bir uzman, Lakiş'te 570 numaralı mezarda IV. Ramses'e ait olabilecek başka bir bok böceği olduğunu ileri sürdü, ancak iki bok böceğinin de üzerlerindeki isimlerin kesin olmadığını ve ilk nesnenin buluntu yerinin stratigrafisinin kesin olarak belirlenemediğini vurguladı.[60]

Ele aldığımız diğer kentlerde olduğu gibi, burada da yıkıma kimin ya da neyin sebep olduğu ya da Lakiş'te tam olarak nelerin yaşandığı belli değil. Güvenle ortaya atabileceğimiz tek iddia, her ne olduysa, III. Ramses'in döneminde ya da bundan sonra yaşandığı. Ussishkin'in belirttiği gibi, "Kanıtlar, Katman VI'nın şiddetli ve kararlı bir düşman tarafından yıkıldığına işaret ediyor, ancak arkeolojik veriler bu düşmanın niteliği ve kimliğine ya da şehrin yıkılmasının çevresindeki şartlara dair doğrudan ipucu vermiyor."[61] Ussishkin'e göre uzmanlar bugüne kadar Mısır

58 Ussishkin 1987.

59 Carmi ve Ussishkin 2004: 2508-13, resim 35.1; Barkay ve Ussishkin 2004: 361; Ussishkin 2004b: 70; Giveon, Sweeney ve Lalkin 2004: 1627-28, referanslar içerir. Ussishkin, kişisel iletişim, 14 Mayıs 2013: "Lakiş VI'ün yıkım tarihi olarak 1130 yılının belirlenmesine gelince - bu tarihi C14 tarihlerine dayanarak değil, Mısırlıların Lakiş'i de daha kuzeydeki Megiddo ve Bet Şean kadar uzun süre ellerinde tutmuş olmaları gerektiği varsayımına dayanarak önerdim. Megiddo'daki VI. Ramses heykeline bakılırsa da bu kentlerin 1130 yılına kadar yıkılmamış olması gerekirdi. Hâlâ böyle düşünüyorum."

60 Zwickel 2012: 598, referanslar içerir.

61 Ussishkin 2004b: 70.

ordusu, İsrailoğulları ve işgalci Deniz Kavimleri olmak üzere üç aday belirledi, ancak "S Bölgesi'ndeki Sütunlu Bina'da bulunan tek bir tunç ok başı dışında çarpışmalardan hiçbir kalıntı bulunamadı."[62]

Kenti yıkanların Mısırlılar olması pek muhtemel değil, çünkü Mısırlıların Lakiş'e egemen olduğu bu dönemde Lakiş refah içindeydi ve yıkıntılarda bulunan, üzerleri kraliyet kartuşlu çok sayıda nesneden de anlaşıldığı gibi Mısır'la aktif olarak ticaret yapıyordu. Johns Hopkins Üniversitesi'nden William F. Albright'ın düşündüğü gibi, yıkıma Yuşa'nın önderliğindeki İsrailoğulları neden olmuş olabilir, ancak Albright bu fikri ortaya attığında henüz yıkımın yaklaşık M.Ö. 1230 yılında meydana geldiği sanılıyordu.[63]

Ancak Ussishkin, Katman VI kentinin yıkımından sorumlu olması en muhtemel halk olarak Deniz Kavimlerini görüyor. Bu konuda Lakiş'te daha önce kazı yapmış olan Olga Tufnell'le aynı görüşte.[64] Fakat Ussishkin yıkımdan Deniz Kavimlerinin sorumlu olduğuna dair hiçbir kanıt sunmuyor; yıkıma kimin sebep olduğuna ilişkin hiçbir işaret olmaksızın sadece yıkımın sonuçlarını görüyoruz. Ayrıca M.Ö. 1130 tarihi, aynı Megiddo'nun yıkılması konusunda olduğu gibi, Deniz Kavimleri için kırk yıl kadar geç bir tarih olurdu. Ussishkin'in Lakiş'in yıkılması ile Megiddo'nun yıkılması arasında bağlantı kurmakta ve bu kadar geç bir tarihte yaşandığını öne sürmekte hatalı olabileceğini de belirtmeliyiz. Bu iki kentin yıkılması arasında bağlantı olduğunu düşünmek için geçerli bir sebep yok, bu yüzden bunun yerine belki de Ussishkin'in önceleri belirlediği tarih olan yaklaşık M.Ö. 1150 tarihi (ya da III. Ramses'in tunç sürgüsü fazla uzun süre kullanılmadıysa, bundan da erken bir tarih) kabul edilmeli.

Katman VI kenti büyük bir depremde de yıkılmış olabilir. Sütunlu Bina'da ölen dört kişinin ceset kalıntıları "görünüşe göre kaçmaya çalışırken düşen molozların altında kalarak ezilmiş

62 Ussishkin 2004b: 70.

63 Ussishkin 2004b: 69-72, daha erken yayınlara dair referanslar içerir.

64 Ussishkin 1987; Ussishkin 2004b: 71-72; Zuckerman 2007a: 10. Ayrıca bkz. Zwickel 2012: 597-98.

hâlde" bulundu. Üç yaşlarında bir çocuk "ya yüz üstü yere fırlatılmış ya da yerde emekleyerek ilerlemeye çalışırken ölmüştü," bir bebek ise "yere düşmüş ya da atılmıştı."[65] Bu gözlemler ve enkazda hiçbir silahın bulunmadığı gerçeği, Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru diğer bölgelerde de olabileceği gibi yıkımın sorumlusu olarak insanlardan çok Tabiat Ana'ya işaret ediyor.[66] Buna karşılık, kazı ekipleri depreme dair yan yatmış ya da çatlamış duvarlar gibi hiçbir işaret bulamadı. Ayrıca P Bölgesi'ndeki yeni inşa edilmiş olan Kenan tapınağının ateşe verilmeden önce yağmalanıp talan edildiği anlaşılıyordu. Bu da işe insanların karıştığına işaretti.[67]

Özetle, Hazor ve Megiddo'da olduğu gibi Lakiş VI'yı ya da daha eski Lakiş VII kentini kimin yıktığı kesin değil. İkisi de Deniz Kavimleri ya da tamamen başka birileri ya da bir şey sebebiyle yıkılmış olabilir ya da ikisi de bunlardan etkilenmemiş olabilir. Cornell Üniversitesi'nden James Weinstein'ın belirttiği gibi, "Deniz Halkları, Güney ve Batı Filistin'deki Mısır garnizonlarının sona ermesi konusunda suçlu olabilir, ama ülkenin başka bölgelerindeki kentlerin yıkımından Deniz Kavimleri dışındaki toplulukların sorumlu olabileceğini kabul etmeliyiz."[68]

Filistin Pentapolisi

Güney Kenan'daki kentler, özellikle de İncil'de ve başka kaynaklarda, Filistin pentapolisine dâhil olan kentler olduğu belirtilen en büyük beş Filistin kenti çok önemlidir: Aşkelon, Aşdod, Ekron, Gat ve Gazze.

Geç Tunç Çağı'nın sonlarında, Ekron ve Aşdod'daki erken dönem Kenan kentleri şiddetli saldırılar sonucunda yıkıldı. Yerlerinde yükselen yeni yerleşim yerlerinin maddi kültürleri, seramik,

65 Ussishkin 2004b: 71 ve s. 127 resimler; ayrıca bkz. Barkay ve Ussishkin 2004: 358, 363; Smith 2004: 2504-7. 66. Bkz. Nur ve Ron 1997; Nur ve Cline 2000, 2001; Nur ve Burgess 2008; Cline 2011.

66 Bkz. Nur ve Ron 1997; Nur ve Cline 2000, 2001; Nur ve Burgess 2008; Cline 2011.

67 Ussishkin 2004c: 216, 267, 270-71.

68 Weinstein 1992: 147.

ocaklar, banyo küvetleri, mutfak eşyaları ve mimari gibi unsurlar açısından neredeyse tümüyle farklıydı. Bu da ya bir nüfus değişimine ya da Kenan'ın çöküşünden ve Mısırlı birliklerin bölgeden çekilmesinden sonra bölgeye ciddi boyutta yeni insan (muhtemelen Filistinli) akını olduğuna işaret ediyor.[69]

Daha önce Tel Miqne'de Ekron kazı ekibinin eşbaşkanlığını yapan Kudüs İbrani Üniversitesi'nden emekli Profesör Trude Dothan, Geç Tunç Çağı kenti Ekron'un sonunu şöyle betimliyor: "Yukarı kent ya da akropol olan 1. Alan'da, son Geç Tunç Çağı Kenan kentinin yangınla nasıl yok edildiğini takip edebiliyorduk. Yıkımın tüm kanıtları ortada: kerpiç tuğlalardan inşa edilmiş büyük bir depo binasının yıkıntıları, saklama kaplarında incir ve mercimek kalıntıları ve iyi korunmuş büyük bir silo, çökmüş kerpiç tuğlaların altında gömülü... Yeni Filistin kenti, yukarı kentteki Genç Tunç Çağı yerleşim yerinin ve Orta Tunç Çağı alt kente ait açık alanların hemen dibinde yer alıyordu."[70]

Benzer bir durum, Aşkelon'da ortaya çıkmış gibi görünüyor. Burada yapılan kazılar, yerleşim yerinin M.Ö. on ikinci yüzyılın ilk yarısında, üzerinde III. Ramses'in kartuşu olan bok böceklerinden anlaşıldığı kadarıyla bu firavunun döneminden hemen sonra Mısır garnizonundan Filistin limanına dönüştüğünü ortaya koydu. Ancak şimdiye kadar açığa çıkarılan sınırlı bölgeden anlaşılabildiği kadarıyla bu geçiş barışçıl bir şekilde gerçekleşmiş gibi görünüyor. Kazı ekibi, "mimari, seramik, beslenme ve el işlerinde, özellikle dokumacılıkta ifade edilen yeni kültürel örüntülerin aniden ortaya çıktığından" söz ediyor. Deniz Kavimleriyle, özellikle

69 Master, Stagerve Yasur-Landau 2011: 276; bkz. Dothan, M. 1971: 25; Dothan, T. 1982: 36-37; Dever 1992: 102-3; Dothan ve Dothan 1992: 160-61; Dothan, M. 1993: 96; Dothan ve Porath 1993: 47; Dothan, T. 1990, 2000; Stager 1995; Killebrew 1998: 381-82; Killebrew 2000; Gitin 2005; Barako 2013: 41. Kısa bir inceleme için bkz. Demand 2011: 208-10. Filistin kültürünün ne olduğuna ve Filistinlilerin yerel Kenanlı halkla muhtemel etkileşimlerine dair ayrıntılı inceleme ve referanslar için bkz. Killebrew 2005: 197-245; Killebrew 2006-7; Killebrew 2013; Yasur-Landau 2010a: özellikle 216-334; Faust ve Lev- Tov 2011; Yasur-Landau 2012a; Killebrew ve Lehmann 2013: 16; Sherratt 2013; Maeir, Hitchcock, ve Horwitz 2013.

70 Dothan, T. 2000: 147; ayrıca çok benzer bir yorum için bkz. Dothan, T. 1998: 151. Ayrıca bkz. Yasur-Landau 2010a: 223-24.

de Filistinlilerle bağlantılı olduğunu düşündükleri bu değişimleri, Miken dünyasından göçlerin sonucu olarak tanımlıyorlar.[71]

Bununla birlikte, Geç Tunç Çağı'nın sonlarında Kenan'da bu duruma dair algılayışımız hâlâ gelişiyor olabilir. Harvard Üniversitesi'nden Larry Stager'ın Filistinlilerin Kenan'a gelişi hakkında 1995 yılında yazdığı klasik makalede Filistinlilerin "fethettikleri bölgenin dört bir yanındaki yerel kentleri yerle bir edip yerlerine kendi kentlerini kurdukları" öne sürülse de,[72] aşağıda göreceğimiz gibi Hayfa Üniversitesi'nden Assaf Yasur-Landau kısa süre önce bu geleneksel görüşe karşı çıktı.

MEZOPOTAMYA'DAKİ YIKIMLAR

Doğuda, Mezopotamya'da bile, Babil de dâhil olmak üzere çok sayıda yerleşim yerinde yıkım kanıtları görülebilir, ancak bunlara Deniz Kavimleri dışındaki grupların sebep olduğu kesin. Özellikle yine İran'ın güneybatısından, bu sefer kralları Şutruk-Nahunte'nin önderliğinde gelen Elam ordusunun bu yıkımların en azından bir kısmına sebep olduğunu biliyoruz.

Elam tahtına M.Ö. 1190 yılında çıkan Şutruk-Nahunte, M.Ö. 1155 yılına kadar hüküm sürdü. Bölgedeki diğer krallıklar gibi Elam da büyük ihtimalle Geç Tunç Çağı'nın büyük bölümü boyunca dünya sahnesinde önemli bir oyuncu değildi, ancak büyük krallıklarından bazılarıyla evlilik yoluyla bağlantılar kurmuştu. Seleflerinin çoğu gibi Şutruk-Nahunte de Kassitli bir Babil kralının kızıyla evliydi. Seleflerinin biri M.Ö. on dördüncü yüzyılda I. Kurigalzu'nun kızıyla, bir diğeri Kurigalzu'nun kız kardeşiyle, başka biri ise aynı yüzyılın sonlarına doğru Burna-Buriaş'ın kızıyla evlenmişti. Şutruk-Nahunte'nin Kassit sarayına yazdığı ve Alman bir kazı ekibinin Babil'de bulduğu bir mektupta belirttiği gibi, kendi annesi de bir Kassit prensesiydi.[73]

71 Master, Stager, ve Yasur-Landau 2011: 261, 274-76, ve devamı; ayrıca bkz. Dothan, T. 1982: 36.

72 Stager 1995: 348, alıntılayan özellikle Yasur-Landau 2012a: 192. Ayrıca bkz. Middleton 2010: 85, 87. 73. Potts 1999: 206, 233 ve tablolar 7.5-7.6. İncelemeler için bkz. Zettler 1992: 174-76.

73 Potts 1999: 206, 233, ve tablolar için 7.5-7.6. Ayrıca bkz. Zettler 1992: 174-76.

Şutruk-Nahunte bu mektupta, doğuştan bu hakka sahip olduğu ve diğer vasıfları da taşıdığı hâlde Babil tahtının elinden alındığından şikâyet eder. Belirgin bir öfkeyle şöyle yazar: "Niçin ben, kral olan, kralın oğlu olan, kralın dölü olan, kralın evladı olan, toprakların, Babil ülkesinin ve E[lam] ülkesinin kralı olan, kudretli Kral Kurigalzu'nun büyük kızının torunu olan ben [niçin] Babil ülkesinin tahtında değilim?" Daha sonra intikam tehdidinde bulunarak şöyle devam eder: "Kentlerinizi yerle bir edeceğim, kalelerinizi yık[acağım], [sulama] hendeklerinizi toprakla doldurup ağaçlarınızı keseceğim... gökyüzüne de tırmansanız sizi eteğinizden tutup [aşağıya çekeceğim], toprağın altına da inseniz saçınızdan tutup [yukarı çekeceğim]!"[74]

Şutruk-Nahunte bu tehditlerini gerçekleştirdi: M.Ö. 1158 yılında Babil'i işgal edip kenti ele geçirdi, Kassit kralını da tahttan indirip yerine kendi oğlunu tahta çıkardı. Hakkında en yaygın bilgi ise, Babil'den Elam kenti Susa'ya getirdiği muazzam ganimetlerdi: Aralarında, çok sayıda başka anıtın yanı sıra neredeyse iki buçuk metre yüksekliğinde bir diyorit dikilitaşa kazınmış Hammurabi'nin kanunları ve daha önceki Akad Kralı Naram-Sin'in zafer anıtı da vardı. Bir Fransız ekibinin 1901'de Susa'da yaptığı kazıda bulunan bu anıtlar şimdi Louvre Müzesi'nde sergileniyor.[75]

Görünüşe göre Şutruk-Nahunte bu seferi Babil Krallığı'na ve topraklarına göz koyduğu için düzenledi. Doğu Akdeniz'de o dönemde egemen olan karışıklığın getirdiği avantajdan da yararlanmış olabilir. Büyük ihtimalle, Kassit kralının yardım isteyebileceği kimse olmadığını biliyordu. Şutruk-Nahunte'nin oğlu ve torununun daha sonra düzenledikleri Mezopotamya seferlerinde de muhtemelen daha önceki yüzyılların büyük güçlerinin artık ya ortadan kalkmış ya da zayıf düşmüş olmalarının etkisi vardı. Ancak bu askerî seferlerle ilişkili yıkımların hiçbirinden Deniz Kavimlerinin sorumlu tutulamayacağı kesin.

74 Çeviri Potts'a göre 1999: 233 ve tablo 7.6.
75 Potts 1999: 188, 233 ve tablo 7.9; Bryce 2012: 185-87.

ANADOLU'DAKİ YIKIMLAR

Aynı dönemde Anadolu'da da çok sayıda kent yerle bir edildi. Ancak burada da her bir durumda yıkımın sebebini belirlemek zor. Ve burada da yok denecek kadar kanıt olmasına karşın uzun zamandır yıkımdan Deniz Kavimleri sorumlu tutuluyordu. Bazı kentlerde daha sonra kazı yapan ekipler sayesinde uzun zamandır egemen olan niteleme ve varsayımlar artık alaşağı ediliyor. Örneğin Türkiye ile Suriye arasındaki sınırın yakınlarındaki Alalah kenti olan Tell Açana'yla ilgili olarak, Sir Leonard Woolley Deniz Kavimlerinin Katman I kentini M.Ö. 1190 yılında yerle bir ettiği görüşündeydi. Ancak Chicago Üniversitesi'nden Aslıhan Yener'in yönettiği yakın tarihli kazılar sonucunda bu katmanın M.Ö. on dördüncü yüzyıla ait olduğu ve kentin büyük bölümünün M.Ö. 1300 yılı civarında, yani Deniz Kavimlerinin akın yapabileceği dönemden çok uzun zaman önce terk edildiği anlaşıldı.[76]

İç platodaki Hitit başkenti Hattuşa ile Batı kıyısındaki Truva, M.Ö. 1200 yılından hemen sonra yıkılan bu Anadolu bölgeleri arasında en tanınmış olanları. Ancak iki kentte de yıkımlara Deniz Kavimlerinin sebep olduğu kesin olarak kanıtlanmış değil.

Hattuşa

Hitit başkenti Hattuşa'nın M.Ö. on ikinci yüzyılın en başlarında yıkılıp terk edildiği biliniyor. Kazı ekipleri "kül, alazlanmış tahta ve kerpiç tuğlalar ile kerpiç tuğlaların yangının sıcaklığıyla erimesinden kaynaklanan cüruf" buldu.[77] Ancak kenti kimin yıktığı kesinlikle belirlenmiş değil. Uzmanlar ve konuyu popülerleştiren yazarlar, genellikle III. Ramses'in "Hatti'den Qode'ye… hiçbir ülke onların silahlarına karşı duramadı," demiş olmasına dayanarak çoğunlukla Deniz Kavimlerini sorumlu tutar. Fakat aslında buradaki "Hatti'nin" genel olarak Hitit ülkesi anlamına mı, yoksa sadece Hattuşa anlamına mı geldiği konusunda hiçbir fikrimiz yok.[78]

76 Yener 2013a; Yener 2013b: 144.

77 Drews 1993: 9.

78 Bkz. bu konuda daha önce yorum yapan Güterbock 1992: 55, Kurt Bittel, Heinrich Otten ve diğerlerinin bu konuda daha önce yaptıkları yayınlara referanslar içerir. İnceleme için bkz. Bryce 2012: 14-15.

Hattuşa'nın ne zaman ele geçirildiği de kesin değil. Kentin IV. Tuthaliya'nın döneminde, belki de tahtı ele geçirmeye çalışmış olan kuzeni Kurunta'ya bağlı askerlerin saldırısına uğradığı tahmin ediliyor.[79] Chicago Üniversitesi'nden ünlü Hititolog Harry Hoffner, Jr.'ın belirttiğine göre, kentin yıkımı için belirlenen "terminus ante quem" (yani olayın gerçekleşmiş olması gereken en geç tarih) III. Ramses'in M.Ö. 1177 yılında yaptığı yorumа dayandırılır, bu yüzden de olayın bundan daha öncesinde, M.Ö. 1190 ile 1180 arasında meydana geldiği tahmin edilir. Ancak Ramses'in yorumunun ne kadar doğru olduğu konusunda da bir fikrimiz yok.[80]

1980'lere gelindiğinde, Hititologlar ve diğer uzmanlar, kenti yıkanların aslında daha eski ve daha bildik bir düşman olan, Hitit topraklarının kuzeydoğusundaki Kaşkalar olduğunu büyük bir ciddiyetle öne sürmeye başlamıştı. Bu topluluğun kenti daha önce, M.Ö. on üçüncü yüzyılın başlarındaki Kadeş Savaşı'nın hemen öncesinde de ele geçirdiği tahmin ediliyor. Bu dönemde Hititler Hattuşa'yı bir süreliğine terk edip başkenti birkaç yıllığına güneye, Tarhuntaşşa olarak bilinen bir bölgeye taşımıştı.[81] Hattuşa'yı yıkanların Kaşkalar olduğu fikri çok daha mantıklı, çünkü Pennsylvania Üniversitesi'nden James Muhly'nin yazdığı gibi, "Deniz Akıncılarının [yani Deniz Kavimlerinin] denizden yüzlerce kilometre uzakta, Orta Anadolu platosunun ıssız bir bölgesinde bulunan Hattuşa'nın muazzam surlarını nasıl yerle bir edebildiklerini açıklamak her zaman zor olmuştur."[82]

Arkeolojik kanıtlar, Yukarı ve Aşağı Kent'in bazı kısımlarını ve kraliyet akropolü ile surları da yerle bir eden bir yangının Hattuşa'nın bazı bölümlerini yok ettiğini gösteriyor. Ancak artık sadece aralarında saray, bazı tapınaklar ve birkaç kent kapısının bulunduğu kamu binalarının yangın sonucunda yıkıldığı

79 Neve 1989: 9; Hoffner 1992: 48; Güterbock 1992: 53; Bryce 2005: 269-71, 319-21; Genz 2013: 469-72.

80 Hoffner 1992: 49, 51.

81 Hoffner 1992: 46-47, Kurt Bittel, Heinrich Otten ve diğerlerinin bu konuda daha önce yaptıkları yayınlara referanslar içerir. Ayrıca bkz. Singer 2001; Middleton 2010: 56.

82 Muhly 1984: 40-41.

kesinleşti. Bu binalar kundaklanmadan önce yağmalanmamış, ancak boşaltılmıştı. Yukarı ve Aşağı Kent'teki yerleşim bölgelerinde ise hiç yıkım izi yoktu.[83] Kazıları yakın zamanda yönetmiş olan Jürgen Seeher, kentin terk edildikten bir süre sonra saldırıya uğradığını, kraliyet ailesinin kent yıkılmadan uzun zaman önce mal ve mülkleri toplayıp başka bir yere taşındıklarını öne sürdü. Eğer bu doğruysa, Hititlerin eskiden beri düşmanları olan Kaşkaların yıkımdan sorumlu olması daha muhtemel. Yine de bu yıkım, Hititler başka sebeplerle, örneğin kuraklık, kıtlık ve uluslararası ticaret yollarının sekteye uğraması sebebiyle güçlerini yitirdikten sonra meydana gelmiş olabilir.[84]

Orta Anadolu'daki Hattuşa'ya yakın sayılabilecek diğer üç iyi bilinen bölgede, Alacahöyük, Alişar Höyük ve Maşat Höyük'te de yıkımların muhtemel sebepleri olarak bu unsurlar gösterilebilir. Üç bölge de yine aynı dönemde yangın sonucunda yıkıldı, ancak sorumluların Kaşkalar mı, Deniz Kavimleri mi yoksa başkaları mı olduğu kesin değil. Anadolu'nun güneydoğusundaki Mersin ve Tarsus da yıkıldı, ancak ikisi de daha sonra tekrar inşa edildi ve yeniden yerleşim merkezi hâline geldi.[85] Yine Orta Anadolu'da, Hattuşa'nın batısında bulunan Karaoğlan Höyüğü de bu dönemde yıkıldı. Yıkım katmanında ceset kalıntıları da bulundu. Ancak yıkımın sorumluları burada da kesin değil.[86] Anadolu'da bu bölgelerin batısında pek fazla yıkım izi yok. Hatta Avustralyalı uzman Trevor Bryce'a göre "[Anadolu'da] yangın sonucunda yıkılan kentler, Maraşşantiya Nehri'nin [Kızılırmak'ın] doğusundaki bölgelerle sınırlı gibi görünüyor… daha batıda bu gibi felaketlere dair işaret görülmedi. Arkeolojik kazılardan elde edilen kanıtlar, Hitit dünyasında pek az sayıda kentin yıkıldığına işaret ediyor; yerleşim yerlerin büyük bölümü yıkım olmaksızın terk edilmiş."[87]

83 Bryce 2012: 12; Genz 2013: 472.

84 Seeher 2001; Bryce 2005: 345-46; Van De Mieroop 2007: 240-41; Demand 2011: 195; Bryce 2012: 11; Genz 2013: 469-72.

85 Drews 1993: 9, 11, referanslar içerir; Yasur-Landau 2010a: 159-61, 186-87, referanslar içerir. Tarsus ile ilgili olarak bkz. Yalçın 2013.

86 Drews 1993: 9, referanslar içerir.

87 Bryce 2005: 347-48. Bunu Bryce'tan önce de fark edenler oldu; örneğin bkz. Güterbock 1992: 53, kaynağı Bittel; ayrıca bkz. Genz 2013.

Truva

M.Ö. on ikinci yüzyılın başlarında yangın sonucunda yıkılan tek kent Anadolu'nun batı kıyısındaki Truva, daha doğrusu Truva VIIA idi.[88] Kazı ekibindeki Cincinnati Üniversitesi'nden Carl Blegen kentin yıkım tarihini yaklaşık M.Ö. 1250 yılı olarak tahmin ettiyse de ünlü Miken seramikleri uzmanı Penelope Mountjoy bu yıkımın M.Ö. 1190 ile 1180 arasında yaşandığını belirledi.[89] Bu kentin sakinleri, büyük ihtimalle daha önce ayrıntılarıyla ele aldığımız gibi M.Ö. 1300 yılı civarında depremde yıkılmış olan Truva VIh'nin kalıntılarını kullanarak kenti tekrar inşa etti. Bu yüzden Truva VI döneminde inşa edilmiş olan büyük konutlara bölme duvarları çekildi, içlerinde de bir yerine birçok aile yaşamaya başladı. Blegen bu evleri kentin kuşatılmasının kanıtı olarak görmüştü, ancak Mountjoy depremden sonra kent sakinlerinin kalıntıların arasında geçici gecekondular dikerek toparlanmaya çalıştıklarını öne sürdü.[90] Ancak kent Blegen'in ve Truva'da 1988 ile 2005 arasında kazı yapan Tübingen Üniversitesi'nden Manfred Korfmann'ın bulduğu kanıtların gösterdiği gibi daha sonra kuşatıldı.

Kazı yapan iki uzman da Truva VIIA'nın sokaklarında cesetler ve duvarlara gömülü ok uçları buldu ve her ikisi de kentin savaş sonucunda yıkıldığından emindi.[91] Truva'nın uzun zamandır aranılan ve daha önceki kazı ekiplerinin bulamadığı aşağı kent kısmını da bulan Korfmann şu yorumu yaptı: "Kanıtlar yangın ve bunun sonucunda felakete işaret ediyor. Ayrıca iskeletler de var; örneğin on altı ya da on yedi yaşlarında genç bir kız bulduk, yarı gömülmüş hâldeydi, ayakları yanmıştı... Kent kuşatma

88 Truva ve Truva Savaşı ile ilgili bölümde olduğu gibi, Truva VIIa ve yıkımı ile ilgili bu kısa inceleme bu kitapla aynı zamanda yazılan Cline'da bulunmaktadır, 2013. Burada da, inceleme bu yazarın ilk ek referanslarla beraber on dört bölümlük sesli dizi, Archæology and the Iliad: The Trojan War in Homer and History'de (Arkeoloji ve İlyada: Homeros ve tarihte Truva Savaşı) yayınladığı materyalin elden geçirilmiş hâlinden oluşmaktadır ve burada yayıncının izniyle alıntılanmıştır (Recorded Books/The Modern Scholar, 2006).

89 Mountjoy 1999b: 300-301 ve tablo 1, s. 298; Mountjoy 2006: 245-48; ayrıca bkz. Cline 2013: 91.

90 Mountjoy 1999b: 296-97; ayrıca bkz. Cline 2013: 93-94.

91 Örneğin bkz. Blegen ve diğerleri 1958: 11-12.

altındaydı. Savunuluyor, kendini koruyordu. Savaşı kaybettiler ve belli ki hezimete uğradılar."[92]

Ancak bu yıkımın tarihi, Homeros'un *İlyada*'da Truva Savaşı'na dair anlattıklarında olduğu gibi Mikenlerin yıkımdan sorumlu olduğunu iddia etmeyi zorlaştırabilir. Bunun tek mantıklı açıklaması, Yunan anakarasındaki sarayların tam da tüm savaşçılar Truva'da savaşmakla meşgul olduğu için saldırıya uğrayıp yıkılmış olması olabilir. Hatta Mountjoy, Truva VIIA'yı yerle bir edenlerin Mikenler değil, Deniz Kavimleri olduğu görüşünde. Bu III. Ramses'in bu halk hakkında üç yıl öncesinde söyledikleriyle uyum hâlinde olsa da Mountjoy iddiadan öteye gidemeyen bu hipoteziyle ilgili kanıt sunabilmiş değil.[93]

YUNAN ANAKARASINDAKİ YIKIMLAR

Eğer Mikenler Truva VIIA'nın yıkımında rol almadıysa, bunun sebebi aşağı yukarı aynı sırada saldırıya uğramış olmaları olabilir. Miken, Tiryns, Midea, Pilos, Tebai ve Yunan anakarasındaki daha pek çok Miken kentinin bu dönemde, yani M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonları ve on ikinci yüzyılın başlarında yıkıma uğradığı tüm uzmanlar tarafından kabul edilen bir gerçektir.[94] İngiliz arkeolog Guy Middleton'ın 2010 yılında yayınladığı bir araştırmada, M.Ö. 1225 ile 1190 arasında Yunan anakarasında yaşanan felaket ayrıntılarıyla betimlenir: "Argolis ve Korint'te Miken, Tiryns, Katsingri, Korakou ve İria'da yıkımlar vardı… aynı şekilde Lakonia'da Menelaion'da; Messinya'da Pilos'ta, Ahaya'da Teikhos Dymaion'da; Böotya ve Phokis'te, Tebai, Orkomenos, Gla… ve Krisa'da da. Aşağıdaki bölgeler ise yıkılmadığı hâlde terk edilmiş gibi görünüyor: Argolis ve Korint, Berbati, Prosymna, Zygouries, Gonia, Tsoungiza; Lakonia; Ayios Stephanos; Messenia;

92 The Truth of Troy başlıklı BBC belgeselinin transkripti, http://www.bbc.co.uk /science/horizon/2004/troytrans.shtml (son erişim 17 Nisan 2012); ayrıca bkz. Cline 2013: 94-101.

93 Bkz. Mountjoy 1999b: 333-34 ve Cline 2013: 94.

94 Örneğin bkz. Deger-Jalkotzy 2008: 387, 390 ve yerleşim yerleri listesi için Shelmerdine 2001: 373 n. 275.

Nichoria; Attika; Brauron, Böotya ve Fokis; Eutresis."[95] Middleton'ın yazılarında ayrıca belirttiği gibi M.Ö. 1190 ile 1130 arasındaki dönemde Miken, Tiryns, Lefkandi ve Kynos'ta da yıkımlar yaşandı.

Cral Blegen ile Bryn Mawr College'den Mabel Lang'in 1960'ta yazdığı gibi, bu belli ki "Miken tarihinde fırtınalı bir dönemdi. Miken'de akropolün içi ve dışı yangında yerle bir edildi. Tiryns'te de aynı türden bir felaket yaşandı. Tebai sarayı da büyük ihtimalle aynı dönemde aynı şekilde yağmalanıp kundaklandı. Çok sayıda başka kent yıkılıp terk edildi ve asla bir daha yerleşim yeri hâline gelmedi; bunların en iyi bilinen örnekleri Berbati, Prosymna, Zygouries ve benzeri yerler."[96] Büyük bir çalkantının yaşandığı kesin olsa da bazı uzmanlar bunun M.Ö. 1250 civarında başlayan bir çözülme veya çöküşün son aşamaları olduğu görüşünde. Örneğin Dartmouth College'den Jeremy Rutter'a göre "Sarayların yıkılması, Ege'de yüzyıllarca süren bir krizi tetikleyen öngörülemeyen bir felaket değil, on üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Miken dünyasını etkisi altına olan uzun bir huzursuzluk döneminin doruk noktasıydı."[97]

Pilos

Kazı ekibi, önceleri Pilos'taki sarayın yaklaşık M.Ö. 1200 yılı civarında yıkıldığını tahmin etmişti. Ancak Truva VIIA'nın tahmini yıkım tarihinin yeniden değerlendirilmesiyle aynı sebeple, yani yıkıntılarda bulunan seramiklerin tarihine dair yeni tahminlerde bulunulmasına dayanarak, Pilos sarayının yıkım tarihi de şimdi yaklaşık M.Ö. 1180 yılı olarak kabul ediliyor.[98] Özellikle de en üst katmanlardaki yangın izleri sebebiyle, şiddetli bir saldırı sonucunda yıkıldığı ve daha sonra terk edildiği tahmin edilen sarayla ilgili Blegen, 1939 yılındaki ilk kazılar sırasında şöyle yazdı: "Çok şiddetli

95 Middleton 2010: 14-15. İnceleme için yarıca bkz. Middleton 2012: 283-85.

96 Blegen ve Lang 1960: 159-60.

97 Rutter 1992: 70; ayrıca bkz. Deger-Jalkotzy 2008: 387.

98 Bkz. ilk olarak Blegen ve Rawson 1966: 421-22. Pilos'un yıkımı için yeniden tarih belirlenmesi ile ilgili olarak bkz. Mountjoy 1997; Shelmerdine 2001: 381.

bir yangın yaşanmış olmalı, zira iç duvarlar pek çok noktada birleşerek şekilsiz yığınlara dönüşmüş, taşlar kireçleşmişti, zeminleri kaplayan kararmış, kömürleşmiş çöplerin ve küllerin üzerinde ise ince, kızıl yanmış topraktan oluşan kalın bir katman vardı. Bu ince toprak büyük ihtimalle bir zamanlar üstyapının malzemesini oluşturan kaba tuğlaların kum hâline gelmiş döküntüsüydü."[99]

Daha sonra yapılan kazılar, Blegen'in ilk izlenimlerini doğruladı. Atina'daki American School of Classical Studies eski müdürü Cincinnati Üniversitesi'nden Jack Davis şöyle yazdı: "Ana Bina'daki yangın o kadar şiddetliydi ki Arşiv Odası'ndaki Linear-B tabletler pişmiş, depolardaki saklama kavanozlarından bazıları ise erimişti."[100] Blegen ise 1955'te benzeri şekilde şöyle yazdı: "Her yerde ... yangının getirdiği yıkıma dair canlı kanıtlar gün yüzüne çıkıyordu. Taş duvarların inşasında bolca, hatta abartılı bir biçimde kullanılmış olan devasa ahşap kalaslar, alevler için neredeyse sınırsız yakıt sağlamış, taşları yakarak toz hâline getirip altın süslemeleri eritecek kadar sıcak bir yangında tüm yapı bir parçalanmış yıkıntılar yığını hâline gelmişti."[101]

Daha önceleri konuyla ilgili araştırma yapan uzmanlar, bölgede bulunan Linear-B tabletlerde, bölgedeki yerleşimin son yıllarında "deniz gözlemcilerinin" iş başında olduğu gerçeğinden söz edildiğine dikkat çekmiş ve bu gözlemcilerin Deniz Kavimlerini beklediğini ve bu yüzden nöbetçilik yaptığını öne sürmüştü. Ancak bu tabletlerde nelerin kaydedildiği kesin değil. Pilos'lular denizi gözlemliyor olsa da neyi, hangi sebeple beklediklerini bilmiyoruz.[102]

Kısacası, Pilos sarayı yaklaşık M.Ö. 1180 yılında büyük bir yangınla yerle bir oldu, ancak yangına kimin ya da neyin sebep olduğu bilinmiyor. Aynı dönemde yıkılan diğer kentlerde olduğu gibi burada da sebebin insanlar mı, yoksa doğa mı olduğunu bilmiyoruz.

99 Blegen ve Kourouniotis 1939: 561.

100 Davis 2010: 687. İnceleme için bkz. Davis 1998: 88, 97.

101 Blegen 1955: 32 ve Blegen ve Rawson 1966.

102 Bkz. Deger-Jalkotzy 2008: 389, bu tartışmanın iki tarafına da referanslar içerir: Hooker 1982, Baumbach 1983 ve Palaima 1995; ayrıca bkz. Shelmerdine 1999 ve Maran 2009: 245, referanslar içerir.

Miken

Miken'de M.Ö. on üçüncü yüzyılın ortalarında, 1250 yılı civarında büyük bir yıkım yaşandı. Yıkımın sebebi büyük bir ihtimalle depremdi. M.Ö. 1190 yılında ya da bundan kısa süre sonra ise, sebebi bilinmeyen, ancak kentin dönemin büyük bir güç olarak rolünün sonunu getiren ikinci bir yıkım meydana geldi.

Bu ikinci yıkımda yangın ön plandaydı. Miken kazılarının en önemli yöneticilerinden biri olan Pennsylvania Üniversitesi'nden müteveffa Spyros Iakovidis'e göre, "bölgesel olarak sınırlanmış olan yangınlar, belki aynı, belki de farklı zamanlarda İbadet Merkezi'nde, Tsountas'ın Evi'nde, Güneybatı Binası'nın bir kısmında, II. Panagia Evi'nde ve bir ihtimal sarayda çıktı."[103] Örneğin İbadet Merkezi'nde "yangının şiddeti sayesinde bu duvarlar, eksen dışı olsa da orijinal hâliyle korundu."[104]

Kazı ekibi, kalenin içindeki bir koridorda bir çökelti yığınında "yanarak toz hâline gelmiş taşlar, yanmış kerpiç tuğlalar, küller ve kömürleşmiş kalaslar" içeren molozlar buldu. "Güneydoğu tarafındaki odaların kapılarının önünü kapatan" bu yığın, "kuzeybatı tarafındaki teras duvarının dibinde, iki metre derinliğindeydi." Teras duvarı ise "yıkımı getiren yangının yoğun şiddeti sebebiyle çarpılmış, birçok noktada beton sertliğine ulaşmıştı." Kazı ekibi, molozların üst kattaki, "cayır cayır yanarak" çöken binalara ait kerpiç duvarlardan meydana geldiği sonucuna vardı.[105] Ancak tüm bunların sebebine, işgalcilerden mi, bir isyandan mı, yoksa bir kazadan mı kaynaklandığına dair bir işaret yoktu.

Miken'de uzun süre boyunca kazı ve araştırma yapmış olan Cambridge Üniversitesi'nden Elizabeth French şöyle yazdı: "Hangi sebeple meydana gelmiş olursa olsun, '1220 Yıkımının' hemen sonrasında Miken kalesi darmadağındı. Anlayabildiğimiz kadarıyla tüm yapılar kullanılamaz hâle gelmişti. Her tarafta yangın ve çökme izleri vardı. Batı yamacının büyük bir bölümünü bir çamur tabakasının kapladığına dair kanıtlar da bulduk. Bizce bu,

103 Iakovidis 1986: 259.

104 Taylour 1969: 91-92, 95; Iakovidis 1986: 244-45, alıntılayan Nur ve Cline 2000: 50.

105 Wardle, Crouwel ve French. 1973: 302.

enkazın üzerine yağan yoğun yağmurların sonucuydu."[106] Ancak hem French hem de Iakovidis, bu yıkımın Miken'in sonu olmadığına dikkat çekiyor: Kentte, daha küçük ölçekte de olsa hemen sonrasında tekrar yerleşim görüldü. Iakovidis'in belirttiği gibi, "bu dönem, kemer sıkma ve gitgide artan gerileme dönemiydi, ancak tehlike ve sıkıntı dönemi değildi."[107]

İlginç bir şekilde Iakovidis'e göre "arkeolojik bağlam ... M.Ö. on ikinci ve on birinci yüzyıllarda herhangi bir ölçekte göç ya da istilalarla ya da yerel rahatsızlıklarla ilgili hiçbir kanıt sunmuyor. Miken şiddetli bir sonla karşılaşmadı. Bölge asla ... terk edilmedi, ancak bu dönemde artık çok uzaktaki dış gelişmeler sebebiyle kale siyasi ve ekonomik önemini yitirmişti. Kalenin temsil ettiği, içinde bulunan karmaşık merkezî sistem çökmüştü. Bu sistemi yaratan otorite artık sistemi sürdüremiyordu. Genel bir çöküş başladı ve kent yavaş yavaş, kademe kademe harabeye dönüştü."[108] Özetle, Iakovidis M.Ö. 1200'den hemen sonra Miken'in büyük bölümünü yerle bir eden yangınlara neyin sebep olduğunun kesin olmadığı görüşünde, ancak işgal ve benzeri dramatik olaylar gibi fikirlerden kaçınarak kentin daha sonraki yıllar boyunca tedricen çöküşünü saray sisteminin ve uzun mesafeli ticaretin çöküşüne bağlıyor. Başka arkeologların yakın zamanda yaptığı araştırmalar bu iddianın doğru olduğunu kanıtlayabilir.[109]

Tiryns

Yunan anakarasındaki Argolis bölgesinde, Miken'den sadece birkaç kilometre uzaktaki Tiryns'te kazılar Heinrich Schliemann'ın 1800'lü yılların sonlarında yaptığı çalışmalardan beri devam ediyor. Kazı yapanların çoğu, en son olarak da Heidelberg Üniversitesi'nden Joseph Maran kentte yıkım kanıtlarına rastladı.

106 French 2009: 108; ayrıca bkz. French 2010: 676-77.
107 Iakovidis 1986: 259; ayrıca bkz. Middleton 2010: 100.
108 Iakovidis 1986: 260.
109 Bkz. Yasur-Landau 2010a: 69-71; ayrıca bkz. doktora tezi, Murray 2013 ve yüksek lisans tezi, Enverova 2012.

Maran, 2002 ve 2003 yıllarında kentin Alt Kale bölümünde XI ve XV numaralı binalar olarak bilinen iki binanın kazılarına devam etti. Bu iki binanın bazı bölümlerini daha önce selefi Klaus Kilian gün ışığına çıkarmıştı. Binaların yıkılmadan önce çok kısa bir süre boyunca kullanıldığı tahmin ediliyor. Tarihi M.Ö. 1200 ya da bundan hemen sonrası olarak belirlenen yıkıntılarda Maran son derece ilginç eserler buldu. Bunların arasında küçük bir fil dişi çubuk da vardı. Ya ithal edilmiş ya da bu fırtınalı dönemde Tiryns'te yaşayan yabancı uyruklu birisi tarafından yapılmış veya kullanılmış olan çivinin üzerinde çivi yazısı bir yazıt bulunuyordu.[110]

Maran'a göre bu yıkım "Tiryns'te yaşanan... [ve] Alt Kale'deki sarayı ve yerleşim yerlerini yerle bir eden bir felaketin sonucuydu." Daha önce Kilian'ın da belirttiği gibi, Maran da bazı binalarda "kıvrılıp büküldüğü" görülen duvarları temel alarak, yıkım sebebinin şiddetli bir deprem olduğunu ve "yakın mesafedeki Medea'da kısa süre önce yapılan kazıların da [şimdi] bu yorumu desteklediğini" ifade etti.[111]

Kilian, bir depremin Tiryns'i yıktığını, Argolis bölgesinde Miken gibi çok sayıda başka kentte de depremin etkilerinin hissedildiğini uzun süredir savunuyordu. Bu varsayıma artık başka arkeologlar da katılıyor.[112] Kilian'a göre "Kanıtlar, yan yatmış ve bükülmüş duvarlara ve temellere sahip bina kalıntılarından ve düşen ev duvarları altında kalarak gömülen insanların iskeletlerinden oluşuyor."[113]

Miken'de M.Ö. 1250 yılı civarında, büyük ihtimalle deprem sebebiyle büyük bir yıkım yaşandığına daha önce değinmiştik. Aşağıda daha ayrıntılı şekilde ele alacağımız gibi, bu dönemlerde sadece Argolis bölgesindeki Miken ve Tiryns'te değil, Yunanistan'daki çok sayıda yerleşim yerinde büyük darbe etkisi yapan bir ya da daha fazla deprem olduğuna dair ciddi kanıtlar var. Ancak hâlâ devam eden kazılar sayesinde, Tiryns'in tümüyle yıkılmadığı kesin olarak kanıtlandı. Kentin yerleşim yeri olarak kullanımı,

110 Maran 2009: 246-47; Cohen, Maran ve Vetters 2010; Kostoula ve Maran 2012.

111 Maran 2010: 729, kaynak Kilian 1996.

112 Referanslar için bkz. bu materyalin ilk yayınlandığı Nur ve Cline 2000: 51-52; ayrıca bkz. Nur ve Cline 2001.

113 Kilian 1996: 63, alıntılayan Nur ve Cline 2000: 52.

elli yıla yakın süre boyunca devam etti, özellikle alt kentte olmak üzere bazı bölgelerde önemli sayıda yeni bina da inşa edildi.[114]

KIBRIS'TAKİ YIKIMLAR

Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'ın Tunç Çağı'nda, yaklaşık M.Ö. 1200 civarında yıkılması konusunda da Deniz Kavimleri sorumlu olarak görülmüştür. Eskiden, meselenin çok açık ve net olduğu düşünülürdü. Otuz yıl önce, o zaman adanın eski eserler müdürü olan Vassos Karageorghis şöyle yazdı: "Barış ortamı... II. Geç Kıbrıs dönemi sonlarına doğru [yani yaklaşık M.Ö. 1225 yılı civarında] değişecekti. Hititlerin, Kıbrıs'a egemen olduklarına dair böbürlenmelerini tümüyle doğru olarak kabul edemesek de... II. Şuppiluliuma döneminde Doğu Akdeniz'de barışın hâkim olmasının imkânsız olduğu gerçeğini inkâr edemeyiz."[115]

Karageorghis, satırlarının devamında kendi tabiriyle "Miken İmparatorluğu" çökünce "çok sayıda mültecinin" Yunan anakarasından ayrılıp çapulcu ve maceracılar olarak yaklaşık M.Ö. 1225 yılında başka gruplarla birlikte Kıbrıs'a ulaştıklarını ileri sürdü. Karageorghis'e göre Kıbrıs'ta, özellikle doğu kıyısındaki Kition (Larnaka) ve Enkomi'de bu dönemde meydana gelen yıkımlardan ve Maa-*Paleokastro*, Kalavasos-*Ayios Dhimitrios*, Sinde ve Maroni gibi başka yerleşim yerlerindeki faaliyetlerden bu Mikenler sorumluydu.[116]

Küçük bir yerleşim yeri olan Maa-*Paleokastro*, tam da bu çalkantılı dönemde, yani M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarında kurulduğundan özellikle ilginçtir. Bölgede kazı yapan Karageorghis, bu yerleşim yerini "batı kıyısının dağlık burnuna kurulu bir müstahkem askerî karakol" olarak tarif etti ve dağlık burnun dik yamaçları

114 Bkz. Yasur-Landau 2010a: 58-59, 66-69, referanslar içerir; Maran 2010; Middleton 2010: 97-99; Middleton 2012: 284.

115 Karageorghis 1982: 82.

116 Karageorghis 1982: 82-87; güncellenmiş versiyon Karageorghis 1992: 79-86; ayrıca bkz. Karageorghis 2011. Ayrıca bkz. Sandars 1985: 144-48; Drews 1993: 11-12; Bunimovitz 1998; Yasur-Landau 2010a: 150-51; Middleton 2010: 83; Jung 2011.

bir müstahkem mevki oluşturduğundan ve yerleşim yerinin üç tarafı da denizle çevirili olduğundan, sadece anakarayla birleştiği noktada takviyelere gerek olduğuna dikkat çekti. Karageorghis'e göre bu karakolu Egeli baskıncılar kurmuş, aynı baskıncılar daha sonra da buradan yola çıkarak Enkomi ve Kition'a baskınlar düzenlemiş, ancak M.Ö. 1190 civarında Ege'den gelen ve daha sonra adayı kalıcı yerleşim yerleri hâline getiren ikinci bir göçmen dalgasının saldırılarına hedef olarak yok edilmişlerdi.[117]

Karageorghis, Kıbrıs'ta Sinda ve Pyla-*Kokkinokremos* gibi yerleşim yerlerinde de yabancılara ait benzeri müstahkem mevkilerin veya karakolların kurulduğu görüşündeydi. Örneğin, Enkomi'nin hemen batısında, iç kısımlarda bulunan Sinde'daki müstahkem yerleşim yerinin M.Ö. 1225 civarında şiddetli bir saldırı sonucunda yıkıldığını kaydetti. Bu yanmış yıkıntıların oluşturduğu katmanın üzerine ise daha sonra, belki de Egeli baskıncılar tarafından yeni zeminler kurulmuş ve yeni binalar inşa edilmişti.[118]

Ancak bu yıkımlar ve inşaatlar büyük ihtimalle Deniz Kavimlerinin akınlarıyla, en azından Merneptah'ın M.Ö. 1207'de ya da III. Ramses'in 1177'de sözünü ettiği akınlarla bağlantılı olamayacak kadar erken dönemde yaşandı. Bu yüzden Karageorghis Deniz Kavimlerinden çok önce, en geç M.Ö. 1225 civarında Ege'den gelen başka bir savaşçı halk dalgasının Kıbrıs'a ulaştığı kanısında. Deniz Kavimlerinin daha sonra gelişi, Kıbrıs kıyısındaki Enkomi'de yapılan kazılarda "ortaya çıkarılan … ve bazı uzmanların Deniz Kavimlerinin akınlarının sonucu olarak gördüğü ikinci bir felaketin izleri" şeklinde görülebiliyordu. Karageorghis'e göre bu ikinci yıkım katmanının tarihi yaklaşık M.Ö. 1190 olarak belirlenmişti.[119]

Ancak Kıbrıs'ta M.Ö. 1225-1190 arasında yaşanan yıkımlardan kimin sorumlu olduğunu belirlemeye yarayabilecek gerçek hiçbir kanıt yok. Bu dönemde Kıbrıs'a saldırı düzenleyip fethettiklerini iddia eden Tuthaliya ve Hititler, gerçekten de M.Ö. 1225 civarında yıkımların bir kısmına sebep olmuş olabilir. Ayrıca

117 Karageorghis 1982: 86-88, 91.

118 Karageorghis 1982: 88; kısa inceleme için bkz. Demand 2011: 205-6.

119 Karageorghis 1982: 89.

tahta M.Ö. 1207 civarında çıkan II. Şuppiluliuma'nın döneminde de, kralın kendi kayıtlarında belirttiği gibi Kıbrıs'a başka bir Hitit saldırısı daha yapıldığını daha önce de belirttik. Dolayısıyla bu çalkantılı dönemde Kıbrıs'ta meydana gelen yıkımların büyük bölümünden Deniz Kavimleri değil de Hititler sorumlu olabilir. Hatta Kıbrıs (Alaşiya) valisinin gönderdiği bir metin, Ugarit gemilerinin bazı yıkımlara sebep olmuş olabileceğine işaret ediyor. Ayrıca bazı zararlara da bir ya da birden fazla depremin sebep olmuş olabileceği ihtimali de var. Enkomi'de kazı ekibi, bina üstyapısından düşen kerpiç tuğlaların altında kalarak ölen çocukların iskeletlerini buldu. Bu ölümlere insanoğlu değil, Tabiat Ana sebep olmuş gibi görünüyordu.[120]

Karageorghis'in varsaydığı senaryo daha sonra Kıbrıs'ta bu dönemde yaşananları daha kompleks bir şekilde ortaya koyacak şekilde değiştirildi. Karageorghis bile, söz konusu olan yerleşim yerlerinin hepsinde ikişer değil, birer yıkım yaşandığına ve bu yıkımların M.Ö. 1225 ve sonrasında değil, M.Ö. 1190 ile 1174 arasında meydana geldiğine kısa süre içinde ikna oldu.[121] İngiliz uzman Louise Steel, bu döneme dair bir araştırmasında şöyle yazıyor: "Bu döneme dair geleneksel görüş, Miken saraylarının çöküşünden sonra Mikenlerin Kıbrıs'ta (ve Güney Levant'ta) koloniler kurduğu yönündedir. Ancak... Miken kültürü adaya zorla dayatılmamıştır. Tersine... [Geç Kıbrıs'a ait] kültürel kimliğin kozmopolitliğini yansıtan bir etkiler kümesi görülmektedir. Miken (ya da Ege) kültürü basit bir şekilde Ege'den Kıbrıs'a aktarılmamış, yerel Kıbrıs kültürüyle kaynaşmıştır."[122]

Steel, Karageorghis'in vardığı sonuçların ve Kıbrıs'ın Ege kolonisi hâline getirilmesine dair geleneksel görüşün doğruluğunu

120 Enkomi'deki yıkım için bkz. Steel 2004: 188, daha önceki kazı raporlarından alıntılar içerir, ayrıca bkz. Mountjoy 2005. Ugarit'ten gelen metin için - RS 20.18 (Ugaritica 5.22) - bkz. Karageorghis 1982: 83; ilk yayın Nougayrol ve diğerleri 1968: 83-85 ve yeni çeviriyi alıntılayan Bryce 2005: 334; ayrıca bkz. Sandars 1985: 142.

121 Drews 1993: 11-12; Muhly 1984; Karageorghis 1992.

122 Steel 2004: 187. Ayrıca bkz. Iacovou 2008 ve Iacovou 2013 (ikincisi 2001 yılında yazılıp sunuldu ve 2008 yılında güncellendi, ancak yazara göre o zamandan beri güncellenmedi).

da sorguluyor. Örneğin Maa-*Paleokastro* ve Pyla-*Kokkinokremos* gibi yerleşim yerlerini yabancılara ya da Egelilere ait "savunma karakolları" olarak ele almıyor. Kanıtların, bu yerleşim yerlerinin Kıbrıs'a ait yerel üsler olarak tanımlanmasının daha doğru olduğunu gösterdiğini belirtiyor. Steel'e göre, bu üslerin kuruluş sebeplerinden biri, "malların, özellikle metallerin liman kentleri ile... iç bölgeler arasında taşınabilmesini sağlamak."[123] Steel ayrıca "Maa-*Paleokastro*'nun bir erken dönem Ege üssü olduğuna dair geleneksel yorumun henüz ciddi sorgulamalara tabi tutulmadığını" belirterek hem Maa-*Paleokastro* hem de Pyla-*Kokkinokremos*'un aynı dönemlerde Girit Adası'nda inşa edilen savunma yerleşimleri ile karşılaştırılabilir nitelikte, Kıbrıs'a ait yerel üsler olabileceğini öne sürüyor.[124]

Aralarında Edinburgh Üniversitesi'nden Bernard Knapp'ın bulunduğu bazı uzmanlar ise daha önceki akademik literatürde yaygın olan sözde Miken kolonilerinin ne Miken ne de koloni olduğunu ileri sürdü. Bu uzmanlara göre bu melezleştirme döneminde Kıbrıs, Ege ve Levant maddi kültürlerine ait unsurlar özümsendi ve yeni bir elit toplumsal kimliğin oluşturulması için kullanıldı.[125] Kısacası Tunç Çağı'nın sonunda, çöküşün hemen öncesindeki bu kültür yine çok sayıda kaynaktan gelen etkilerin bir araya geldiği, küreselleşmiş bir kültürdü.

Öte yandan, Kıbrıs kıyısındaki Larnaka yakınındaki Hala Sultan Tekkesi'nde kazı yapan Paul Åström'e göre, "yangın sebebiyle kısmen yıkılan ve aceleyle terk edilen" yerleşim yerinde M.Ö. 1200 civarında "avlulara nesneler saçılmış, toprağa değerli eşyalar gömülerek saklanmıştı. Etrafa saçılmış, bir tanesi bir binanın duvarına gömülmüş olan tunç ok başları ve çok sayıda kurşun sapan güllesi de savaşı ayrıntılı bir şekilde kanıtlıyordu."[126] Bu düşman saldırısının kesin olduğu pek az sayıda durumdan biri.

123 Steel 2004: 188. 124. Steel 2004: 188-90; bu yerleşim yerlerindeki seramiklerin incelemesi için bkz. Jung 2011.

124 Steel 2004: 188-90; ayrıca bu yerleşim yerlerindeki seramiklerle ilgili inceleme için bkz. Jung 2011.

125 Voskos ve Knapp 2008; Middleton 2010: 84; Knapp 2012; ayrıca bu konudaki görüşleri için bkz. Karageorghis 2011.

126 Åström 1998: 83.

Ancak burada da, diğer örneklerde de saldırganlar kim olduklarına dair bir işaret bırakmadı. Ayrıca, aşağıda ele alacağımız gibi Hala Sultan Tekkesi'nin yakınındaki Tuz Gölü'nden elde edilen yakın tarih bilimsel kanıtlar, bölgede o dönemde şiddetli bir kuraklık yaşanmış olabileceğine işaret ediyor.[127]

Dolayısıyla bugüne kadar edindiğimiz bilgilerin tekrar değerlendirildiği ve geleneksel tarihsel paradigmaların ortadan kaldırıldığı ya da en azından sorgulandığı bir durumdayız. Kıbrıs'ta M.Ö. 1200 civarında çok sayıda yerleşim yerinin yıkıldığı kesin olsa da, bu yıkımların muhtemel sorumluları arasında Hititlerden Ege'den gelen baskıncılara, Deniz Kavimlerinden depremlere kadar pek çok aday var. Ayrıca, arkeolojik kayıtlarda gördüklerimiz, yıkımlardan sorumlu olanların değil, bu yıkımlardan faydalanarak tamamen veya kısmen terk edilmiş olan kentlere yerleşenlerin maddi kültürü de olabilir.

Ne olursa olsun, Kıbrıs bu tahribatları çok büyük yaralar almadan atlatmış gibi görünüyor. Eldeki kanıtlar, M.Ö. on ikinci yüzyılın geri kalan kısmı ve on birinci yüzyılda adanın refah içinde olduğunu gösteriyor. Bu kanıtların arasında M.Ö. 1075 civarında bir gemi kazasından sonra adaya çıkan özel görevli Mısırlı bir rahip ile ilgili "Wenamun'un Raporu" gibi metinler var.[128] Ancak Kıbrıs'ın bu zorluklara dayanabilme gücü, siyasi ve ekonomik düzeninin önemli ölçüde yeniden yapılandırılmasına bağlıydı. Bu sayede adanın kendisi ve yönetim şekli, M.Ö. 1050 civarında sonu gerçekten gelene dek ayakta kalmayı başardı.[129]

MISIR'DAKİ SAVAŞLAR VE HAREM KOMPLOSU

Kısa bir süreliğine Mısır'a dönecek olursak, Doğu Akdeniz ve Ege'deki yerleşim yerlerine benzer, ancak yine de farklı bir durumla karşılaşırız. Mısırlılar, Merneptah'ın döneminde, M.Ö. 1207 yılında Deniz Kavimlerinin ilk dalgasını yenerek M.Ö. on

127 Kaniewski ve diğerleri 2013.

128 Karageorghis 1982: 89-90. "Wenamun'un Raporu'nun" çevirisi için Wente 2003b.

129 Steel 2004: 186-87, 208-13; inceleme için bkz. Iacovou 2008.

üçüncü yüzyılı başarıyla tamamlamıştı. On ikinci yüzyıl da II. Seti ve daha sonra Kraliçe Tausret'in yönetiminde olan ülke için sükûnet içinde başladı, ancak M.Ö. 1184 yılında III. Ramses tahta çıktığında olaylar karışmaya başlamıştı. Ramses tahta çıktıktan beş yıl ve on bir yıl sonra olmak üzere komşuları olan Libyalılarla ağır savaşlar yaşadı.[130] Bu savaşların arasında da tahta çıkışının sekizinci yılında Deniz Kavimlerine karşı burada ele aldığımız savaşlar yaşandı. Tahtta otuz iki yıl kaldıktan sonra da M.Ö. 1155 yılında bir suikastla öldürüldü.

Bu suikastın anlatıldığı çok sayıda belge arasında en uzunu, Torino Yargı Papirüsü'dür. Bu belgelerin bazılarının birbiriyle bağlantılı olabileceği ve dört buçuk metre uzunluğunda tek bir papirüsün parçası olabileceği tahmin ediliyor. Tüm bu belgeler, Mısır bilimciler arasında Harem Komplosu olarak bilinen cinayetin sanıklarının yargılaması ile ilgili.

Görünüşe göre Doğu Akdeniz'de o dönemde yaşanan diğer gelişmelerle bağlantısı olmayan bu komployu, III. Ramses'ten sonra kendi oğlunun tahta geçmesi için kraliyet haremindeki düşük rütbeli bir kraliçe kurmuştu. Kimi haremden kimi saray görevlisi kırk kadar komplocu, dört grup hâlinde yargılandı. Bazıları suçlu bulunarak idama mahkûm edildi, bazıları ise daha mahkeme salonunda intihara zorlandı. İdam cezası alanların arasında düşük rütbeli kraliçe ile oğlu da vardı.[131]

Bu davada daha karar aşamasına gelinmeden III. Ramses'in öldüğü biliniyor, ama belgelerden komplonun başarılı olup olmadığını anlamak mümkün değil. Ancak yakın zamanda, görünüşe göre başarılı olduğu belirlendi.

III. Ramses'in mumyası uzun zamandır biliniyor. Bu mumya Krallar Vadisi'nde, KV11 olarak bilinen kendi mezarında gömülmüş, daha sonra çok sayıda başka kral mumyalarıyla birlikte rahipler tarafından güvenli başka bir yere taşınmıştı. Tüm bu mumyalar 1881 yılında, Hatşepsut'un ölüm tapınağına yakın Deir el-Bahari'de bulundu.[132]

130 Kitchen 2012: 7-11.

131 Snape 2012: 412-13; ayrıca Clayton 1994: 164-65. Hikâyenin tamamı için bkz. Redford, S. 2002.

132 Clayton 1994: 165; Redford, S. 2002: 131.

2012 yılında Mısır bilimciler ve adli tıp uzmanları III. Ramses'in cesedi üzerinde otopsi yaptı ve *British Medical Journal*'da yayınlanan raporda firavunun boğazının kesildiğini bildirdi. Yaranın sebep olduğu keskin bıçak, boyna gırtlağın hemen altından omurgaya kadar saplanmış, bölgedeki yumuşak dokuyu tamamen ayırmış ve nefes borusunu kesmişti. Ölüm anında gerçekleşmişti. Ardından, mumyalama süreci sırasında yaranın üzerine krala dünyadaki hayatında yardımcı olamayacak olsa da ya koruyucu ya da iyileştirici olması amacıyla bir Horus tılsımı yerleştirilmişti. Ayrıca bıçak yarasını gizlemek için boyun çevresine 70 mm genişliğinde kalın bir keten yaka sarılmıştı. Bilim adamları ancak röntgen analizi sayesinde kalın kumaşların altındaki bölgeyi görüp kralın ölümüne sebep olan yaralanmayı belirleyebildi.[133]

III. Ramses'in yanında, sadece "Erkek E" olarak bilinen, yaşı on sekiz ile yirmi arasında bir erkeğin cesedi bulundu. Mumyalanmamış, sadece törensel açıdan mekruh sayılan bir keçi derisine sarılmış olan bu ceset, katil prensin cesedi olabilir, çünkü DNA testleriyle bu kişinin büyük ihtimalle III. Ramses'in oğlu olduğu belirlendi. Yüzdeki çarpılmalar ve boyundaki zedelenmeler gibi adlî kanıtlar, bu erkeğin boğularak öldürüldüğüne işaret ediyor.[134]

III. Ramses'in ölümüyle Mısır'ın Yeni Krallığının gerçek ihtişamı sona erdi. Yirminci Hanedan M.Ö. 1070 yılında sona ermeden sekiz firavun daha tahta çıktı, ancak hiçbiri değerli bir başarı kaydedemedi. Elbette Doğu Akdeniz'in geri kalanında olan bitenlere bakılırsa, herhangi bir başarıları şaşırtıcı olurdu. Ancak

133 Bkz. Zink ve diğerleri 2012, ayrıca haberler için Los Angeles Times, USA Today vb., erişim için http://articles.latimes.com/2012/dec/18/science/la-sci-sn-egypt-mummy-pharoah-ramses-murder-throat-slit-20121218, http://www.usatoday.com/story/tech/sciencefair/2012/12/17/ramses-rameses-murdered-bmj/1775159/, ve http://www.pasthorizonspr.com/index.php/archives/12/2012/ramesses-iii-and-the-harem-conspiracy-murder (tümü için son erişim 29 Mayıs 2013).

134 Bkz. Zink ve diğerleri 2012, ayrıca haberler için Los Angeles Times, USA Today vb., erişim için http://articles.latimes.com/2012/dec/18/science/la-sci-sn-egypt-mummy-pharoah-ramses-murder-throat-slit-20121218, http://www.usatoday.com/story/tech/sciencefair/2012/12/17/ramses-rameses-murdered-bmj/1775159/, ve http://www.pasthorizonspr.com/index.php/archives/12/2012/ramesses-iii-and-the-harem-conspiracy-murder (tümü için son erişim 29 Mayıs 2013).

son Firavun XI. Ramses, Wenamun'u özel bir görevle Lübnan sediri satın alması için Biblos'a gönderdi; Wenamun ise dönüş yolculuğunda, M.Ö. 1075 yılında gemi kazası geçirip Kıbrıs'a geldi.

ÖZET

Ege ve Doğu Akdeniz'de M.Ö. on üçüncü yılın sonları ve on ikinci yüzyılın başlarında çok ciddi ölçüde yıkımlar yaşandığı kesin olsa da, bunlara kimin ya da neyin sebep olduğu belirlenebilmiş değil. "Miken IIIC1b" olarak bilinen ve M.Ö. 1200 civarında Doğu Akdeniz'deki çok sayıda yerleşim yerinde, örneğin Ugarit yakınlarındaki Ras İbn Hani ve Ras Bassit'te bulunan seramikleri kimin yaptığı da cevabı bilinmeyen sorulardan biri.[135] Önceleri, bu seramikleri Yunan anakarasındaki kentleri yerle bir edilince doğuya kaçan Mikenlerin ürettiği tahmin ediliyordu. Ancak şimdi, bu ürünlerin, büyük ihtimalle gerçek Ege yapımı ürünlerin ithalatı durunca Kıbrıs'ta ve Doğu Akdeniz'de üretildiği düşünülüyor.

Louvre Müzesi'nden Annie Coubet, Ugarit yakınlarındaki Ras İbn Hani'nin tekrar yerleşim yeri hâline gelmesi konusunda şu yorumu yapıyor: "Kentin kalıcı ve devamlı olarak tekrar yerleşim yeri hâline getirdiği inkâr edilemez. Ancak yerleşenlerin, karışıklıklar sona erdikten sonra geri dönen yerli halk değil de, Deniz Kavimlerine ait bir grup olduğu henüz kanıtlanmış değil."[136] Aynı dönemde Kıbrıs'ta ve Levant'ta görülebilen, yapı tekniklerinde kesme taş duvar kullanımı ya da yeni cenaze ritüelleri ve vazo türleri[137] gibi yenilikler de Ege'yle bağlantılara ya da Ege'den gelen bireylerin varlığına işaret ediyor olabilir. Ancak Ege tarzı, burada mutlaka Egelilerin bulunduğu anlamına gelmez, bu yüzden bunlar Geç Tunç Çağı'nın sonuna damgasını

135 Ras Ibn Hani'de LH IIIC1 seramikleri üreten halkların yerleşmesi ile ilgili olarak bkz. Singer 2000: 24 ve Caubet 1992: 124. Ayrıca bkz. Sherratt 2013: 627-28.

136 Caubet 1992: 127; ayrıca bkz. Yasur-Landau 2010a: 166; Killebrew ve Lehmann 2013: 12, referanslar içerir.

137 Steel 2004: 188-208, daha erken yayınlardan alıntılar içerir; ayrıca bkz. Yasur-Landau 2010a ve devamı.

vuran çalkantılı yıllarda bile egemen olan küreselleşmenin bir dışa vurumu da olabilir.

Sonun kendisi ise, Mısırlıların kayıtlarında yer alan gezgin baskıncıların ya da şimdi verdiğimiz isimle "Deniz Kavimlerinin" sebep olduğu hasarlardan çok daha fazlası sonucunda gelmiş olabilir. Daha önceleri bu konuda çalışma yapan uzmanlar, onları sık sık bu geniş bölgedeki uygarlığın sona ermesinin tek sorumlusu olarak göstermiş olsa da, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi Deniz Kavimleri zalim olduğu kadar mağdur da olmuş olabilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUSURSUZ BİR FACİALAR FIRTINASI MI?

Sonunda, sırrı çözüp Geç Tunç Çağı'nın istikrarlı uluslararası sisteminin yüzyıllarca ayakta kaldıktan sonra neden bir anda çöktüğünü belirleyebilmek için tüm kanıt ve ipuçlarını bir araya getirebilecek durumdayız. Ancak buna açık fikirli bir şekilde girişmek ve ölümsüz Sherlock Holmes'un dediği gibi "hayal gücünü bilimsel şekilde kullanmak" zorundayız, çünkü "ihtimalleri tartıp en mantıklı olanı seçmemiz şart."[1]

Öncelikle, Deniz Kavimlerinin ve Geç Tunç Çağı'nın sonundaki, Çöküş veya Felaket olarak adlandırılan olayların, geçtiğimiz yüzyıl boyunca akademisyenler tarafından çokça tartışılan konular olduğu ve bu tartışmalarda bu ikisinin genellikle birbiriyle bağlantılı olarak ele alındığı kesin. Bu tartışmalar özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllarda gündemdeydi, çünkü Nancy Sandars, *The Sea Peoples* (*Deniz Kavimleri*) başlıklı kitabını 1985 yılında, Robert Drews ise *The End of the Bronze Age* (*Tunç Çağı'nın Sonu*) adlı kitabını 1993 yılında yayınladı. Ayrıca 1992 ve 1997 yıllarında özellikle bu konulara yönelik en az iki akademik konferans veya seminer düzenlendi, bu döneme ait çok sayıda kitap, tez ve konferans da bu konuyla en azından kısmen alakalıydı.[2] Ancak bu kitabın başında belirtildiği gibi, son yıllarda ortaya çıkan bol miktarda verinin de hem Deniz Kavimleriyle hem de ele aldığımız ihtişamlı uygarlıklar döneminin sonunu getiren karmaşık güçlerle ilgili anlayışımızın evrimi bağlamında hesaba katılması gerekir.[3]

1 Sir Arthur Conan Doyle, *Baskerville'lerin Köpeği*.

2 Örneğin bkz. Sandars 1985; Drews 1993; ve ed. Ward ve Joukowsky (1992) konferans yayınları (özellikle özet için Muhly [1992]) ve Oren (1997).

3 Örneğin bkz Monroe 2009; Middleton 2010; Yasur-Landau 2010a; ve ed. Bachhuber ve Roberts (2009) konferans yayınları, Galil ve diğerleri (2012)

Her şeyden önce, daha önceki sayfalarda sık sık dikkat çekildiği gibi, Ege ve Doğu Akdeniz'deki Geç Tunç Çağı kentlerinin, krallıklarının ve imparatorluklarının yerle bir olmasına kimin veya neyin sebep olduğunun her zaman kesin olmadığını kabul etmemiz gerek. Bir uzmanın kısa süre önce belirttiği gibi, Pilos'taki Nestor Sarayı'nın M.Ö. 1180 yılı civarında yıkılması bunun mükemmel bir örneği: "Bazıları, bu felakete krallığın dışından gelen baskıncıların sebep olduğunu ileri sürdü; diğerleri ise Pilos halkının krallarına karşı ayaklandığını iddia etti. Kesin sebepler hâlen belirlenebilmiş değil."[4]

İkincisi, birbiriyle bağlantılı bu çok sayıdaki uygarlıkların üç bin yıl önce çökmesinin sebebi ya da sebepleri konusunda uzmanlar arasında bir fikir birliği yok. Akademisyenlerin son zamanlarda sorumlu olarak gösterdikleri arasında "yabancı düşmanların saldırıları, toplumsal ayaklanmalar, doğal afetler, sistem çöküşleri ve savaş yöntemlerindeki değişiklikler" yer alıyor.[5] Bu yüzden uzmanların yaklaşık son seksen yıldır yaptığı gibi muhtemel sebeplerin ne olabileceğini bir kez daha gözden geçirmek iyi bir fikir. Ancak bunu yaparken farazi ihtimallerin her birini destekleyen ya da desteklemeyen kanıtları nesnel bir şekilde değerlendirmeliyiz.

DEPREMLER

Örneğin Geç Tunç Çağı kentlerinin bazılarının yıkımına depremlerin sebep olmuş ya da katkıda bulunmuş olduğu fikri, Ugarit'te ilk kazıları yapan Claude Schaeffer'in döneminden beri gündemde. Schaeffer, kenti sonunda yerle bir edenin deprem olduğunu düşünüyordu, çünkü uzak geçmişte kentte bir deprem

ve Killebrew ve Lehmann (2013); ayrıca kısa özetler ve daha ayrıntılı incelemeler için Killebrew 2005: 33-37; Bell 2006: 12-17; Dickinson 2006: 46-57; Friedman 2008: 163-202; Dickinson 2010; Jung 2010; Wallace 2010: 13, 49-51; Kaniewski ve diğerleri 2011: 1; ve Strobel 2013.

4 Davis 2010: 687.

5 Deger-Jalkotzy 2008: 390-91; Maran 2009: 242. Ayrıca bkz. Shelmerdine 2001: 374-76, 381 ve Tunç Çağı'nda Ege'de olası sebeplerin ayrıntılı incelemesi için Middleton 2010 ve Middleton 2012, ayrıca incelemeler için Murray 2013 ve Enverova 2012.

yaşandığına dair gözle görülebilen işaretler bulmuştu. Örneğin yaptığı kazılarda çekilen fotoğraflarda, depremin yol açtığı hasarın özelliklerinden olan yamulmuş duvarlar görülebiliyor.[6]

Ancak şu anda Ugarit'teki bu deprem hakkında bildiklerimiz, olayın M.Ö.1250 yılında veya bundan kısa süre sonra yaşandığını ortaya koyuyor. Dahası, deprem ile şehrin sona erdiği dönem arasında geçen onlarca yıl boyunca restorasyon yapıldığına dair belirtiler olduğundan, depremin kente sadece zarar verdiği, tamamen yerle bir etmediği düşünülüyor.[7]

Depremde yıkılan bir kenti, insanlar ve savaş sebebiyle yıkılan bir kentten ayırt etmenin çoğu zaman zor olduğunu kabul etmek gerek. Ancak arkeologların kazılar sırasında görebileceği, yıkıcı bir depreme özgü belirli işaretler var. Bunların arasında çökmüş, tamir edilmiş ya da desteklenmiş duvarlar, düşen molozların altında bulunan cesetler ya da ezilmiş iskeletler, birbirine paralel şekilde bulunan devrilmiş sütunlar, kemerli geçitlerde ya da kapı aralıklarında bulunan yerinden oynamış kilit taşları ve normalde görülmesi imkânsız açılarda ya da asıl konumlarından farklı şekilde yaslanmış hâlde duran duvarlar bulunuyor.[8] Buna karşılık savaş sonucunda yıkılan bir kentte genellikle yıkıntıların arasında çeşit çeşit silah bulunur. Örneğin M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru yerle bir edilen İsrail'deki Aphek kentinde, kazı ekibi aynen Truva VIIA'daki gibi duvarlara saplanmış ok başları buldu.[9]

Arkeosismoloji uzmanlarının yakın zamanda yaptığı araştırmalar sayesinde, Ege ve Doğu Akdeniz'in pek çok bölgesi gibi Yunanistan'da da elli yıl boyunca, M.Ö. 1225'ten M.Ö. 1175'e kadar bir dizi deprem yaşandığı kesinleşti. Schaeffer'in Ugarit'te tespit ettiği ve betimlediği deprem münferit bir olay değil, bu dönem meydana gelen çok sayıda depremden sadece biriydi. Antik dönemde meydana gelen türden böyle bir depremler dizisi

6 Schaeffer 1948: 2; Schaeffer 1968: 756, 761, 763-765, 766, 768; Drews 1993: 33-34; Nur ve Cline 2000: 58; Bryce 2005: 340-41; Bell 2006: 12.

7 Callot 1994: 203; Callot ve Yon 1995: 167; Singer 1999: 730.

8 See Nur ve Cline 2001, tüm tartışma ve referanslar için Nur ve Cline 2000.

9 Kochavi 1977: 8, alıntılayan Nur ve Cline 2001: 34; Nur ve Cline 2000: 60. Ayrıca inceleme için bkz. Cline 2011.

"deprem fırtınası" adıyla da bilinir. Bu durumda bir fay hattı yıllar ya da onlarca yıl boyunca, ta ki fay hattındaki basınç azalana kadar birbiri ardına depremler meydana getirir.[10]

Ege'de bu dönemde büyük ihtimalle Miken, Tiryns, Midea, Tebai, Pilos, Kynos, Lefkandi, Menelaion, Teselya'daki Kastanas, Korakou, Profitis Elias ve Gla'da depremler yaşandı. Anadolu'da Truva, Karaoğlan Höyüğü ve Hattuşa, Levant'ta Ugarit, Megiddo ve Akko ile Kıbrıs'ta Enkomi dâhil çok sayıda yerleşim yerinde de bu dönemde meydana gelen depremlere dair kanıtlar bulundu.[11]

Nüfusu yoğun bir yerleşim yerinde günümüzde deprem olduğunda nasıl çöken binalarda insanlar ölüyor ve enkazın altında kalıyorsa, yerle bir olan Geç Tunç Çağı kentlerinde yapılan kazılarda da bu antik dönem depremlerinde ölen en az on dokuz kişinin cesetleri bulundu. Örneğin Miken'de, kalenin iki yüz metre kuzeyindeki bir evin bodrum katında, deprem sırasında düşen taşların altında ezilen üç yetişkin ve bir çocuğun iskeletleri bulundu. Aynı şekilde Atreus Hazine Binası'nın kuzeyindeki tepenin batı tarafındaki yamaca inşa edilmiş olan bir binada, ana oda ile ön oda arasındaki kapı aralığında, kafası düşen bir taşın altında ezilmiş olan orta yaşlı bir kadının iskeleti vardı. Tiryns'te ise Akropolis'in içindeki X Binası'nda bir kadın ve bir çocuğun iskeletleri çöken duvarların altında, iki insan iskeleti de sur duvarlarının yakınında, duvar molozlarının altında ezilmiş hâlde bulundu. Yakınlardaki Midea'da benzeri durumda iskeletler bulundu; bunların arasında Doğu Kapısı'nın yakınındaki bir evde, kafatası ve omurgası düşen taşların altında paramparça olmuş hâlde bulunan bir genç kız iskeleti de vardı.[12]

Bu depremler mutlaka büyük ölçüde hasara yol açmıştır, ancak kentlerin tümüyle yerle bir olmasına tek başlarına yol açmış olmaları pek muhtemel değil. Bu kentlerin bazıları deprem

10 Bkz. Nur ve Cline 2000; Nur ve Cline 2001; ayrıca Nur ve Burgess 2008.

11 Bkz. Nur ve Cline 2001: 33-35, tam inceleme için Nur ve Cline 2000, Drews'taki (1993: 33-47) inceleme üzerine yeni ayrıntılar içerir; ayrıca inceleme için bkz. Middleton 2010: 38-41; Middleton 2012: 283-84; Demand 2011: 198. Enkomi eki için bkz. Steel 2004: 188 ve n. 13, referanslar içerir.

12 Tüm örnekler için bkz. Nur ve Cline 2000: 50-53 ve resimler 12-13, orijinal referansları içerir.

sonrasında tekrar yerleşim yeri olarak kullanıldı ve en azından kısmen tekrar inşa edildi. Örneğin Miken ve Tiryns'in, bir daha yıkımdan önceki düzeylerinde işleyemeseler de tekrar yapılanmadan geçtikleri biliniyor.[13] Bu yüzden Ege ve Doğu Akdeniz'deki Geç Tunç Çağı'nın sonu konusunda farklı ya da belki ek bir açıklama aramalıyız.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ, KURAKLIK VE KITLIK

Bilim adamları, özellikle de sadece Geç Tunç Çağı'nın sonuna değil, Deniz Kavimlerinin göçlerinin sebebine bir açıklama bulmaya çalışan uzmanlar, önemli bir ihtimal olarak iklim değişikliğine, bilhassa kuraklığa ve bunun sonucu olan kıtlığa vurgu yapıyor. Arkeologların teorilerinin sıklıkla yayınlandıkları dönemi, onyılı, hatta yılı yansıttığı kesin olsa da, M.Ö. ikinci binyılın sonlarındaki muhtemel iklim değişiklikleriyle ilgili bu tür varsayımlar, iklim değişikliği ile ilgili şu andaki endişelerimizden onlarca yıl öncesinde ortaya atıldı.

Örneğin Deniz Kavimlerinin niçin Batı Akdeniz bölgelerinden doğuya doğru hareket ettiği konusunda, daha önceki araştırmacıların uzun süre boyunca ağırlıklı olarak tercih ettiği açıklama kuraklık oldu. Bu uzmanlar, Kuzey Avrupa'daki bir kuraklık sebebiyle buradan Akdeniz bölgesine göç etmek zorunda kalan nüfusun, Sicilya, Sardinya ve İtalya'da yaşayan halkları, belki de ayrıca Ege halklarını yerlerinden ederek bu bölgelere yerleştiklerini öne sürüyordu. Eğer bu olaylar gerçekten yaşandıysa, uzakta, Doğu Akdeniz'de halkların göç etmesiyle sonuçlanan bir zincirleme reaksiyon başlatmış olabilir. Büyük çaplı insan göçü başlatan kuraklık örnekleri konusunda en ünlülerinden biri, 1930'ların Amerika Birleşik Devletleri'nde, aileleri dalgalar hâlinde Oklahoma ve Texas'tan Kaliforniya'ya göç etmeye zorlayan meşhur "Dust Bowl'a" sebep olan kuraklık.

13 Stiros ve Jones 1996; ayrıca bkz. Nur ve Cline 2000; Nur ve Cline 2001; ayrıca Shelmerdine 2001: 374-77; Nur ve Burgess 2008. Tiryns'in yerleşim yeri olmaya devam etmesi ile ilgili olarak bkz. Muhlenbruch 2007, 2009; ayrıca Dickinson 2010: 486-87 veJung 2010: 171-73, 175.

Bu tür göçler çoğu zaman "itme çekme kuramı" ile açıklanır: Yaşanan yerde insanları göçe iten kötü şartlar, gidilecek yerde ise insanları cezbeden ya da çeken iyi şartlar vardır. İngiliz arkeolog Guy Middleton'ın belirttiği gibi, bu unsurlara "kalma" ve "yeterlik" kategorileri, yani göç etmeyip evde kalma isteği yaratan unsurlar ve göç etmeye yeterliğini sağlayan yelkenli kullanma bilgisi, uygun rota bilgisi gibi unsurlar eklenebilir.[14]

Ege'de Geç Tunç Çağı'nın yıkılmasında kuraklığın etkili bir unsur olduğu konusunda en ünlü tezlerden birini, elli yıl önce, 1960'lı yılların ortalarında Bryn Mawr'da arkeoloji profesörü olan Rhys Carpenter ortaya koydu. Carpenter, yazdığı çok kısa ama çok etkili kitapta, Miken uygarlığının Akdeniz ve Ege bölgeleri üzerinde ağır etkisi olan uzun bir kuraklık sebebiyle sona erdiğini öne sürdü. Bu iddiası, Yunan anakarasında Tunç Çağı'ndan sonra nüfusta görülen ciddi düşüşe dayalıydı.[15]

Ancak daha sonra yapılan arkeolojik çalışmalar ve kazılar, nüfustaki düşüşün Carpenter'ın düşündüğü kadar ciddi olmadığını ortaya koydu. Bunun yerine Demir Çağı'nda nüfusun Yunanistan'ın diğer bölgelerine kaydığı görülebiliyordu, bu da muhtemel bir kuraklıkla ilgili olmayabilirdi. Bu yüzden Carpenter'ın bu yaratıcı teorisi gözden düştü. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi, yeni veriler ışığında tekrar ele alınması iyi bir fikir olabilir.[16]

Kuraklığı bir an için bir kenara bırakıp kıtlık konusuna dönecek olursak, uzmanların Tunç Çağı'nın sonlarında Hitit İmparatorluğu'nda ve Doğu Akdeniz'de diğer bölgelerde kıtlık ve tahıl ihtiyacı yaşandığından açıkça söz eden yazılı metinleri uzun süredir kanıt olarak gösterdiklerini belirtmek gerekir.[17] Aynı uzmanlar, bu bölgede kıtlığın Geç Tunç Çağı ile sınırlı olmadığını gözler önüne serdi.

14 Bkz. Anthony 1990, 1997; Yakar 2003: 13; Yasur-Landau 2007: 610-11; Yasur-Landau 2010a: 30-32; Middleton 2010: 73.

15 Bkz. Carpenter 1968.

16 İnceleme için bkz. Drews 1992: 14-16 ve Drews 1993: 77-84; ayrıca Drake 2012, bu yayın Carpenter'ın teorisini başka bir açıdan canlandırabilir. Tunç Çağı'nın sonunun Demir Çağı Yunanistan üzerindeki etkisine dair inceleme için bkz. Murray 2013 ve Enverova 2012.

17 Bkz. Singer 1999: 661-62; Demand 2011: 195; Kahn 2012: 262-63.

Örneğin onlarca yıl önce, M.Ö. on üçüncü yüzyılın ortalarında bir Hitit kraliçesi Mısır Firavunu II. Ramses'e mektup yazarak "Ülkemde tahıl yok" diye yakınmıştı. Bundan kısa süre sonra, büyük ihtimalle bununla bağlantılı olarak, Hititler Anadolu'ya arpa ve buğday gönderilebilmesini sağlamak amacıyla Mısır'a bir ticaret heyeti gönderdi.[18] Mısır Firavunu Merneptah'ın "bu Hatti ülkesinin ölümünü önlemek için, gemilerle tahıl götürülmesini sağladım" şeklinde bir yazıtı da Hitit ülkesinde M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru kıtlık yaşandığını teyit ediyor.[19] Hitit başkentinden gönderilen mektuplar da krizin bunu takip eden onlarca yıl boyunca devam ettiğini kanıtlıyor. Örneğin bir mektubun yazarı, cevap bile beklemez gibi "Ülkemin ortasında kıtlığın hüküm sürdüğünü bilmiyor musun?" diye sormuş.[20]

Ugarit'te bulunan bazı mektuplar, aceleyle Hitit ülkesine gönderilmesi söz konusu olan büyük miktarda tahılla ilgili. Hitit kralının Ugarit kralına gönderdiği bir mektupta, iki bin birim arpa (ya da genel olarak tahıl) gönderilmesinden söz ediliyor. Hitit kralı bu mektuba "Bu bir ölüm kalım meselesi!" satırlarıyla dramatik bir şekilde son vermiş.[21] Yine tahıl gönderiminden söz edilen başka bir mektupta ise çok sayıda gemi gönderilmesi de isteniyor. Bu mektubu bulan kazı ekibi, Deniz Kavimlerinin baskınları sonucunda yazıldığı fikrini öne sürdü. Bunun doğru olup olmadığına dair bir kanıt yok.[22] Hitit Kralı II. Şuppiluliuma, son Ugarit Kralı Ammurapi'ye bile çok sayıda mektup yazmış. Son yıkımlardan birkaç yıl önce yazdığı bir mektupta,

18 Hititçe metin KUB 21.38; çeviri Singer'e göre 1999: 715; ayrıca bkz. Demand 2011: 195. 19. Mısırca metin KRI VI 5, 3; çeviri Singer'e göre 1999: 707-8; ayrıca bkz. Hoffner 1992: 49; Bryce 2005: 331; Kaniewski ve diğerleri 2010: 213.

19 Mısırca metin KRI VI 5, 3; çeviri Singer'e göre (1999: 707-8); ayrıca bkz. Hoffner 1992: 49; Bryce 2005: 331 ve Kaniewski ve diğerleri 2010: 213.

20 Hititçe metin KBo 2810; çeviri Singer'e göre 1999: 717-18.

21 RS 20.212; çeviri Monroe'ya göre 2009: 83; McGeough 2007: 331-32; bkz. Nougayrol ve diğerleri 1968: 105-7, 731; ayrıca Hoffner 1992: 49; Singer 1999: 716-17, referanslar içerir; Bryce 2005: 331-32; Kaniewski ve diğerleri 2010: 213.

22 RS 26.158; inceleme Nougayrol ve diğerleri 1968: 731-33; bkz. Lebrun 1995: 86; Singer 1999: 717 n. 381.

Ammurapi'yi Hitit topraklarına çok ihtiyaç duyulan gıda maddelerini göndermekte geciktiği için eleştiriyor.[23]

Tel Aviv Üniversitesi'nden Itamar Singer, M.Ö. on üçüncü yüzyıl sonları ve on ikinci yüzyıl başlarında daha önce benzeri görülmemiş şiddette bir kıtlık yaşandığına ve kıtlığın Anadolu'nun dışında pek çok bölgeye de egemen olduğuna emindi. Singer'in tahminine göre metinlerden ve arkeolojik çalışmalardan elde edilen kanıtlar, "M.Ö. ikinci binyılın sonlarında klimatolojik felaketlerin tüm Doğu Akdeniz bölgesini etkisi altına aldığını" gösteriyordu.[24] Singer bu tahmininde haklı olabilir, çünkü Kuzey Suriye'deki Ugarit'te, Urtenu'nun Evi'nde bulunan mektuplardan birinde, Suriye'nin iç kısımlarındaki Emar kentini, yıkıldığı sıralarda, yani M.Ö. 1185 yılında kasıp kavuran bir kıtlıktan söz ediliyor. Urtenu'nun şirketinin, Emar kentinde yaşayan bir görevlisi tarafından yazıldığı tahmin edilen mektubun ilgili satırları şöyle: "Evinde [yani evimizde] kıtlık var; hepimiz açlıktan öleceğiz. Buraya hemen gelmezsen biz açlıktan öleceğiz. Ülkenden kimseyi canlı bulamayacaksın."[25]

Anlaşılan o ki, Ugarit'in kendisi de kıtlıktan etkilendi. Urtenu'nun Evi'nde bulunan, Merneptah'ın yazdığı bir mektupta, "Ugarit'teki kıtlığa çare olsun diye Mısır'dan yola çıkan tahıl gönderilerinden" söz ediliyor.[26] Bir Ugarit kralı ise kim olduğu belli olmayan, ama büyük ihtimalle kendisinden büyük ve kraliyet mensubu olan birisine şöyle yazmış: "(Burada) benim yanımda, refah kıtlığa (dönüştü)."[27] Şimdiki Lübnan kıyısındaki Sur kenti kralının Ugarit kralına yazdığı bir mektupta ise, Ugarit kralının

23 Mektubun bulunan versiyonu Ugaritçeye çevrilmişti: KTU 2.39/RS 18.038; Singer 1999: 707-8, 717; Pardee 2003: 94-95. İlk yorumlarla ilgili Nougayrol ve diğerleri 1968: 722. Bkz. Kaniewski ve diğerleri 2010: 213.

24 Singer 1999: 717.

25 Ugaritçe metin RS 34.152; Bordreuil 1991: 84-86; çeviri Cohen ve Singer'e göre 2006: 135. Bkz. Cohen ve Singer 2006: 123, 134-35, Lackenbacher'in orijinal yayınına referanslar içerir 1995a; ayrıca bkz. Singer 1999: 719, 727; Singer 2000: 24; ve Kaniewski ve diğerleri 2010: 213.

26 Urtenu'nun Evi'nde bulunan mektupla (RS 94.2002+2003) ilgili olarak bkz. Singer 1999: 711-12; ayrıca Hoffner 1992: 49.

27 RS 18.147; çeviri Pardee'ye göre 2003: 97. Bu cümleyi içeren orijinal mektup bulunamadı ama cevap mektubunda tamamı alıntı olarak yer alıyor.

Mısır'dan tahıl yüklü hâlde gelen gemisinin bir fırtınaya yakalandığı açıklanıyor: "Mısır'a gönderdiğin gemin Sur yakınlarında büyük bir fırtınada öldü [battı]. Sonra kurtarıldı ve kurtarma amiri [ya da kaptanı] tüm tahılları amforalarından çıkarıp aldı. Ama ben kurtarma amirinden [ya da kaptanından] tüm tahılları, tüm insanları ve tüm malları aldım ve (hepsini) onlara geri verdim. Gemin de şimdi Akko'da, kaplaması soyuldu, bakımı yapılıyor." Kısacası gemi ya sığınak aramış ya da başarıyla yüzdürülmüştü. Her ne olduysa mürettebat ve taşıdığı tahıllar güvendeydi, Ugarit kralının emirleri bekleniyordu.[28] Gemi ise liman kenti Akko'da demirlemişti. Aynı kentte bugün sevimli bir körfez lokantasında oturup, üç bin yıldan uzun zaman önce burada egemen olan koşuşturmaları hayal etmek mümkün.

Ancak hangi unsurun ya da unsurların bu dönemde Doğu Akdeniz'de kıtlığa sebep olduğu kesin değil. Olası sebepler arasında savaş ve böcek istilaları var, ancak eskiden yemyeşil olan bir bölgeyi susuz bir yarı çöle çevirenin iklim değişikliği ve kuraklık olması ihtimali daha yüksek. Ancak kısa süre öncesine kadar iklim değişikliği ya da kuraklık konusunda kanıt oluşturabilecek tek unsur, Ugarit ve diğer Doğu Akdeniz bölgelerinde bulunan metinlerdi; bu metinlerdeki kanıtlar da dolaysız değildi. Bu yüzden uzmanlar bu konuyu on yıllardır tartışıyordu.[29]

Aralarında Fransa'daki Toulouse Üniversitesi'nden David Kaniewski ve Elise Van Campo ile Yale Üniversitesi'nden Harvey Weiss'ın bulunduğu uluslararası bir ekibin yayınladığı akademik çalışmalar sonucunda tartışma tekrar hız kazandı. Bu uzmanlar, M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonları ve on ikinci yüzyılın başlarında Akdeniz'de iklim değişikliği ve kuraklık yaşandığına dair bilimsel kanıtlar bulduklarını öne sürüyor. Uzmanların araştırmasında, ilk başlarda, Mezopotamya'da Erken Tunç Çağı'nın M.Ö. üçüncü binyıl sonlarındaki sonunun, iklim değişikliği sonucunda yaşandığı

28 KTU 2.38/RS 18.031; çeviri Monroe'ya göre 2009: 98 ve Pardee'ye göre 2003: 93-94; ayrıca bkz. Singer 1999: 672-73, 716, referanslar içerir.

29 Örneğin bkz. Carpenter 1968; ayrıca Shrimpton 1987; Drews 1992; Drews 1993: 58; ayrıca Dickinson 2006: 54-56; Middleton 2010: 36-38; Demand 2011: 197-98; Kahn 2012: 262-63; Drake 2012.

sonucuna ulaşıldı. Daha sonra ise uzmanlar aynı durumun Geç Tunç Çağı sonlarında da yaşanmış olabileceğini ileri sürdü.[30]

Kuzey Suriye'deki Tell Tweini, yani antik Gibala kentinde elde edilen verileri kullanan ekip, bölgede M.Ö. ikinci binyılın sonlarında "iklim istikrarsızlığı ve ciddi bir kuraklık dönemi" yaşanmış olabileceğini belirtti.[31] Özellikle ekibin kazı alanı yakınlarındaki alüvyon çökeltilerinden alınan polen üzerinde yaptıkları çalışmalar, "M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonları ve on ikinci yüzyılın başlarından, M. Ö. dokuzuncu yüzyıla kadar Suriye'nin Akdeniz kuşağında daha kuru iklim şartları yaşandığını" ortaya koydu.[32]

Kaniewski'nin ekibi daha sonra yayınladığı bir çalışmada Hala Sultan Tekkesi'ndeki Larnaka Tuz Gölü Kompleksi'nde yapılan bir polen analizini kullandı. Bu analizin sonuçları, aynı dönemde büyük ihtimalle Kıbrıs'ta da benzer bir kuraklık yaşandığına dair kanıt oluşturuyor.[33] Ekibin verileri, Geç Tunç Çağı'nın sonları ve Demir Çağı'nın başlarında, yani M.Ö. 1200 ile 850 yılları arasında bu bölgede "büyük çevresel değişmeler" olduğuna işaret ediyor. Bu dönemde, Geç Tunç Çağı'nda Kıbrıs'ta önemli bir liman olan Hala Sultan Tekkesi çevresindeki bölge "daha kuru bir araziye dönüştü, yağış ve yer altı suları da büyük ihtimalle burada sürdürebilir tarım için yetersiz kaldı."[34]

Eğer Kaniewski ve meslektaşları haklıysa, Geç Tunç Çağı'nın sonunu getirmiş olabilecek bir kuraklık konusunda uzmanların uzun süredir aradığı bilimsel kanıtları bulmuş olabilirler. Ekibe göre Suriye kıyısı ve Kıbrıs kıyısından elde ettikleri veriler "Geç Tunç Çağı'ndaki krizin, 3200 yıl önce başlayıp 300 yıl kadar süren bir kuraklıkla aynı döneme denk geldiğini gösteriyor. Bu iklim değişikliğinin yol açtığı mahsul kıtlıkları, kuraklık ve kıtlık, Geç Tunç Çağı sonlarında Doğu Akdeniz ve Güneybatı Asya'da

30 Örneğin bkz. Weiss 2012.

31 Bkz. Kaniewski ve diğerleri 2010 ve Kaniewski, Van Campo ve Weiss 2012; ayrıca Kaniewski ve diğerleri 2013.

32 Kaniewski ve diğerleri 2010: 207. Başka çalışmalarda da buz ve sediment karotları kullanıldı; örneğin bkz. Rohling ve diğerleri 2009, ayrıca alıntı olarak Drake 2012.

33 Kaniewski ve diğerleri 2013.

34 Kaniewski ve diğerleri 2013: 6.

sosyoekonomik krizler getirdi, benzeri krizleri şiddetlendirdi ve insanları göçe zorladı."[35]

Bu uzmanlardan bağımsız olarak çalışan New Mexico Üniversitesi'nden Brandon Drake, Kaniewski ve ekibinin iddialarını destekleyen bilimsel veriler elde etti. Drake, *Journal of Archaeological Science*'ta yayınlanan makalesinde, hepsi de Erken Demir Çağı'nın daha önceki Tunç Çağı'ndan daha kuru olduğunu gösteren üç ayrı kanıt sıraladı. Birincisi, Kuzey İsrail'deki Soreq Mağarası'ndaki mineral tortularından (mağara çökellerinden) elde edilen oksijen izotop verileri, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçişte yıllık yağışın düşük olduğunu gösteriyor. İkincisi, Batı Yunanistan'daki Voulkaria Gölü'ndeki polen karotlarından elde edilen kararlı karbon izotop verileri, bitkilerin bu dönemde kuru ortamlara adapte olduğuna işaret ediyor. Üçüncüsü, Akdeniz'den sediment karotları da bu dönemde deniz yüzeyinin sıcaklığında bir düşüş yaşandığını gösteriyor. Böyle bir düşüş, kara ile deniz arasındaki ısı farkını azaltarak karada yağışın azalmasına sebep olurdu.[36] Drake'e göre, "iklimin daha kuru hâle geldiği zamanı belirlemek zor olsa da" değişim büyük ihtimalle M.Ö. 1250-1197 döneminden önce,[37] yani tam da ele aldığımız dönemde yaşandı.

Drake, Miken saray merkezlerinin çöküşünden hemen önce Kuzey Yarıküre'nin ısısının belirgin şekilde arttığını ve büyük ihtimalle kuraklığa sebep olduğunu, ayrıca bu merkezlerin terk edildiği dönemde de ısının belirgin şekilde düştüğünü belirtiyor. Yani hava önce ısınıp sonra soğuyarak "Yunanistan'ın karanlık çağlarında daha serin ve kuru şartlara" yol açtı. Drake'e göre M.Ö. 1190'dan önce meydana gelen, Akdeniz'in yüzey ısısının düşerek yağmur (ya da kar) yağışının azalmasına sebep olması gibi bu türden iklim değişiklikleri, saray merkezleri, özellikle de Miken gibi tarımda verimliliğe bağımlı olan merkezler üzerinde ciddi etki yaratmış olabilir.[38]

35 Kaniewski ve diğerleri 2013: 9.

36 Drake 2012: 1862-65.

37 Drake 2012: 1868; özellikle şu görüş yer almaktadır: "Bayes değişim noktası analizine göre, dinoflagellat/ formaniferal kayıtların yüksek sonsal ihtimalleri değişimin M.Ö. 1250-1197 arasında yaşandığına işaret etmektedir."

38 Drake 2012: 1862, 1866, 1868.

Tel Aviv Üniversitesi'nden Israel Finkelstein ve Dafna Langgut ile Bonn Üniversitesi'nden Thomas Litt de bu konuda önemli veriler elde etti. Bu ekibin çalışmalarına göre, Taberiye Gölü'nün dibindeki sedimentlerden yirmi metrelik bir karotun içinden alınan fosil hâlindeki polen partikülleri, Güneydoğu Akdeniz'de M.Ö. 1250 yılı civarında başlayan şiddetli bir kuraklık yaşandığına işaret ediyor. Ölü Deniz'in batı kıyısından alınan ikinci bir karottan da benzer sonuçlar elde edildi. Ancak bu iki karot, bu bölgedeki kuraklığın M.Ö. 110 civarında sona erip belki de yerleşen yeni bir halkın yaşamaya devam etmesine imkân tanımış olabileceğini de gösteriyor.[39]

Ancak bu bulgular ne kadar heyecan verici olsa da, bu bölgede tarih boyunca kuraklığın sık sık yaşandığını ve her zaman uygarlıkların çöküşüne sebep olmadıklarını belirtmemiz gerek. Göründüğü kadarıyla, Drake'in de vurguladığı gibi, iklim değişikliği, kuraklık ve kıtlık "toplumsal gerginlikler üzerinde etkili olmuş ve sonunda kısıtlı kaynaklara erişim konusunda rekabete yol açmış olsa da" başka hafifletici sebepler olmaksızın tek başlarına Geç Tunç Çağı'nın sonunu getirmek için yeterli olmuş olamaz.[40]

İÇ İSYANLAR

Bazı uzmanlar, Geç Tunç Çağı'nın sonlarındaki karışıklıkta ayaklanmaların da payı olabileceğini öne sürdü. Bu gibi isyanları, kuraklık ya da başka sebeplerden kaynaklanan kıtlık, deprem ya da benzeri doğal afetler, hatta uluslararası ticaret yollarının engellenmesi bile tetikleyebilir. Tüm bunlar, söz konusu bölgelerdeki ekonomiyi etkileyip mutsuz köylülerin ya da alt sınıfların elit kesime karşı Çarlık Rusya'sında 1917 yılında yaşanan devrimdeki gibi ayaklanmasına sebep olmuş olabilir.[41]

Böyle bir senaryo örneğin Kenan'daki Hazor'da görülen yıkımları açıklayabilir. Hazor'da depreme dair de, savaş ya da

39 Basın açıklaması için bkz. http://www.imra.org.il/story.php3?id=62135 ve orijinal yayın, Langgut, Finkelstein ve Litt 2013. Yaklaşık aynı dönemde Mısır'da da kuraklık yaşanmış olabilir; bkz. Bernhardt, Horton, ve Stanley 2012.

40 Drake 2012: 1866, 1868.

41 Carpenter 1968: 53; ayrıca bkz. Andronikos 1954 ve Drake 2012: 1867.

baskıncılara dair de kanıt bulunamadı. Kentte kazı yapan Yadin ve Ben-Tor kentin savaş sebebiyle, büyük ihtimalle de İsrailoğulları tarafından yıkıldığı görüşündeydi. Ancak devam eden kazıların eşbaşkanı, Kudüs İbrani Üniversitesi'nden Sharon Zuckerman, kısa süre önce Hazor Katman IA'nın M.Ö 1230 ile on ikinci yüzyılın ilk yılları arasında yaşanan yıkımına yurt dışından gelen halkların değil, ayaklanan kent sakinlerinin sebep olduğunu ileri sürdü. Zuckerman'e göre "kentin hiçbir yerinde öldürülen insanlar ya da silah gibi savaş kanıtı yok... Geç Tunç Çağı kenti Hazor'un güçlü, müreffeh bir krallığa yapılan ani, beklenmedik bir saldırıyla sona erdiği görüşü, arkeolojik kanıtlarla uyuşmuyor."[42] Zuckerman'in görüşüne göre bunun yerine "Hazor'da gitgide tırmanan iç çatışmalar, buna bağlı gerileme ve sonunda kentin elit kesimine mensup, din ve siyaset alanındaki önemli isimlere saldırılması, kentin yıkılıp terk edilmesini açıklamak için en mantıklı alternatif çerçeveyi oluşturuyor."[43]

Çeşitli Miken saray merkezlerinde ve Kenan kentlerinde büyük yıkımların gerçekleştiğine dair şüphe olmasa da, açıkçası bunlardan ayaklanan köylülerin sorumlu olup olmadığını belirlemek mümkün değil. Bu yüzden Zuckerman'in fikri mantıklı, ancak kanıtlanmamış bir hipotez. Ayrıca birçok uygarlık ayaklanmaları başarıyla atlattı, hatta yeni bir yönetim altında daha başarılı oldu. Bu yüzden ayaklanma hipotezi de tek başına Ege ve Doğu Akdeniz'deki Geç Tunç Çağı uygarlıklarının çöküşü için yeterli değil.

(MUHTEMEL) BASKINCILAR VE ULUSLARARASI TİCARETİN ÇÖKÜŞÜ

Ülke içinde ayaklanmaya sebep olabilecek olaylar arasında, az önce ülke dışındaki baskıncıların uluslararası ticaret yollarını keserek yurt dışından gelen ham maddelere bağımlı hassas ekonomileri altüst etmelerini ele aldık. Bu farazi durumla ilgili olarak,

42 Zuckerman 2007a: 25-26.

43 Zuckerman 2007a: 26. Karşıt görüş için Ben-Tor 2013.

Carol Bell'in Tunç Çağı'nda kalayın stratejik önemini günümüzde ham petrolün önemine benzetmesi özellikle uygun.[44]

Ancak sonucu ülke içinde ayaklanma olmasa bile, ticaret yollarının kesilmesinin Miken, Pilos ve Tiryns gibi Miken krallıkları üzerinde anında ciddi etkileri olurdu. Bu krallıklar bakır ve kalay ithal etmek zorundaydı ve görünüşe göre altın, fil dişi, cam, abanoz ve parfüm yapımında kullanılan sakız da dâhil olmak üzere büyük miktarda başka ham maddeler de ithal ediyorlardı. Deprem gibi doğal felaketler, ticarette geçici bir bozulmaya sebep olup büyük ihtimalle fiyatların yükselmesine, belki de bugün enflasyon dediğimiz durumlara yol açmış olabilir. Ancak daha kalıcı kesintiler, büyük ihtimalle başka ülkelerden istilacıların etkilenen alanları hedef almasının bir sonucuydu. Ancak bu istilacılar kimdi? Yoksa Deniz Kavimlerine bu noktada mı başvuruyoruz?

Herodot ve Thukididis gibi M.Ö. beşinci yüzyılda Atina'da yaşayan tarihçilerden, çok daha sonra yaşayan seyyah Pausanias'a kadar eski Yunanlar, Deniz Kavimlerinin değil, Dorlar adını verdikleri bir halkın kuzeyden gelerek bölgeyi istila edip Demir Çağı'nı başlattığına inanıyordu.[45] Tunç Çağı Ege bölgesi uzmanı arkeologlar ve tarihçiler de bu konuyu sık sık tartıştı. Özellikle "El Yapımı Parlatılmış Seramik" ya da "Barbar Seramiği" adı verilen yeni bir seramik türü ele alındı. Ancak son yıllarda, bu dönemde kuzeyden gelen bir istila yaşanmadığı, bir "Dor istilasının" Miken uygarlığının sonunu getirdiği fikrini kabul etmek için de bir sebep olmadığı anlaşıldı. Klasik dönemdeki Yunanların geleneksel tarihindeki iddialar ne olursa olsun, Dorların Geç Tunç Çağı'nın sonlarındaki olaylarla ilgilerinin olmadığı ve Yunanistan'a bu olaylardan çok sonra geldikleri kesin.[46]

Dahası, son zamanlarda yapılan araştırmalar, Miken dünyasının gerilemesi süresince ve sonraki Demir Çağı'nın ilk yıllarında bile Yunan anakarasının Doğu Akdeniz ile olan ticaret

44 Bell 2012: 180.

45 İnceleme için bkz. Carpenter 1968: 40-53; Drews 1993: 62-65; Dickinson 2006: 44-45; Middleton 2010: 41-45.

46 Carpenter 1968: 52-53; Sandars 1985: 184-86.

bağlantılarını korumuş olabileceğine işaret ediyor. Ancak bu bağlantılar büyük ihtimalle artık Tunç Çağı saraylarında yaşayan seçkin sınıfların kontrolü altında değildi.[47]

Öte yandan Kuzey Suriye'de, deniz işgalcilerinin bu dönemde Ugarit'e saldırdıklarını gösteren birçok belge var. Bu çapulcuların nereden geldiği ile ilgili pek az sağlam kanıtımız olmasına rağmen, aralarında Deniz Kavimlerinin de olması ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Buna ek olarak uzmanlar, kısa süre önce Doğu Akdeniz'deki şehir devletlerinin çoğunun, özellikle de Ugarit'in, deniz yağmacılarının baskınlarına karşı savunmasız olan uluslararası ticaret yollarının çöküşü sonucunda ciddi zarar görmüş olabileceğine dikkat çekti.

Örneğin Itamar Singer, Ugarit'in çöküşünün "Ugarit'in Tunç Çağı'nda gelişen ekonomisinin can damarı olan geleneksel uluslararası ticaret yapılarının aniden çökmesi" sebebiyle meydana gelmiş olabileceğini öne sürdü. Cornell Üniversitesi'nden Christopher Monroe ise bunu daha geniş bir çerçeveye oturtarak Doğu Akdeniz'deki en zengin şehir devletlerin, hem işgalciler için en cazip hedefler oldukları hem de uluslararası ticaret ağına en çok bağımlı oldukları için M.Ö. on ikinci yüzyılda gerçekleşen olaylarda en büyük darbeleri aldıklarını belirtti. Monroe'ya göre kapitalist girişime ve özellikle uzun mesafeli ticarete olan bu bağımlılık ya da belki de aşırı bağımlılık Geç Tunç Çağı'nın sonunda görülen ekonomik istikrarsızlığa katkıda bulunmuş olabilir.[48]

Bununla birlikte, Ugarit'in hem başka ülkelerden baskıncılar hem de kendi ülkesinden korsanlar ve diğer muhtemel gruplar için cazip bir hedef olacağını göz ardı etmemeliyiz. Bu bağlamda, Güney Arşivi'nden gelen mektuptan yine söz etmeliyiz. Ugarit'teki sarayın V Avlusu'nda (ancak bir fırında değil) bulunan mektupta, Ugarit topraklarında büyük karışıklığa sebep olan yedi düşman gemisinden bahsediliyor. Bu gemilerin Ugarit'in son yıkılışı ile bir ilgisi olsun olmasın, bu gibi düşman gemileri, Ugarit'in hayati olarak bağımlı olduğu uluslararası ticareti altüst etmeye yeterdi.

47 Bkz. Murray 2013.

48 Singer 1999: 733; Monroe 2009: 361-63; alıntılayan Bell 2006: 1.

Bugün böyle çarpıcı durumlar yaşandığında herkesin bir tavsiyesi olur. Geç Tunç Çağı'nda da durum farklı değildi. Büyük ihtimalle Karkamış'ın Hititli kral naibi tarafından yazılan bir mektup, Ugarit kralına böyle düşman gemileri ile nasıl başa çıkılacağı konusunda tavsiyelerle dolu. Mektubun yazarı şöyle başlıyor: "Bana mektup yazıp dedin ki: 'Düşman gemileri denize açıldı!' " Daha sonra tavsiyelerle devam ediyor: "Kararlı olmalısın. Sana gelince, birliklerini, savaş arabalarını nerede konuşlandırdın? Senin yakınında konuşlandırmadın mı? ... Kentlerinin etrafını surlarla çevir. Süvarileri ve savaş arabalarını surların içine getir. Gözün düşmanın üstünde olsun, kendin de güçlü ol!"[49]

Rapanu'nun Evi'nde bulunan ve Kıbrıs'ın üst düzey valisi olan Eshuwara adlı bir adam tarafından gönderilen bir diğer mektup da kuşkusuz bu mektupla ilişkili. Bu mektupta vali, özellikle - iddiasına göre - vahşeti gerçekleştirenler Ugaritli, gemiler de Ugarit gemisi olduğundan gemilerin Ugarit'e veya topraklarında yol açtığı zararlardan sorumlu olmayacağını belirtiyor ve Ugarit'in kendini savunmaya hazır olması gerektiğini ekliyor: "Bu düşmanlarla ilgili meseleye gelince: Bunları senin ülkenden insanlar ve kendi gemilerin (yaptı)! Bu suçları da senin ülkenden insanlar (işledi)... Sana bilgi vermek ve seni korumak için yazıyorum. Haberdar ol!" Yirmi düşman gemisi olduğunu ama bu gemilerin farklı bir yöne gittiğini de ekliyor.[50]

Son olarak, Urtenu arşivinde bulunan, Suriye'nin kuzeyindeki Karkamış'ta bir memurun yazdığı bir mektupta, Karkamış kralının Hitit topraklarından takviyelerle Ugarit'e doğru ilerlediği ve mektupta adı geçen, Urtenu ve kent büyükleri dâhil çok sayıda kişinin, onlar gelene kadar dayanması gerektiği belirtiliyor.[51]

49 RS L 1 (Ugaritica 5.23); çeviri Singer 1999: 728 ve Bryce'a göre 2005: 334; ayrıca bkz. Sandars 1985: 142-43 ve orijinal yayın için Nougayrol ve diğerleri 1968: 85-86; ayrıca bkz. Yon 1992: 119. Van Soldt 1999: 33 n. 40 bu metnin antika pazarında satın aldığı görüşünde.

50 RS 20.18 (Ugaritica 5.22), Bryce'ta 2005: 334 alıntılanan çeviriye ve Singer'daki 1999: 721 incelemeye göre; ayrıca bkz. Sandars 1985: 142 ve orijinal yayın için Nougayrol ve diğerleri 1968: 83-85.

51 RS 88.2009; yayın Malbran-Labat, alıntılayan Yon ve Arnaud 2001: 249-50; inceleme için Singer 1999: 729.

Kralın ve takviye kuvvetlerinin Ugarit'e zamanında varmış olmaları pek muhtemel değil. Varmış olsalar bile işe yaramış olamazlar, çünkü Ugarit'ten gönderilen son mektuplardan biri olduğu tahmin edilen, kişisel bir mektupta endişe verici bir durumdan söz ediliyor: "Haberci geldiğinde ordu aşağılandı ve kent yağmalandı. Harman yerindeki yiyeceğimiz yakıldı, bağlarımız yok edildi. Kentimiz yağmalandı. Bunu bilesin! Bunu bilesin!"[52]

Yukarıda da belirtildiği gibi, Ugarit'teki kazı ekibi, kentin yakıldığını, yıkıntı katmanının bazı yerlerde iki metre yüksekliğe ulaştığını ve kalıntıların her yerinde çok sayıda ok başı bulunduğunu belirtmişti.[53] Ayrıca kentte istiflenmiş değerli eşyalar da bulundu: Bazı çukurlara değerli altın ve tunç nesneler, örneğin kimisinin üzeri yazılı olan heykelcikler, silahlar ve aletler gömülmüştü. Görünüşe göre hepsi yıkımdan hemen önce gizlenmiş, gömenler bir daha geri gelip eşyalarını alamamıştı.[54] Ancak kentin şiddetli bir şekilde tümüyle imha edilmesi bile hayatta kalanların kenti neden tekrar inşa etmediğini açıklamaz - eğer hayatta kalan olmadıysa başka.

Ugarit'in yıkıldıktan sonra neden yeniden inşa edilmediği konusunda en eksiksiz ve mantıklı açıklama, tümüyle imha edilmesinden çok ticaret yollarının kesilmesi ve uluslararası ticaret sisteminin çökmesi olabilir. Bir uzmanın ifade ettiği gibi, "Ugarit'in, benzer bir kaderi paylaşan başka Geç Tunç Çağı Levant kentleri gibi küllerinden yeniden doğmuş olmamasının, kentteki tahribattan daha ciddi sebepleri olmalıdır."[55]

Ancak bu öneriye karşı bir tez de var. Ugarit'in uluslararası bağlantıları, görünüşe göre şehrin ani sonuna dek devam etti, çünkü Beyrut kralının Ugarit valisine yazdığı ve Ugarit'e, kral kentten kaçtıktan sonra ulaşan bir mektup var.[56] Yani Ugarit, o sırada uluslararası ticaret bağlantıları ta tümüyle ya da en azından kısmen işlevini koruduğu hâlde yerle bir edildi ve tekrar inşa edilmedi.

52 RS 19.011; çeviri için Singer 1999: 726.
53 Singer 1999: 730.
54 Gömü noktalarının listesi için bkz. Singer 1999: 731.
55 Singer 1999: 733.
56 RS 34.137; bkz. Monroe 2009: 147.

Rapanu ve Urtenu arşivlerindeki materyallerden çıkan, aslında Geç Tunç Çağı'nın sonunda bile görünüşe göre Doğu Akdeniz'de hâlâ var olan muazzam miktarda uluslararası ara bağlantılar. Ayrıca Urtenu arşivinden yayınlanan az sayıdaki metinden, bu uluslararası bağlantıların Ugarit'in yıkılmasından çok kısa süre öncesine kadar devam ettiği de anlaşılıyor. Bu da sonun ticaret yollarının kesilmesi ya da kuraklık ve açlık sebebiyle gerçekleşen kademeli bir düşüş şeklinde değil, aniden geldiğini ve Ugarit'i yerle bir edenlerin, bu uluslararası ticaret yollarını kesenler olsun olmasın, baskıncılar olduğunu gösteriyor.

YERİNDEN YÖNETİM VE BİREYSEL TÜCCARIN YÜKSELİŞİ

Düşünülmesi gereken bir nokta daha var. Yakın sayılabilecek bir tarihte ortaya atılmış olan bu nokta, günümüz dünyasındaki yerinden yönetimin rolü hakkında egemen olan düşüncenin bir yansıması olabilir.

Şimdi Sheffield Üniversitesi'nde görev yapan Susan Sherratt, 1998'de yayınlanan bir makalesinde, Deniz Kavimlerinin, Tunç Çağı'na ait eski merkezîleştirilmiş siyasi ve ekonomik sistemlerin yerini, Demir Çağı'na ait, yerinden yönetim özelliği taşıyan yeni ekonomik sistemlerin alması sürecinde son adımı temsil ettiği sonucuna vardı. Bu değişim, uluslararası ticareti kontrolünde tutan krallık ve imparatorluklardan, kendileri adına ticaret yapan küçük şehir devletlerine ve bireysel girişimcilere doğru bir değişimdi. Sherratt'a göre Deniz Kavimlerini "yapısal bir fenomen, M.Ö. üçüncü binyıldaki ve ikinci binyılın başındaki uluslararası ticaretin doğal evriminin ve genişlemesinin ürünü, üstelik içinde bu ticareti başlatmış olan saray temelli komuta ekonomilerinin yıkımının tohumlarını da barındıran bir ürünü" olarak görmek mümkün.[57]

Sherratt bu sebeple uluslararası ticaret yollarının çökmüş olabileceğini, Deniz Kavimlerinin en azından bir kısmının da

57 Sherratt 1998: 294.

göçmen istilacılar olabileceğini kabul etse de nereden geldiklerinin, kim olduklarının ve ne yaptıklarının aslında önemli olmadığını savunuyor. Sherratt'ın görüşüne göre asıl önemli olan, Deniz Kavimlerinin temsil ettiği sosyopolitik ve ekonomik değişim, yani ağırlıklı olarak sarayların egemenliğindeki bir ekonomiden, bireysel tüccarların ve küçük işletmelerin önemli ölçüde daha fazla ekonomik özgürlüğe sahip olduğu bir ekonomiye doğru gelişme.[58]

Sherratt tezini zarif bir şekilde açıklamış olsa da başka uzmanlar daha önce benzer fikirler ortaya koymuştu. Örneğin Tiryns'te kazı yapan Klaus Kilian şöyle yazdı: "Miken saraylarının çöküşünden sonra Yunanistan'da 'bireysel' ekonomi yaygınlaştığında da yabancı ülkelerle temaslar devam etti. İyi organize edilmiş saray sistemi, yerini ekonomik genişlemeleri kesinlikle daha az güçlü olan daha küçük yerel yönetimlere bıraktı."[59]

Hayfa Üniversitesi'nden Michal Artzy, Sherratt'ın betimlediği bireysel tüccarların bir kısmını "Deniz Göçerleri" olarak adlandırarak M.Ö. on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda deniz ticaretinin çoğundan sorumlu olan aracılar olduklarını öne sürdü.[60]

Ancak daha yakın tarihli çalışmalar, Sherratt tarafından önerilen geçiş merkezli dünya görüşüne karşı çıkıyor. Örneğin Carol Bell, Sherratt'ın görüşüne saygı duymakla berber katılmadığını belirtti: "Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na değişimi ... saraydan yönetilen ticaretin yerini girişim ticaretinin alması olarak görmek, basite kaçmak olur. Bir paradigmanın yerini tümüyle bir başkasının alması, bu değişim ve yeniden yapılanma için iyi bir açıklama değil."[61]

Özelleştirmenin, saray ticaretinin bir ürünü olarak başlamış olabileceği konusunda herhangi bir soru işareti olmasa da, bu özelleştirmenin, kendisini ortaya çıkaran ekonomiyi sonuçta çökerttiği kesin değil.[62] Örneğin Ugarit'te, kentin yakılmış ve terk edilmiş

58 Sherratt 1998: 307; inceleme için Middleton 2010: 32-36.

59 Kilian 1990: 467.

60 Artzy 1998. Ayrıca bkz. Killebrew ve Lehmann 2013: 12 ve Artzy 2013, ed. Killebrew ve Lehmann yayını.

61 Bell 2006: 112.

62 Routledge ve McGeough 2009: 22, kaynak Artzy 1998 ve Liverani 2003.

olduğu kesin olsa da, uzmanlar kentte bulunan metinlerde de, yıkıntılarda da yıkım ve çöküşe devleti ve devletin uluslararası ticaret üzerindeki egemenliğini zayıflatan, yerinden yönetim ilkesini benimsemiş girişimcilerin sebep olduğuna dair kanıt bulamadı.[63]

Metinlerde bulunan gözlemleri, Ugarit'in kesin olarak yangınla yok edildiği ve yıkıntılarda silahların bulunduğu gerçeğiyle birleştirirsek, Ugarit'te yerinden yönetime dair ilk işaretler olsa da son yıkıma savaş ve çatışmaların sebep olduğuna, sorumluların da yurt dışından gelen istilacılar olduğuna emin olduğumuzu belirtebiliriz. Bu, Sherratt ve onun gibi düşünen meslektaşları tarafından öne sürülenden çok farklı bir senaryo. Ancak Ugarit'teki metinlerde, Merneptah ve III. Ramses'in Deniz Kavimleri ile ilgili yazıtlarından bildiğimiz Şikila/Şekeleş'in adının geçiyor olması ilginç olsa da bu istilacıların Deniz Kavimleri olup olmadıkları kesin değil.

Yerinden yönetim ve bireysel tüccarlar ciddi bir unsur da olsa, en azından kendi başlarına Geç Tunç Çağı'nın sonunu getirmiş olmaları muhtemel görünmüyor. Bireysel tüccarların ve işletmelerin Tunç Çağı ekonomisini zayıflattığı fikrini kabul etmek yerine, belki de Pennsylvania Üniversitesi'nden James Muhly'nin yirmi yıl önce öne sürdüğü gibi, çöküşün kaosundan ortaya çıktıkları fikrini kabul etmemiz gerekir. Muhly, M.Ö. on ikinci yüzyılı "deniz baskıncılarının, korsanların ve yağmacı paralı askerlerin" dünyası olarak değil, "yeni ekonomik fırsatlardan, yeni pazarlardan ve yeni ham madde kaynaklarından istifade eden girişimci tüccar ve tacirlerin" dünyası olarak görüyordu.[64] En azından şanslı bazı kişiler için her zamanki gibi kaostan fırsat doğar.

SORUMLULAR DENİZ KAVİMLERİ MİYDİ VE NEREYE GİTTİLER?

Nihayet Deniz Kavimlerini ele alıyoruz. Ancak onlar hâlâ esrarengiz ve anlaşılması zor. Onlardan ister korsan ister göçebe halk olarak söz ediliyor olsun, metinlerdeki kanıtlar da, arkeolojik

63 Routledge ve McGeough 2009: 22, 29.
64 Muhly 1992: 10, 19.

kanıtlar da Deniz Kavimlerinin isimlerine karşın hem kara hem deniz yolculuğu yaptığını, yani mümkün olan her yolu kullandığını gösteriyor.

Denizden gidenler, büyük ihtimalle kıyı şeridini takip eder, hatta belki her akşam güvenli bir limana girerdi. Ancak Ugarit metinlerinde sözü geçen düşman gemilerinin, Deniz Kavimlerine mi, yoksa Alaşiya Valisi Eshuwara'nın mektubunda ima ettiği gibi kendi krallıklarından kaçaklara mı ait olduğu belli değil.[65] Bu bağlamda, az önce sözünü ettiğimiz, Ugarit'teki Urtenu'nun Evi'nde bulunan mektubu dikkate almalıyız. Bu mektupta, büyük ihtimalle Mısır kayıtlarındaki Şekeleşler ile aynı halk olan "Şikila halkından" söz ediliyor. Kuvvetle muhtemel II. Şuppiluliuma olan bir Hitit kralının Ugarit valisine gönderdiği mektupta, "hiçbir şey bilmeyen" genç bir Ugarit kralının sözü geçiyor. Bazı başka uzmanlar gibi Singer de bunun büyük ihtimalle o dönemde daha yeni Ugarit tahtına çıkmış olan Ammurapi'ye muhtemel bir referans olduğu görüşünde. Hitit kralı, mektubunda bu Şikila/ Şekeleşler hakkında daha fazla bilgi almak için "gemilerde yaşayan" Şikila halkı tarafından kaçırılan Ibnadushu adında bir adamla görüşmek istediğini belirtiyor.[66] Ancak bu görüşmenin gerçekten yapılıp yapılmadığını veya Ibnadushu'dan ne öğrenilmiş olabileceğini bilmiyoruz.

Başka örnekler de olduğu iddia edilmiş olsa da, genel olarak, bu belgenin, Mısır kayıtlarının dışında Deniz Kavimlerinin isimleriyle anıldığı tek belge olduğu kabul edilir. Son Hitit Kralı II. Şuppiluliuma'ya, kral Alaşiya (yani Kıbrıs) askerleriyle üç ayrı deniz savaşında çarpıştıktan sonra karada hücum düzenleyen "Alaşiya ülkesinden düşman" ile büyük ihtimalle Deniz Kavimleri kastediliyor. Hattuşa'da 1988 yılında bulunan ve belki de II. Şuppiluliuma'nın, Anadolu'nun güney kıyısına gelmiş ve kuzeye doğru ilerlemeye başlamış olan Deniz Kavimleriyle savaşmaya başlamış olduğuna işaret eden bir yazıt da öyle.[67] Ancak Mısır kayıtları dışındaki çoğu belge ve yazıtta Deniz Kavimlerine dair

65 Liverani 1995: 114-15.

66 RS 34.129; Bordreuil 1991: 38-39; bkz. Yon 1992: 116; Singer 1999: 722, 728, referanslar içerir; ayrıca Sandars 1985: 142; Singer 2000: 24; Strobel 2013: 511.

67 Bkz. Singer 2000: 27, kaynak Hoffner 1992: 48-51.

belirli bir ifade değil, sadece "düşman gemileri" şeklinde genel bir tabir yer alıyor.

Deniz Kavimlerinin karadan gelen kısmı, büyük ihtimalle ağırlıklı olarak kıyıyı takip ederek ilerledi. Tıpkı neredeyse bin yıl sonra Büyük İskender'in Biga Çayı, İssos ve Gaugamela'daki muharebelerinin, Yakın Doğu'nun belirli bölgelerini ordusunun önüne serdiği gibi, bu kıyı boyunca belirli kentleri yıkmak da büyük ihtimalle Deniz Kavimlerine yeni bölgeler kazandırdı. Hayfa Üniversitesi'nden Assaf Yasur-Landau, Deniz Kavimlerinin bir kısmının yolculuklarına Yunanistan'da başlayıp Çanakkale Boğazı'nı geçerek Batı Anadolu'ya geçmiş olabileceğini öne sürdü. Yasur-Landau'a göre diğerlerinin, belki de büyük çoğunluğun yolculuklarına bu noktada başlamış, belki de Ege'den gelenlerle bir araya gelmiş ve kıyıyı güneye doğru takip ederek Kilikya'nın doğu ucunu dolaşıp Doğu Akdeniz'e ulaşmış olmaları muhtemel. Bu rotayı takip etmeleri durumunda karşılarına sırayla Truva kenti, Anadolu'daki Arzava ve Tarhuntaşşa krallıkları, Güneydoğu Anadolu'daki Tarsus kenti ve Suriye'deki Ugarit kenti çıkardı. Bu yerleşim yerlerinin bazılarının ya da hepsinin Deniz Kavimlerinin faal olduğunun tahmin edildiği dönemde yıkıldığına ve/veya daha sonra terk edildiğine dair işaretler var, ancak Deniz Kavimlerinin bunlardan gerçekten sorumlu olup olmadığı bilinmiyor.[68]

Aslında arkeolojik kanıtlar Anadolu'daki yerleşim yerlerinin çoğunun bu dönemde Deniz Kavimleri tarafından kundaklanmadığına, tersine ya tümüyle ya da kısmen terk edildiğine işaret ediyor. Eğer uluslararası ticaret, ulaşım ve iletişim yolları savaş ve kıtlık gibi unsurlar sebebiyle sekteye uğradıysa, bu yollara bağımlı olan kentler gücünü yitirip sona ermiş, buralarda yaşayanlar da bu yüzden kentleri, ticari ve kültürel düşüşün hızına bağlı olarak yavaş yavaş ya da aniden terk etmiş olabilir. Bir uzmanın kısa süre önce belirttiği gibi, "Kilikya ve Suriye kıyısının Deniz Kavimlerinin faaliyetlerinden etkilendiğini varsaymak mantıklı olsa da, şimdiye kadar Deniz Kavimlerinin Hitit topraklarındaki herhangi bir faaliyetlerine dair hiçbir arkeolojik ya da tarihsel

68 Yasur-Landau 2003a; Yasur-Landau 2010a: 114-18; Yasur-Landau 2012b. Ayrıca bkz. Singer 2012, karşı görüş için bkz. Strobel 2013: 512-13.

kanıt bulunamadı... Hitit Devleti'nin çöküş sebepleri, dışarıya değil, ülkenin iç işlerine bağlı gibi görünüyor."[69]

Kanıt göstermeksizin suçlamanın en belirgin örneklerinden biri, Tell Tweini, yani Ugarit Krallığı içindeki Geç Tunç Çağı liman kenti Gibala'nın radyokarbon tarihlemesi ile ilgili yakın tarihli iddia. Burada kazı ekibi ve meslektaşları, laboratuvar sonuçlarını temel alarak Deniz Kavimlerinin sebep oldukları yıkımlara dair kanıt buldukları ve bu kanıtların M.Ö. 1192-1190 yıllarına ait olduğu sonucuna vardı.[70] Ekip, kayıtsız şartsız şu iddiada bulundu: "Deniz Kavimleri, farklı kökenlerden gelen deniz düşmanlarıydı. Hâlihazırda zayıflamış olan eski dünyanın imparatorluk ve krallıklarının güç merkezini istikrarsızlaştıran kombine bir kara ve deniz istilası başlatarak Mısır bölgesine girmeye veya bu bölgenin egemenliğini ele geçirmeye çalıştılar. Deniz Kavimleri, antik Akdeniz dünyasında uzun ve karmaşık bir gerileme spiralinin son adımını simgeler."[71]

Radyokarbon tarihleme sonuçları sayesinde, kentin kazı ekibinin belirttiği tarihte yıkıldığına dair pek şüphe olmasa da, yıkımdan Deniz Kavimlerinin sorumlu olduğu iddiası mümkün olmasına rağmen spekülasyondan ileri gidemiyor. Kazı ekibi, Deniz Kavimlerinin rolü ile ilgili olarak kesin bir kanıt sunmuyor, sadece yıkımdan sonra bu kentte kurulan yerleşim yerinin maddi kültüründe "Ege tipi mimari görünümü, bu bölgede yapılmış Miken tarzı IIIC erken dönem seramikleri, el yapımı parlatılmış seramikler ve Ege tarzı toprak ağırlıklar" bulunduğunu belirtiyor.[72] Ekibe göre "Filistin'deki yerleşim yerlerinden de bilinen bu nesneler, ülke dışından gelip bölgeye yerleşen halkların, büyük ihtimalle de Deniz Kavimlerinin kültürel belirleyicileri."[73] Tweini, Deniz Kavimlerinin yerle bir edip daha sonra yerleştiği bir kentin en iyi örneği olabilir, ancak bunu kesin olarak söyleyemeyiz. Ayrıca, Annie Caubet'in (yukarıda ele aldığımız) Ras İbn Hani'ye ilişkin olarak belirttiği gibi, bir kent yıkıldıktan sonra

69 Genz 2013: 477.
70 Kaniewski ve diğerleri 2011.
71 Kaniewski ve diğerleri 2011: 1.
72 Kaniewski ve diğerleri 2011: 4.
73 Kaniewski ve diğerleri 2011: 4.

buraya yerleşen insanların, mutlaka o kenti yıkanlar olduğundan her zaman emin olmak mümkün değildir.

En azından bazı durumlarda, şimdi Deniz Kavimleri olarak gösterilen topluluklar, kentlerin yıkılması ve/veya terk edilmesinden kendileri sorumlu olsun olmasın, bunların sonucunda oluşan boşluktan yararlanıp yola devam etmek yerine bu kentlere yerleşmiş de olabilir. Tweini'de de bunun yaşanmış olması mümkün. Bu durumlarda istisnalar da olmakla birlikte Deniz Kavimlerinin Güneydoğu Anadolu kıyısındaki Tarsus ve Mersin gibi kıyı kentlerini tercih etmiş olması muhtemeldir. Güneydoğu Anadolu ile Suriye arasındaki sınırda bulunan Tell Tayinat Höyüğü'nde de aynı durum geçerli. Yakın zamanda bulunan kanıtlar, bu höyüğün bulunduğu bölgenin Demir Çağı döneminde "Palistin ülkesi" olarak bilindiğini gösteriyor.[74]

Bazı geleneklerde, özellikle de edebî geleneklerde, Deniz Kavimlerinin şimdi İsrail olan toprakların kuzeyindeki Tel Dor'a yerleştiği iddia edilir. Örneğin M.Ö. on birinci yüzyılın ilk yarısında yazılan Mısır hikâyesi "Wenamun'un Raporu'nda," Dor kentinden Zekker ve Sikils (Şekeleş) kenti olarak söz edilir. "Amenemope'nin Bilgeliği" adını taşıyan, M.Ö. 1100 tarihli başka bir Mısır metninde ise Şerdana, Zekker ve Peleset'in yanı sıra Filistin pentapolisine dâhil olduğu düşünülen beş kentten üçü olan Aşkelon, Aşdod ve Gazze'nin de sözü geçer. Carmel Burnu ve Akko Vadisi'ndeki yerleşim yerlerinin yanı sıra bir ihtimal olarak Tel Dan'ın da, Şerdanalar ve Danunalar gibi Deniz Kavimlerinin yerleştiği bölgeler olduğu iddia edildi. Aşdod, Aşkelon, Gazze ve Ekron gibi "Filistinlilere ait" yerleşim katmanları olduğu öne sürülen kentler dâhil olmak üzere bazı yerleşim yerlerinde de bozulmuş Ege tarzı seramikler ve benzeri kültürel belirleyiciler bulundu.[75] Bunlar, anlaşılması zor Deniz Kavimlerine ait elimizde bulunan yegâne fiziksel kalıntı olabilir, ama görünüşe göre

74 Harrison 2009, 2010; Hawkins 2009, 2011; Yasur-Landau 2010a: 162-63; Bryce 2012: 128-29; Singer 2012; Killebrew ve Lehmann 2013: 11. Ayrıca Tayinat ve Ege ile ilgili bkz. Janeway 2006-7.

75 Yasur-Landau 2003a; ayrıca bkz. Yasur-Landau 2003b, 2003c ve 2010a, referanslar içerir; Bauer 1998; Barako 2000, 2001; Gilboa 2005; Ben-Shlomo ve diğerleri 2008; Maeir, Hitchcock ve Horwitz 2013.

bu yerleşim yerlerinde, hatta daha kuzeydeki kentlerde bulunan arkeolojik kalıntıların Ege'den çok Kıbrıs ile bağlantısı var. Ancak M.Ö. on ikinci yüzyılda Kenan dışındaki halklarla bağlantılar olduğuna dair işaretler de bulundu.[76]

İlginçtir ki, şimdi Lübnan olarak bilinen Fenike'de böyle kalıntılar da, böyle bir yıkım da yok gibi görünüyor. Bilimsel tartışmalara rağmen, bunun neden böyle olduğu ve bu bölgede, Yakın Doğu'nun diğer bölgelerine nazaran daha az kazı yapılmasından kaynaklanan bir yanılsama olup olmadığı kesin değil.[77]

Ege ve Doğu Akdeniz'de Geç Tunç Çağı'nın son günlerini açıklamak için önerilen birçok senaryo arasında, en muhtemel olanı hâlâ Tel Aviv Üniversitesi'nden Israel Finkelstein'ın on yıl önce ortaya koyduğu hikâye gibi görünüyor. Finkelstein'a göre Deniz Kavimlerinin göçü tek bir olay değil, birçok aşaması olan uzun bir süreçti. İlk aşama III. Ramses'in döneminin ilk yıllarında, yaklaşık M.Ö. 1177 yılında başlamış, son aşama ise VI. Ramses'in döneminde, yaklaşık M.Ö. 1130 yılında bitmişti. Finkelstein şöyle yazıyor:

> Mısır metinlerinde tek bir olayın betimlemesi olsa da, Deniz Kavimlerinin göçü, birkaç safhadan oluşan, en az yarım asır boyunca devam eden bir süreçti. ... Bu göç, on ikinci yüzyılın başlarında Kuzey Filistin dâhil olmak üzere Levant kıyıları boyunca yerleşim yerlerini yıkan, III. Ramses'in tahttaki sekizinci yılında yendiği topluluklarla başlamış olabilir. Sonuç olarak, bazıları deltadaki Mısır garnizonlarına yerleşti. Daha sonraki Deniz Kavimleri, on ikinci yüzyılın ikinci yarısında Güney Kenan'da Mısır yönetimini sona erdirmeyi başardı. Mısır'ın önemli kentlerini yok ettikten sonra... Filistin'e yerleştiler ve Aşdod, Aşkelon ve Ekron gibi büyük

76 İnceleme için bkz. Demand 2011: 210-12, Stern 2012, Artzy 2013 ve Strobel 2013: 526-27. Ayrıca bkz. Gilboa 1998, 2005, ve 2006-7, kaynakça içerir; Dothan, T. 1982: 3-4; Dever 1992: 102-3; Stern 1994, 1998, 2000; Cline ve O'Connor 2003, özellikle 112-16, 138; Killebrew 2005: 204-5; Killebrewve Lehmann 2013: 13; Barakao 2013; Sharon ve Gilboa 2013; Mountjoy 2013; Killebrew 2013; Lehmann 2013; Sherratt 2013. Zertal'ın İsrail'de Megiddo yakınlarındaki Şardana'lara ait olan bir yerleşim yeri bulduğuna dair iddialarını Finkelstein çürüttü, bkz. Zertal 2002 ve Finkelstein 2002. "Wenamun'un Raporu'nun" çevirisi için bkz. Wente 2003b.

77 Bell 2006: 110-11.

merkezlerini kurdular. Bu halkı, yani daha sonraki İncil metinlerindeki Filistinlileri, maddi kültürlerinde bulunan birçok Ege kaynaklı özellik sayesinde kolaylıkla ayırt etmek mümkündür.[78]

Finkelstein gibi pek çok uzman, arkeolojik kanıtların işaret ettiğine göre Deniz Kavimlerinin çoğunun kökenini Sicilya, Sardinya ve Batı Akdeniz yerine (belki de bazıları ya da tümü için yolda Batı Anadolu ve Kıbrıs durakları olmakla beraber) Ege'de aramak gerektiğini düşünüyor.[79] Ancak Yasur-Landau'a göre, eğer Deniz Kavimleri Miken idiyse, Miken kenti ve benzeri yerleşim yerleri yıkıldıktan hemen sonra yıkıntıları geride bırakarak kaçanlar Deniz Kavimleri değildi. Belirttiği gibi, bu Anadolu ve Kenan yerleşim yerlerinde, Linear-B yazısına veya Yunan anakarasında M.Ö. on üçüncü yüzyılda yaşanan bu zengin saray dönemine ait başka herhangi bir unsura dair hiçbir kanıt bulunmadı. Bunun yerine bu yerleşimcilerin maddi kültürü, M.Ö. on ikinci yüzyılın başlarında, yani "hemen sonrasında yaşanan daha mütevazı kültüre ait olduklarına" işaret ediyor. Yasur-Landau ayrıca bazılarının baskıncı savaşçılar değil, yeni bir bölgeye taşınarak hayat şartlarını iyileştirmeye çalışan çiftçiler de olmuş olabileceğini belirtti. Ne olursa olsun, bu topluluk "yeni yurtlarına doğru yola çıkmış bir nüfustu."[80] Yasur-Landau'a göre bu göçmenler Geç Tunç Çağı uygarlıklarının çökmelerinin sebebi değil, çöküşten istifade ederek kendilerine yeni birer yurt bulmaya çalışan "oportünistlerdi."[81]

Yasur-Landau Filistin'in Kenan'ı askerî bir girişimle ele geçirdiğine dair geleneksel görüşe de karşı çıkarak şöyle yazıyor:

78 Finkelstein 2000: 165; benzer yorumlar için bkz. Finkelstein 1998 ve Finkelstein 2007.
Weinstein (1992: 147) daha önce ortaya benzer bir senaryo atmıştı: Ona göre Kenan'daki Mısır İmparatorluğu'nun çöküşü, ilki III. Ramses döneminde, ikincisi ise VI. Ramses döneminde olmak üzere iki aşamada gerçekleşmişti. Benzer görüşler için bkz. Yasur-Landau 2007: 612-13, 616 ve Yasur-Landau 2010a: 340-41.

79 Daha önceki görüşlerin özeti için bkz. Killebrew 2005: 230-31.

80 Yasur-Landau 2003a; inceleme için bkz. Yasur-Landau 2010a: 335-45; Yasur-Landau 2012b; Bryce 2012: 33; Killebrew ve Lehmann 2013: 17.

81 Yasur-Landau, kişisel iletişim, Temmuz 2012.

"Yerleşim şartları şiddetli bir istilaya işaret etmiyor. Aşkelon'da yakın zamanda yapılan keşifler, göçmenlerin terk edilmiş bir bölgede, tamamlanmamış bir Mısır garnizonunun kalıntılarının üzerine yerleştiklerini gösteriyor… Aşdod'da şiddet sonucu yaşanan bir yıkıma dair belirgin işaret yok… [buradaki] kazı ekibinin tanımladığı yıkım izleri, yemek pişirildiğine dair kanıttan başka bir şey olmayabilir… Ekron'daki küçük Kenan köyü gerçekten … yangın sonucu yıkılmış, ancak… daha göçmenler gelmeden yerine başka bir Kenan köyü kurulmuştu."[82]

Yasur-Landau, toprakların düşmanca bir askerî girişimle el değiştirmediğini, bunun yerine kültürler arası evlilikler yaşandığını ve özellikle ev ortamında hem Kenan hem Ege geleneklerinin korunduğu kültürler arası aileler kurulduğunu düşünüyor: "Filistin'in Erken Demir Çağı döneminden kalan maddi kalıntılar, göçmenler ve yerel halk arasında karmaşık ve genellikle barışın egemen olduğu etkileşimler olduğunu ortaya koyuyor… Bu yüzden Filistin kentlerinin kurulmasıyla bağlantılı genel şiddetsiz ortamın ve Ege kültürü ile yerel kültürün bir arada var olmasının, bu kentlerin koloni kurma girişimleri değil, Egeli göçmenler ile yerel nüfusun birlikte kurduğu yerleşim yerleri olduğuna işaret ettiği kanısındayım."[83]

Başka uzmanlar da bu görüşe katılarak Filistinlilerin bazı yerleşim yerlerinde sadece elit bölgeleri, örneğin saray ve çevresini yıktığını ve şimdi Filistinlilere ait olduğunu düşündüğümüz unsurların "karışık bir yapıda olduğunu ve Ege, Kıbrıs, Anadolu, Güneydoğu Avrupa ve başka bölgelerden öğeler barındırdığını" belirtiyor.[84] Görünüşe göre, tamamen yabancı unsurlar, baştanbaşa önceki Kenan maddi kültürünün (seramik, inşaat yöntemleri vb. açıdan) yerini almadı. Bunun yerine şimdi Filistin kültürü olarak betimlediğimiz kültür, farklı kültürlerin karışıp melezleşmesi

82 Yasur-Landau 2012a: 193-94; ayrıca bkz. Yasur-Landau 2012b ve Yasur-Landau 2007: 615-16.

83 Yasur-Landau 2012a: 195.

84 Hitchcock ve Maeir 2013: 51-56, özellikle 53; ayrıca Maeir, Hitchcock ve Horwitz 2013.

sonucunda oluşan, hem Kenan'a ait hem de daha yakın zamanda ülke dışından gelen unsurlar içeren bir yapı olabilir.[85]

Bir başka deyişle, yeni halkların Kenan ülkesine gelip yerleştiği yönünde şu anda herhangi bir soru işareti yok. Ancak yaşananlara dair bu yeni tahminlerde, öcü niteliğindeki istilacı Deniz Kavimleri/ Filistinlilerin yerini, yeni bir ülkede yeni bir başlangıç arayan karma bir göçmen grubu şeklinde daha barışçıl bir imge aldı. Bu göçmenler, büyük ihtimalle saldırgan işgalcilerden çok, her zaman yerel halka saldırı düzenleyip fethetmeye çalışmayan, tersine çoğu zaman aralarına yerleşen mültecilerdi. Ne olursa olsun, kendi başlarına Ege ve Doğu Akdeniz'de uygarlığa son vermiş olmaları uzak bir ihtimal.[86]

SİSTEM ÇÖKÜŞÜ FİKRİNİ DESTEKLEYEN TEZLER

Nancy Sandars, 1985 yılında Deniz Kavimleri ile ilgili tanınmış kitabının gözden geçirilmiş yeni bir baskısı yayınlandığında şöyle yazdı: "Akdeniz'i kuşatan topraklarda her zaman deprem, açlık, kuraklık ve sel baskınları meydana geldi. Aslında karanlık çağlar da tekrar tekrar yaşandı." Ayrıca Sandars'a göre "felaketler insanlık tarihinde sık sık baş gösterir, ancak meydana geldiklerinde genelde çok fazla kayıp yaşanmaz. Çoğu zaman bu felaketleri, daha fazla çaba ve bunun sonucunda daha fazla başarı izler."[87] Peki, bu dönemin, Geç Tunç Çağı'nın farkı neydi? Uygarlıklar niçin durumu atlatıp yollarına devam etmedi?

Sandars'ın görüşüne göre, "Birçok açıklama denendi ve pek azı işe yaradı. Eşi benzeri görülmemiş tekrarlayan depremler, yaygın mahsul kıtlığı ve açlık, bozkırdan, Tuna Nehri'nden, çölden

85 Bkz. Hitchcock ve Maeir 2013: 51-56, özellikle 53; ayrıca Maeir, Hitchcock ve Horwitz 2013.

86 İnceleme için Strobel 2013: 525-26.

87 Sandars 1985: 11, 19. Bu konunun uzmanı sayılan Sandars dışında pek az sayıda akademisyen Deniz Kavimleri ve Tunç Çağı'nın çöküşü konusunda kitap yazdı. Bunların arasında Nibbi 1975 ve Robbins 2003 bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Roberts'ın, Nibbi'nin daha erken tarihli kitabının adını taşıyan 2008 tarihli tezi.

gelen büyük çaplı istilalar - bunların tümünün bir rolü olmuştur, ama tek başlarına yeterli değiller."[88] Sandars bu konuda haklıydı. Şimdi sistem çöküşü fikrini ele almalıyız, yani hem domino hem çarpan etkisine sahip, Geç Tunç Çağı'ndaki gibi küreselleşmiş bir uluslararası niteliği olan, canlı, toplumlar arası bir iletişim ağının bile atlatamayacağı bir sistem arızası fikrini.

Tarih öncesi Ege bölgesini araştıran en saygın bilim adamlarından biri olan Cambridge Üniversitesi'nden Colin Renfrew, sistem çökmesi fikrini 1979'da ortaya atmıştı. O dönemde Renfrew bu fikri felaket teorisi kapsamında ele almıştı. Bu teoriye göre "Küçük bir unsurun başarısızlığı, gitgide daha büyük ölçekte yankılanan bir zincirleme reaksiyon başlatıp sonunda bütün yapıyı çökertir."[89] Akla gelen işe yarayabilecek bir eğretileme, kelebek etkisi adı verilen kavram, yani bir kelebeğin kanat çırpmasının, haftalar sonra, dünyanın diğer tarafında bir fırtına ya da kasırgayla sonuçlanabileceği fikri.[90] Örnek olarak, Asur Kralı Tukulti-Ninurta'nın yere göğe sığdırılamayan Hitit birliklerine düzenlediği saldırıyı ele alabiliriz. Asur kralının M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarında, IV. Tuthaliya'nın döneminde bu orduyu yenmesi, Hititlerin komşuları olan Kaşkalara, daha sonra Hitit başkenti Hattuşa'ya baskın yapıp kenti ateşe verme cesaretini vermiş olabilir.

Renfrew sistem çöküşünün genel özelliklerini de aşağıdaki gibi listeledi: (1) merkezî yönetim teşkilatının çökmesi; (2) geleneksel elit sınıfın ortadan kalkması; (3) merkezî ekonominin çökmesi; ve (4) bir yerleşim değişimi ve nüfusta azalma yaşanması. Renfrew'a göre çöküşün tüm unsurlarının tamamlanması yüz yıl kadar sürebilir, çöküşe tek başına sebep olan belirgin bir sebep de yoktur. Ayrıca böyle bir çöküş sonrasında daha düşük düzeyde bir sosyopolitik entegrasyon da yaşanır ve daha önceki döneme dair "romantik" Karanlık Çağ mitleri de gelişir. Renfrew'un

88 Sandars 1985: 11.

89 Demand 2011: 193, kaynak Renfrew 1979.

90 Örneğin bkz. Lorenz 1969, 1972. Ayrıca bkz. Yasur-Landau 2010a: 334, Geç Tunç Çağı'nın sonundaki bu olaylarla ilgili kelebek metaforunu bağımsız şekilde kullanmaktadır.

belirttiği gibi bu tanım yaklaşık M.Ö. 1200 yılında Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerindeki durumla uyum göstermekle kalmıyor, Maya, Mısır'daki Eski Krallık ve İndus Vadisi uygarlığının çeşitli dönemlerde çöküşlerine de uyuyor.[91] Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, en son ve popüler şekilde Jared Diamond olmak üzere, başka uzmanlar da daha sonra tarih boyunca yaşanan bu tür "çöküşleri" ve imparatorlukların belki de döngüsel olarak tanımlanabilecek yükseliş ve çöküşleri ele aldı.[92]

Ancak her uzmanın Geç Tunç Çağı'nın sonunda bir sistem çöküşü yaşandığı fikrini kabul etmemesi şaşırtıcı değil. Örneğin Vanderbilt Üniversitesi'nden Robert Drews bu fikri kesinlikle reddediyor, çünkü sarayların ve kentlerin neden yakılıp yerle bir edildiğini açıklamadığı görüşünde.[93]

Ancak gördüğümüz gibi, M.Ö. 1200'den sonra Ege, Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'daki Tunç Çağı uygarlıkları çöktü, çöküşleri sırasında da Renfrew'un tasvir ettiği, klasik özelliklerin birçoğunu sergilediler; geleneksel elit sınıfın kaybolması ve merkezî yönetimlerin ve merkezî ekonominin çökmesinden, yerleşim değişikliklerine, nüfusun azalmasına ve sosyopolitik entegrasyonun daha düşük düzeye inmesine kadar. Ayrıca Homeros'un M.Ö. sekizinci yüzyılda kâğıda döktüğü Truva Savaşı hikâyesi gibi öyküler de türedi. Burada gördüğümüz, M.Ö. 1207 ve 1177'de Deniz Kavimlerinin gelişinden öte, M.Ö. 1125 ile 1175 arasında elli yıl boyunca Yunanistan ve Doğu Akdeniz'i sallayan seri hâlinde depremlerden öte, bu dönemde bu bölgeleri kasıp kavurmuş olması muhtemel kuraklık ve iklim değişikliğinden öte, Miken ve Minoslulardan Hititlere, Asurlulara, Kassitlere, Kıbrıslılara, Mitannilere, Kenanlılara ve hatta Mısırlılara kadar, Tunç Çağı'nın parlak kültürlerini ve halklarını çökerten bir "kusursuz fırtınanın" sonuçları.[94]

91 Renfrew 1979: 482-87.

92 Diamond 2005; ayrıca bkz. Middleton 2010 ve 2012 ile Tainter (1988) ve ed. Yoffee ve Cowgill yayını (1988), ayrıca önsöz notu 2'de ek referanslar.

93 Drews 1993: 85-90, özellikle 88; ayrıca bkz. Deger- Jalkotzy 2008: 391.

94 Bu dönemde Kenan'da yaşandığını düşündüğü sistem çöküşüne dair kısa bir inceleme için bkz. Dever 1992: 106-7. Ayrıca Ege'deki katkıda bulunan çok sayıda sebep için bkz. Middleton 2010: 118-21 ve Drake 2012: 1866-68.

Sandars gibi ben de bu unsurlardan hiçbirinin tek başına bu uygarlıkların bırakın hepsini, tek birini bile çökertmeye yetecek kadar sarsıntı yaratamayacağını düşünüyorum. Ancak bu unsurlar bir araya gelip, bazı uzmanların "çarpan etkisi" olarak adlandırdığı şekilde her unsurun sonuçlarının yoğunlaştığı bir senaryo oluşturmuş olabilir.[95] Sistemin bir noktasındaki bir başarısızlığın, domino etkisi yaratarak başka alanlarda başarısızlığa sebep olmuş olması da muhtemeldir. Ardından gelen "sistem çöküşü" de, tüm uygarlıkların bağımlı olduğu küresel ekonominin parçalanmasının ve aralarındaki bağlantıların çökmesinin de etkisiyle, toplumların birbiri ardına dağılmasına yol açmış olabilir.

Roma Üniversitesi'nden Mario Liverani, 1987 yılında güç ve egemenliğin sarayların elinde olmasını çöküşün sorumlusu olarak gösterdi. Liverani'ye göre bu yüzden saraylar çöktüğünde felaketin boyutları büyüdü: "Tüm yönetim, dönüştürme, değişim vb. unsurlarının sarayda toplanması sonucunda sarayın fiziksel çöküşü tüm krallığı etkileyen yaygın bir felakete dönüşür. Bu unsurların sarayda toplanması durumu, Geç Tunç Çağı'nda en üst düzeye ulaşmıştır."[96] Günümüz yatırım kavramlarıyla açıklamak gerekirse, Ege ve Yakın Doğu'daki Tunç Çağı hükümdarlarının portföylerini çeşitlendirmeleri gerekirdi, ama bunu yapmadılar.

Bundan 20 yıl sonra Christopher Monroe Liverani'nin çalışmalarına atıfta bulunarak Geç Tunç Çağı ekonomisinin, tunç ve diğer prestij mallarına olan bağımlılığının artması sebebiyle istikrarsızlığa uğradığını öne sürdü. Monroe'ya göre özellikle (içinde uzun mesafe ticaretini de saydığı ve Geç Tunç Çağı'ndaki saray sistemine egemen olan) "kapitalist girişim" Tunç Çağı'nın geleneksel değişim, üretim ve tüketim yöntemlerini o kadar değişime uğrattı ki, ülke dışından baskınlar ve doğal afetler birleşip bir "çarpan etkisi" oluşturduğunda sistem ayakta kalamadı.[97]

95 Liverani 1987: 69; ayrıca Drews 1993: 86 ve Monroe 2009: 293, ikisinin de kaynağı Liverani.

96 Liverani 1987: 69; ayrıca Liverani'nin görüşlerinin eleştirisi için bkz. Monroe 2009: 292-96.

97 Monroe 2009: 294-96.

Monroe, *Scales of Fate* adlı kitabında Geç Tunç Çağı'nın sonundaki durumla ilgili olarak Ege ve Doğu Akdeniz'deki çeşitli güçlerin etkileşimlerini burada sunulan imgeyle de uyum içinde olacak şekilde bir "toplumlar arası iletişim ağı" olarak tanımlıyor. Benim de belirttiğim gibi Monroe bu dönemin "dünya tarihinin ilk büyük uluslararası çağını yaratan antlaşmalar, yasalar, değişim ve ticaret açısından olağanüstü" olduğuna dikkat çekiyor.[98]

Ancak Monroe çok ilgi çekici bir şekilde bu gibi iletişim ağlarının her toplumun eninde sonunda başına gelen kaçınılmaz çöküşü de geciktirdiğini öne sürüyor. Belirttiği üzere "ayaklanmalar bastırılır, ham maddeler bulunur, yeni pazarlar açılır, fiyat denetimleri uygulanır, ambargolar koyulur ve savaşılır."[99] Fakat Monroe'ya göre "genellikle çekirdek güç ya da güçler, istikrarsızlığın sebeplerinden çok semptomlarını tedavi etmeye çalışır ... metin kayıtları ve arkeolojik kanıtlar, Geç Tunç Çağı saray uygarlığının şiddet sonucunda yerle bir edilmesinin, çoğu çöküşte söz konusu olduğu gibi öngörü eksikliğinin kaçınılmaz sonucu olduğunu belgeliyor."[100]

Bu son iddiası haricinde Monroe'ya katılıyorum, ama yukarıda ele aldığımız ve antik dönem liderlerinin öngörme şansının olmadığı çok sayıda unsurun varlığına bakılırsa çöküşten sadece "öngörü eksikliğini" sorumlu tutma hakkımız olduğunu düşünmüyorum. Brandon Drake'in ve David Kaniewski önderliğindeki ekibin yakın zamanda öne sürdüğü şekliyle iklim değişikliğinin sebep olmuş olabileceği ya da deprem veya istila sonucunda meydana gelmiş olabilecek beklenmedik bir sistem çöküşü çok daha muhtemel bir fikir.[101] Ancak Monroe'nun sözleri, günümüzde bizim için bir uyarı niteliğinde olabilir, çünkü Geç Tunç Çağı'na, özellikle de dönemin ekonomisi ve etkileşimlerine dair açıklamaları, iklim değişikliğinin etkilerinin kendini belli ettiği günümüz için de geçerli.

98 Monroe 2009: 297.
99 Monroe 2009: 297.
100 Monroe 2009: 297.
101 Drake 2012: 1866-68; Kaniewski ve diğerleri 2013.

İHTİMALLERE BİR BAKIŞ VE KARMAŞIKLIK TEORİSİ

Bu bölümün başında belirtildiği gibi, Geç Tunç Çağı'nın sonunda yaşanan, Çöküş veya Felaket olarak adlandırılan olaylar akademisyenler tarafından sıkça tartışıldı. Robert Drews, bu sorunu sistematik bir biçimde ele almaya çalışarak 1993 tarihli kitabındaki her bir bölümde farklı bir muhtemel sebebi inceledi. Ancak bu sebeplerden bazılarını yanlış değerlendirmiş veya hafife almış olabilir; örneğin sistem çöküşü fikrini reddedip, olanlardan aslında savaş yöntemlerindeki değişikliklerin sorumlu olduğu yönündeki, tüm uzmanların kabul etmediği kendi teorisini tercih etti.[102]

Drews'un kitabının yayımlanmasından yirmi yıl sonra bile, konuyla ilgili devam eden akademik tartışmalara ve sık sık ortaya çıkan akademik yayınlara rağmen, Tunç Çağı'nın alaca karanlığında sona eren uygarlıklardaki büyük yerleşim yerlerinin yıkılmasına ya da terk edilmesine kimin ya da neyin sebep olduğu konusunda genel bir fikir birliğine varılabilmiş değil. Sorun kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Genel Gözlemler

1. Ege ve Doğu Akdeniz'de, M.Ö. on üçüncü ile on beşinci yüzyıllar arasında gelişip serpilen Mikenler ve Minoslulardan Hititlere, Mısırlılara, Babillilere, Asurlulara, Kenanlılara ve Kıbrıslılara kadar, birbirinden ayrı çok sayıda uygarlık var. Bu uygarlıklar bağımsızdı, ama başta uluslararası ticaret yolları aracılığıyla olmak üzere devamlı birbirleriyle iletişim hâlindeydi.
2. M.Ö. 1177 yılı civarı ya da bunun hemen sonrasında Ege, Doğu Akdeniz, Mısır ve Yakın Doğu'daki çok sayıda kentin yıkıldığını ve Geç Tunç Çağı uygarlıklarının ve burada yaşayanların alışkın olduğu hayatın sona erdiğini biliyoruz.
3. Bu uygarlıkların çöküşüyle ve Geç Tunç Çağı'nın sona ermesiyle sonuçlanan bu felakete kimin ya da neyin sebep olduğu konusunda kesin bir kanıt sunulabilmiş değil.

102 Drews 1993; bkz. Drews'un kitabına dair benim eleştirim: Cline 1997b.

İhtimallerin İrdelenmesi

Geç Tunç Çağı sonundaki çöküşe yol açmış ya da çöküşe katkıda bulunmuş olabilecek birkaç muhtemel sebep var, ancak hiçbiri felakete kendi başına sebep olabilecek nitelikte görünmüyor.

A. Bu dönemde depremlerin meydana geldiği kesin, ancak genellikle toplumlar bu gibi depremleri atlatabilir.

B. Metinlerde kıtlık olduğuna dair kanıtlar olduğu gibi, Ege ve Doğu Akdeniz'de kuraklık ve iklim değişikliği yaşandığına dair bilimsel kanıtlar da var, ancak toplumlar bu sorunları da defalarca atlattı.

C. Yunanistan'da ve Levant dâhil olmak üzere başka yerlerde ayaklanmaların meydana geldiğine dair dolaylı kanıtlar olabilir, ancak bu kesin değil. Ayrıca toplumlar bu gibi sorunları da sık sık atlatır. Dahası, (Orta Doğu'da yakın zamanda aksini gösteren deneyimlere rağmen) isyanların böylesine geniş bir alanda ve böyle uzun bir süre gerçekleşmesi sıra dışı olurdu.

D. Kuzeyde Ugarit'ten güneyde Lakiş'e kadar Levant'ta, büyük ihtimalle Ege bölgesinden, Batı Anadolu'dan, Kıbrıs'tan ya da bunların hepsinden gelen istilacılara ya da en azından dışarlıklılara dair arkeolojik kanıtlar var. Bazı kentler yıkılıp terk edildi; diğerleri yeniden yerleşim yeri hâline geldi; bazıları ise hiç etkilenmedi.

E. Uluslararası ticaret yollarının belli bir süre boyunca etkilendiği, hatta kesintiye uğradığı kesin, ancak bunun çeşitli uygarlıkları ne ölçüde etkilediği belli değil - bu uygarlıklardan bazıları, Mikenlerle ilgili olarak öne sürüldüğü gibi, hayatta kalmak için ithal mallara aşırı bağımlı olsa bile.

Bazen bir uygarlığın, bir istila ya da isyanı savuşturamayacağı yahut da bir kuraklık ya da depremden sağ çıkamadığı doğru, ancak şu an daha iyi bir açıklama da olmadığından, bu unsurların hepsinin birlikte, bu bölgelerdeki egemen Son Tunç Çağı krallıklarının ve toplumlarının çöküşüne katkıda bulunduğu önermesi en iyi çözüm. Bu sebeple, şu anda elimizde olan

kanıtlara dayanarak, bir unsurun, diğerlerini etkileyip böylece her birinin etkisini büyüttüğü bir "çarpan etkisiyle" birbirine bağlı bir dizi olaydan kaynaklanan bir sistem çöküşünün sonucunu görüyor olabiliriz. Belki de yıkılan kentlerin sakinleri, deprem ya da kuraklık gibi bir felaketi atlatabilirdi, ama art arda gelen deprem, kuraklık ve işgalcilerin etkilerinin hepsi birleşince ayakta kalamadılar. Bu durumda da bir "domino etkisi" yaşandı ve bir uygarlığın çöküşü diğerlerine de sirayet etti. Dönemin dünyasının ne kadar küreselleşmiş olduğunu göz önüne alırsak, bir toplumun bile çöküşünün uluslararası ticaret yolları ekonomileri üzerindeki etkisi, diğerlerinin de sonunu getirecek kadar ağır olurdu. Böyle bir durumda çökemeyecek kadar büyük değillerdi.

Ancak yukarıdaki görüşlerime rağmen, Geç Tunç Çağı'nın Ege, Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'da sona ermesine yol açan tek sebep olarak sistem çöküşü, kabul edilemeyecek kadar basit bir açıklama olabilir.[103] Bu uygarlıkların çöküşüne neyin sebep olduğunu anlayabilmek için karmaşıklık biliminden ya da daha doğru tabiriyle karmaşıklık teorisinden yardım almamız gerekebilir.

Karmaşıklık bilimi veya teorisi, "birbiriyle etkileşim içinde olan bir nesneler topluluğunu" açıklamak amacıyla, karmaşık bir sistemin veya sistemlerin incelenmesidir. Bu teori, Oxford Üniversitesi'nden Neil Johnson'ın yakın zamanda yazdığı gibi, trafik sıkışması, borsa çökmesi, kanser gibi hastalıklar, çevresel değişim ve hatta savaşlar kadar birbirinden farklı problemleri açıklamak ve bazen çözebilmek amacıyla kullanıldı.[104] Karmaşıklık teorisi son yıllarda matematik ve bilimsel hesaplama alanından uluslararası ilişkilere, iş dünyasına ve diğer alanlara yayılmış olsa da arkeoloji alanında nadir olarak uygulandı. Carol Bell, Levant'ta Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar uzun mesafeli ticaret ilişkilerinin evrimi ve değişimleri ile ilgili 2006 tarihli kitabında konuyu dikkat çekici ve belki de öngörülü bir biçimde kısaca ele aldı. Bell, bu kuramın çöküşün ve ardından gelen yeniden yapılanmanın sebepleri için açıklayıcı bir model

103 Çöküş ve çöküşün olası sebepleri ile ilgili inceleme için bkz. Middleton 2012.
104 Johnson 2007: 3-5.

olarak kullanışlı olabilecek, umut verici bir kuramsal yaklaşım olduğunu belirtti.[105]

Johnson, bir problemin karmaşıklık teorisi yaklaşımı için potansiyel bir aday olabilmesi için "içinde birbiriyle etkileşim hâlinde çok sayıda nesne ya da 'etken' olan bir sistem" barındırması gerektiğini belirtiyor.[106] Bizim durumumuzda, bunlar Geç Tunç Çağı'nda faal olan çeşitli uygarlıklar olurdu: Mikenler, Minoslular, Hititler, Mısırlılar, Kenanlılar, Kıbrıslılar ve diğerleri. Karmaşıklık teorisinin bir durumunda, bu nesnelerin anıları ve geçmişteki olaylara dair "geribildirim", davranışlarını etkiler. Nesneler stratejilerini kısmen daha önce yaşananlara dair bilgiye dayanarak uyarlayabilir. Örneğin otomobil sürücüleri genellikle evlerine yakın bölgelerdeki trafik örüntülerini bilir, bu yüzden de işe ya da eve giderken hangi yoldan en hızlı şekilde ilerleyebileceklerini öngörebilirler. Bir yerde trafik sıkıştığında bu sorunla karşılaşmamak için farklı yolları da seçebilirler.[107] Benzer şekilde, Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, Ugarit'ten ya da başka yerlerden gemiyle yola çıkan tüccarlar da düşman gemilerinden ya da bu tür gemilerin ve yağmacıların sıklıkla bulunduğu bölgelerden, örneğin Lukka topraklarının (sonraları Likya olarak bilinen Güneybatı Anadolu) kıyı kesimlerinden uzak durmak için gerekli önlemleri almış olabilir.

Johnson sistemin normalde "canlı" olduğunu, yani basit olmayan ve çoğu zaman karmaşık bir şekilde evrildiğini, ayrıca da "açık" olduğunu, yani çevresinden etkilenebildiğini belirtiyor. Johnson'a göre bu sebeple analistlerin yaşayan, nefes alan organizmalar gibi ele aldığı günümüzün karmaşık borsaları, belirli şirketlerin gelirleri hakkındaki haberlerden ya da dünyanın diğer ucunda meydana gelen bir olaydan etkilenebilir. Sherratt da on yıl önce yayınladığı ve yukarıdaki önsözde alıntılanan benzetmesinde, Geç Tunç Çağı dünyasıyla günümüzdeki "giderek daha homojen ama kontrol edilemeyen... dünyanın bir tarafındaki siyasi belirsizliklerin, binlerce kilometre uzaktaki bölgelerin

105 Bell 2006: 14-15.
106 Johnson 2007: 13.
107 Johnson 2007: 13-16.

ekonomilerini büyük ölçüde etkileyebildiği küresel ekonomi ve kültür" arasındaki benzerlikleri açıkladı.[108] Geç Tunç Çağı'nın sonunda, Ege ve Doğu Akdeniz'deki "sistem" üzerinde bu tür etkileri olan unsurlar, yukarıda ele aldığımız muhtemel, mümkün ve akla uygun depremler, kıtlık, kuraklık, iklim değişikliği, ayaklanma, istila ve ticaret yollarının sekteye uğraması olabilir.

Büyük ihtimalle en önemli önerme, Johnson'a göre böyle bir sistemde "genellikle şaşırtıcı ve belki de aşırı olabilecek" fenomenler görülmesi. Yani Johnson'ın görüşüne göre, "aslında her şey olabilir - yeterince beklerseniz de genellikle her şey olacaktır." Örneğin, belirttiği gibi, tüm borsalar eninde sonunda bir şekilde çöker, tüm trafik sistemlerinde de eninde sonunda bir sıkışıklık olur. Bunların olabileceği ve olacağı çok iyi bilinse de, genellikle beklenmedik bir şekilde ortaya çıkarlar ve spesifik bir şekilde önceden öngörülmeleri mümkün olmaz.[109]

Dünya tarihinde eninde sonunda çökmeyen bir uygarlık yok, çöküş sebepleri de Jared Diamond başta olmak üzere çok sayıda yazarın dikkat çektiği gibi çoğu zaman aynı. Bu yüzden bizim durumumuzda Geç Tunç Çağı uygarlıklarının eninde sonunda çökeceği öngörülebilirdi, ama her uygarlığa dair tam bilgi sahibi olsak bile ne zaman çökeceklerini ya da hepsinin aynı dönemde çökeceğini öngörmemiz muhtemel değil. Johnson'a göre, "Bir otomobilin motoru, rengi ve şekli hakkında ayrıntılı bilgi bile, trafik sıkışıklığının yeni bir yol sisteminde nerede ve ne zaman ortaya çıkacağını tahmin etmeye çalışırken işe yaramaz. Aynı şekilde, kalabalık bir bardaki müşterilerin kişiliklerini anlamak da, hangi büyük kavganın çıkabileceğine dair çok az bilgi verecektir."[110]

Peki, karmaşıklık teorisi Geç Tunç Çağı'nın sonundaki çöküşün ne zaman ve niçin gerçekleşeceğini öngörmemize yaramayacaksa, bu çöküşü açıklamaya çalışırken ne işe yarayabilir? Carol Bell, Ege ve Doğu Akdeniz'deki ticaret ağlarının karmaşık sistem örnekleri olduğunu belirtti ve bu sebeple Reading Üniversitesi'nden Ken Dark'ın çalışmalarına atıfta bulundu. Dark'a

108 Johnson 2007: 14-15; Sherratt 2003: 53-54.
109 Johnson 2007: 15.
110 Johnson 2007: 17.

göre, "bu tür sistemler daha karmaşıklaşıp bileşenleri arasındaki karşılıklı bağımlılık arttıkça sistemin tamamında istikrarı korumak zorlaşır."[111] Dark'ın "hiper koherans" diye adlandırdığı bu durum, "sistemin her bir bölümü birbirine, herhangi bir bölümdeki değişim, sistemin tamamında istikrarı bozacak kadar bağımlı hâle geldiğinde" meydana gelir.[112] Yani Geç Tunç Çağı uygarlıkları gerçekten de küreselleşmiş ve mallar ve hizmetler konusunda birbirine bağımlı hâle gelmiş ise, önemli krallıklarda, örneğin Miken ya da Hitit ülkesinde yaşanan bir değişim, hepsini etkileyip istikrarlarını bozmuş olabilir.

Ayrıca Geç Tunç Çağı'ndaki Ege ve Doğu Akdeniz krallıklarının, imparatorluklarının ve toplumlarının her birinin bireysel bir sosyopolitik sistem olarak ele alınabilir olması da çok önemli. Dark'ın belirttiği gibi, "bu türden karmaşık sosyopolitik sistemler, karmaşıklıklarını daha da arttıran bir iç dinamiğe sahiptir... Bir sistem ne kadar karmaşık ise çökmesi o kadar muhtemeldir."[113]

Geç Tunç Çağı'nda da Ege ve Doğu Akdeniz'deki çok sayıda uygarlık, gitgide karmaşıklaşan ve dolayısıyla çöküşe daha yatkın hâle gelen bireysel sosyopolitik sistemlerdi. Aynı zamanda karmaşık sistemler, yani ilişkileri hem birbirine bağımlı hem de çapraşık olan ve dolayısıyla bileşenlerinin birinde bile bir değişim meydana geldiği anda istikrarsızlığa açık hâle gelen ticaret ağları var. Günümüzde bir kol çıkarmanın bir otomobilin motorunu mahvedebileceği gibi, burada da iyi yağlanmış bir makinedeki tek bir yanlış çalışan dişli, tüm sistemi hurdaya çevirebilir.

Bu sebeple, Ugarit gibi bazı şehirler ve krallıklar belki de alevler içinde çarpıcı bir şekilde sona ermiş olsa da genel olarak kıyamet benzeri bir çöküş yaşandığını düşünmek doğru bir yaklaşım olmayabilir. Bunun yerine, Geç Tunç Çağı'nın sonunun, eskiden güçlü ve birbirleriyle iletişim hâlinde olan, ancak daha sonra içeride veya dışarıda meydana gelen ve karmaşık sistemin bileşenlerinden birini ya da birden fazlasını etkileyen değişimler sebebiyle zayıf düşüp tek başına kalan Miken gibi bölgelerin ve

111 Bell 2006: 15, kaynak Dark 1998: 65, 106 ve 120.
112 Dark 1998: 120.
113 Dark 1998: 120-21.

yerleşim yerlerinin kaotik bir şekilde, ancak kademelerle dağılması şeklinde yaşandığını tasavvur etmek daha doğru olabilir. Elbette bu türden hasardan iletişim ağı da etkilenecektir. Bunu modern bir enerji şebekesi gibi hayal edebiliriz: şebeke fırtına ya da deprem sonucunda hasar görürse elektrik şirketi hâlâ elektrik üretebilir, ama bireysel tüketicilere ulaştıramaz. Bu gibi olaylar ABD'de, Oklahoma'daki kasırgadan Massachusetts'teki kar fırtınalarına kadar her türlü sebeple, her yıl yaşanır. Büyük bir felaket durumunda, örneğin günümüzde olabilecek bir nükleer patlamada, aksaklık kalıcı olursa elektrik üretimi de durabilir. Daha düşük bir teknoloji düzeyinde olsa da aynı benzetme Geç Tunç Çağı için de geçerli olabilir.

Ayrıca, Bell'in de belirttiği gibi, bu tür bir istikrarsızlığın sonucunda, karmaşık sistem çöktüğü zaman "küçük varlıklara ayrışır." Bu Geç Tunç Çağı uygarlıklarının sonunu izleyen Demir Çağı'nda da tam olarak bunu görüyoruz.[114] Bu sebeple hem felaket teorisini hem de sistem çöküşü fikrini bir adım daha ileriye götürmemize imkân tanıyan karmaşıklık teorisini kullanmak, M.Ö. 1200'ü takip eden yıllarda Ege ve Doğu Akdeniz'de Geç Tunç Çağı'nın sonunu açıklamak için en iyi yaklaşım olabilir. İşin içinde o kadar çok unsur ve kişi var ki, asıl sorular, "Kim yaptı?" ya da "Hangi olay buna sebep oldu?" değil, "Neden oldu?" ve "Nasıl oldu?" Önlenmesinin mümkün olup olmadığı ise tamamen başka bir soru.

Bununla birlikte, Geç Tunç Çağı sonlarındaki çöküşün sebeplerinin analizinde karmaşıklık teorisinin kullanılması gerektiğini öne sürmekle, bilimsel (ya da belki sadece sözde bilimsel) bir terimi, elimizde kesin sonuçlara varılacak kadar bilginin olmadığı bir duruma uyguluyor olabiliriz. Kulağa hoş geliyor, fakat gerçekten anlayışımızı geliştiriyor mu? Oldukça açık bir gerçeği, yani karmaşık şeylerin çeşitli şekillerde çökebileceğini süslü bir şekilde ifade etmekten fazlasını yapmış oluyor muyuz?

Geç Tunç Çağı medeniyetlerinin çöküşünün sebeplerinin karmaşık olduğu konusunda şüphe yok. Birçok olası değişkenin çöküşe katkıda bulunmuş olabileceğini biliyoruz, ancak tüm değişkenleri

114 Bell 2006: 15. Ayrıca bkz. Killebrew ve Lehmann 2013: 16-17.

bildiğimizden bile emin değiliz. Hangi değişkenin özellikle önemli olduğuna, yerel çapta önemli olan ama sistem üzerinde büyük etkisi olmayan değişkenler olup olmadığına dair ise hiç bilgimiz yok. Günümüzde yaşanan trafik sıkışıklığı benzetmesini daha da ileri götürecek olursak: Bir trafik sıkışıklığındaki değişkenlerin çoğunu biliriz. Araçların sayısını ve üzerinde hareket ettikleri yolların genişliği hakkında da bir şeyler biliriz. Büyük ihtimalle, bazı dış değişkenlerin, örneğin büyük bir otoyol üzerinde bir kar fırtınasının etkisini de öngörebiliriz. Fakat Geç Tunç Çağı'nda, modern bir trafik sisteminde olduğundan yüzlerce daha fazla değişken olduğunu tahmin edebiliriz, ancak bundan da emin olamayız.

Ayrıca, Tunç Çağı uygarlıklarının karmaşıklığının arttığı ve dolayısıyla çökmeye daha meyilli hâle geldikleri iddiası, özellikle de "karmaşıklıkları" son üç yüzyılın Batı Avrupa medeniyetlerininkiyle karşılaştırıldığında çok da akla yatkın değil. Bu yüzden, karmaşıklık teorisi, önemli olan tüm uygarlıklarla ilgili daha fazla bilgiye sahip olduğumuzda Geç Tunç Çağı'nın çöküşü konusunda işimize yarayabilir. Ancak bu aşamada, tek işlevi Geç Tunç Çağı'nın sonlarında yüzlerce yıldır çeşitli seviyelerde iyi işleyen uluslararası sistemin istikrarsızlaşması ve sonunda çökmesine çok sayıda unsurun katkıda bulunduğu konusunda farkındalığımızı ilginç bir şekilde yeni bir çerçeveye oturtmak olabilir.

Bir kuraklığın kıtlığa, kıtlığın da sonunda Deniz Kavimlerinin yola çıkıp zarar ziyana başlamasına, bunun da çöküşe sebep olduğunu öne sürmek doğru olmasa da akademik yayınlarda hâlâ Geç Tunç Çağı'nın çöküşünün doğrusal bir şekilde geliştiği iddia edilir.[115] Gelişme doğrusal şekilde olmadı; gerçek bundan çok daha karman çormandı. Büyük ihtimalle tek bir itici güç ya da tetikleyici değil, her biri insanları, değişen durumlara uyum sağlamak için farklı şekillerde tepki vermeye zorlayan birtakım farklı stres etkenleri vardı. Özellikle tek bir etmen yerine doğrusal olmayan bir ilerleyişin ve bir dizi stres etkeninin görselleştirilmesi açısından, karmaşıklık teorisi, hem Geç Tunç Çağı sonundaki çöküşü açıklamak hem de bu felaketi incelemeye devam etmek için bir yol sağlamak açısından işe yarar.

115 Bkz. Langgut, Finkelstein ve Litt 2013: 166.

SONUÇLAR

Geç Tunç Çağı boyunca, Hatşepsut'un M.Ö. 1500 civarında başlayan saltanatından, M.Ö. 1200'den sonra her şeyin çökmesine kadar geçen üç yüz yılı aşkın süre boyunca Akdeniz bölgesinin karmaşık bir uluslararası dünyaya ev sahipliği yaptığını gördük. Burada Minoslular, Mikenler, Hititler, Asurlular, Babilliler, Mitanniler, Kenanlılar, Kıbrıslılar ve Mısırlılar etkileşim hâlinde günümüze kadar bile ender olarak görülmüş ölçüde kozmopolit ve küreselleşmiş bir dünya sistemi yaratmıştı. Tunç Çağı'nı sona erdiren felakete, tam da bu uluslararasıcılık katkıda bulunmuş olabilir. Görünen o ki, Yakın Doğu, Mısır ve Yunanistan'ın kültürleri, M.Ö. 1177'de birbirleriyle o kadar iç içe geçmiş ve birbirine o kadar bağımlı hâle gelmişti ki, müreffeh medeniyetler birbiri ardına insan veya doğa eylemleri ya da her ikisinin ölümcül bir kombinasyonu sonucunda yok olurken birinin çöküşü diğerlerini de devirdi.

Ancak söylenenlerin hepsinden sonra bile, Ege ve Doğu Akdeniz'de uygarlıkların çöküşünün ve Geç Tunç Çağı'nın sonunda Demir Çağı'na geçişin sebeplerini de, Deniz Kavimlerinin kökenini ve amaçlarını da kesin olarak belirlememizin imkânsız olduğunu kabul etmek zorundayız. Yine de, şimdiye kadar ele aldığımız incelemelerde sunulan delilleri bir araya getirirsek, bu önemli dönem hakkında oldukça emin bir şekilde ortaya koyabileceğimiz bazı şeyler var.

Örneğin, son çalışmalara bakılırsa, bazı uluslararası temasların ve belki de ticaretin dönemin ani sonuna kadar, hatta belki daha sonrasında bile devam ettiğine dair oldukça güvenilir

deliller var.[1] Ugarit arşivlerindeki son mektuplar, bu delillerden bazılarını oluşturuyor. Bu mektuplarda, Kıbrıs, Mısır, Hititler ve Ege ile temasların kayıtları var. Ayrıca Mısır Firavunu Merneptah'ın, kentin yıkılmasından en fazla otuz ila kırk yıl önce Ugarit kralına gönderdiği hediyeler de bunu ispatlıyor. En azından sorunlar başlayana kadar, Ege ve Doğu Akdeniz'deki temas ve ticarette, yoğunlukta kısa süreli dalgalanmalar olsa da, belirgin bir azalma görülmediği kesin.

Ancak bunun sonrasında üç yüz yıldan uzun süredir alışmış oldukları dünya çöküp ortadan kayboldu. Gördüğümüz gibi Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerinde, yani İtalya ve Yunanistan'dan Mısır ve Mezopotamya'ya uzanan bir bölgede Geç Tunç Çağı'nın sonu, belirli bir yıla bağlı tek bir olay değildi, tersine onlarca yıl, belki de yüz yıl kadar süren, sabit olmayan bir olaydı. Ancak Mısır Firavunu III. Ramses'in saltanatının sekizinci yılı, yani çoğu Mısır bilimcinin kullandığı kronolojiye göre M.Ö. 1177 yılı, çöküşü en iyi temsil eden yıl olarak öne çıkıyor. Çünkü o yıl, Mısır kayıtlarına göre, Deniz Kavimleri bölgeyi kasıp kavurarak ikinci kez yıkımlara sebep oldu. Aynı yıl Nil Deltası'nda büyük kara ve deniz savaşları yaşandı. Tunç Çağı'nın diğer başarılı uygarlıklarının bazıları sona ermişken, Mısır da hayatta kalmaya çabalıyordu.

Aslında M.S. 476 yılının Roma'nın ve Batı Roma İmparatorluğu'nun sonu olduğu kadar, M.Ö. 1177 yılının da Geç Tunç Çağı'nın sonu olduğu iddia edilebilir: Her ikisi de günümüz uzmanlarının rahatlıkla büyük bir dönemin sonu olarak kullanabileceği tarihler. Milattan sonra beşinci yüzyılda İtalya defalarca istila edildi, Roma da yağmalandı. Bunların arasında M.S. 410 yılında Alarik ve Vizigotların saldırısı ile M.S. 455 yılında Genseric ve Vandalların saldırısı da çok önemliydi. Roma'nın çöküşünün bu saldırıların yanı sıra pek çok başka sebebi de vardı ve her Roma tarihi uzmanının kabul edeceği gibi hikâye aslında çok daha karmaşıktı. Ancak Odoacer ve Ostrogotların M.S. 476 tarihindeki saldırısını Roma'nın altın çağının sonuyla bağlantılı olarak ele almak, pratik olmaktan da öte kabul edilebilir bir akademik kestirme yol sayılır.

1 Bkz. tez, Murray 2013.

Geç Tunç Çağı'nın sonu ve Demir Çağı'na geçiş de buna benzer bir durum. Çöküş ve geçiş, yaklaşık M.Ö. 1225 ile 1175, hatta bazı bölgelerde 1130 arasında yaşanan, kademeli bir olaydı. Ancak Deniz Kavimlerinin, M.Ö. 1177'de saltanatın sekizinci yılında olan III. Ramses önderliğindeki Mısırlılara karşı dehşet verici savaşlarıyla sonuçlanan ikinci istilası, akla uygun bir nirengi noktası sayılır, anlaşılması zor bir dönüm noktası ve bir çağın sonu için kesin bir tarih verebilmemize de yardımcı olur.

Ege ve Yakın Doğu'da M.Ö. 1225'te hâlâ refah içinde olan geniş kapsamlı uygarlıklar da kesin olarak M.Ö. 1177'de kaybolmaya başlamış ve M.Ö. 1130'da neredeyse tamamen yok olmuştu. Erken Demir Çağı'nda, büyük Tunç Çağı krallıklarının ve imparatorluklarının yerini yavaş yavaş daha küçük şehir devletler aldı. Bu yüzden M.Ö. 1200 yılındaki Akdeniz ve Yakın Doğu dünyasına dair kafamızdaki imge, M.Ö. 1100 yılındakinden oldukça farklı, M.Ö. 1000 yılındakinden ise çok farklı.

Bu bölgelerdeki insanların, toplumlarını yeniden inşa edip kurtarmalarının ve düştükleri karanlıktan çıkmalarını sağlayacak hayatlar kurmalarının onlarca, hatta bazı bölgelerde yüzlerce yıl sürdüğüne dair kesin delillerimiz var. Örneğin Cincinnati Üniversitesi'nden Jack Davis'e göre, "Nestor Sarayı'nın yaklaşık M.Ö. 1180 yılındaki yıkımı o kadar dehşet vericiydi ki, saray da, sarayla bağlantılı topluluk da bir daha eski hâline gelemedi... Miken Krallığı Pilos'un bölgesinin tamamı, bin yıla yakın bir süre boyunca neredeyse boş kaldı."[2] Heidelberg Üniversitesi'nden Joseph Maran ise, Yunanistan'daki son yıkımların ne kadar eş zamanlı olduğunu bilmesek de, felaketlerin ardından "sarayların, yazı kullanımının, tüm idari yapıların sona erdiğini ve *wanax*, yani yüce dinî varlık kavramının Eski Yunan'ın siyasi kurumlarından yok olduğunu" belirtti.[3] Aynı şey, okuma-yazma kabiliyeti ve yazılı kültür açısından, Ugarit ve Geç Tunç Çağı boyunca Doğu Akdeniz'de gelişen diğer toplumlar için de geçerli, çünkü bu toplumların sona ermesiyle Levant'ta çivi yazısı da son buldu

2 Davis 2010: 687.

3 Maran 2009: 242.

ve yerine farklı, belki de daha kullanışlı veya rahat yazma sistemleri geçti.[4]

Bu bölgelerin bu dönemde ne kadar birbiriyle bağlantılı ve küreselleşmiş olduğuna dair delilleri, özellikle de mektuplarda adı geçen kişiler arasındaki açık ilişkiler anlamında, kazılarda bulunan eserlerin yanı sıra yazılı kültür sağlıyor. Bunların arasında en önemlileri, M.Ö. on dördüncü yüzyılın ortalarında hüküm süren firavunlar III. Amenhotep ve Akhenaton döneminden kalma Mısır'daki Amarna mektup arşivi, Kuzey Suriye'deki Ugarit'in M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonu ve on ikinci yüzyılın başından kalma arşivleri ve M.Ö. on dördüncü ve on ikinci yüzyıl arasında bir araya getirilen Anadolu'daki Hattuşa arşivi. Bu çeşitli arşivlerdeki mektuplar, Ege ve Doğu Akdeniz'de Geç Tunç Çağı'nda aralarında diplomatik ağlar, ticari ağlar, ulaşım ağları ve iletişim ağları da olmak üzere çok sayıda ağ türü bulunduğunu belgeliyor. Dönemin küreselleşmiş ekonomisinin aksamadan işlevine devam edebilmesi için tüm bu ağlar gerekliydi. Ağların sekteye uğraması ya da hatta kısa süreliğine bile aksaması, günümüzdeki dünyada olacağı gibi o dönemin dünyasında da felaket etkisi yaratırdı.

Ancak Batı Roma İmparatorluğu'nun sonunda da söz konusu olduğu gibi, Doğu Akdeniz'deki Tunç Çağı imparatorluklarının sonu tek bir istila ya da sebebe bağlı olarak değil, çok sayıda baskın ve karmaşık sebepler sonucunda meydana geldi. M.Ö. 1177 yılındaki yıkımlardan sorumlu olan kişilerin çoğu, otuz yıl önce, M.Ö. 1207'de hüküm süren Firavun Merneptah'ın döneminde de faaldi. Depremler, kuraklık ve benzeri doğal afetler de Ege ve Doğu Akdeniz'i onlarca yıldır kasıp kavuruyordu. Bu yüzden Tunç Çağı'nın sonunu tek bir olayın getirdiğini tasavvur etmeye pek imkân yok. Bu son, Ege ve Doğu Akdeniz'in birbirine bağlı krallıkları ve imparatorlukları boyunca yankılanan ve sonunda gördüğümüz gibi tüm sistemin çökmesine yol açan karmaşık bir dizi olayın sonucu olarak ortaya çıkmış olmalı.

Nüfus azalmasının ve hem sarayların hem sıradan konutların çökmesinin yanı sıra, görünüşe göre bölgedeki çeşitli krallıklar

4 Bkz. Millard 1995: 122-24; Bryce 2012: 56-57; Millard 2012; Lemaire 2012; Killebrewve Lehmann 2013: 5-6.

arasındaki ilişkiler de ortadan kayboldu ya da en azından azaldı. Tüm yerleşim yerleri aynı anda çöküp yıkılmış olmasa da, M.Ö. on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda var olan bağlantılarını ve küreselleşmelerini, M.Ö. on ikinci yüzyılın ortalarında kaybetmişlerdi. Columbia Üniversitesi'nden Marc Van De Mieroop'un da belirttiği gibi, yurt dışından malların ve fikirlerin gelişinin durduğu sırada, elit sınıflar da kendilerine destek olan uluslararası yapıyı ve diplomatik temasları yitirdi.[5] Artık sil baştan başlamak zorundaydılar.

Geç Tunç Çağı'nın büyük bir bölümü boyunca Hititler ve Mısırlılar kendi bölgelerinin yanı sıra Suriye ve Kenan'ın büyük çoğunluğuna da egemendi.[6] Bu yüzden Tunç Çağı'nın sona ermesiyle ortaya çıkan yeni dünya, sadece yeni bir döneme değil, Hititlerin sonu ve Mısırlıların zayıflamasıyla yeni büyüme fırsatlarına da kavuştu. Bazı alanlarda, özellikle Mezopotamya'daki Neo-Asurlular sayesinde belirli bir süreklilik olsa da, genel olarak yeni güçlerin ve yeni uygarlıklarla yeni bir başlangıcın zamanı gelmişti. Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve daha doğuda Neo-Hititler, eski Kenan topraklarında Fenikeliler, Filistinliler ve İsrailoğulları baş gösterdi, Yunanistan'da ise geometrik, arkaik ve klasik dönemler yaşandı. Eski dünyanın küllerinden sadece alfabe ve benzer icatlar doğmakla kalmadı, demirin kullanımı da belirgin şekilde artarak yeni döneme, yani Demir Çağı'na adını verdi. Dünyanın tekrar tekrar gördüğü bir döngü bu. Pek çok kişi, bunun acımasız bir süreç olduğuna inanır: İmparatorluklar yükselir ve çöker, yerlerini yükselen yeni imparatorluklar alır, sonunda onlar da çöker ve tekrarlanan bir doğum, büyüme ve evrim, çürüme veya yıkım ve sonunda yeni bir biçimle yenilenme ahengiyle, yerlerine yenileri geçer.

Günümüzde antik dünyayla ilgili en ilginç ve verimli araştırma alanlarından biri, uygarlıklar çöktükten sonra, "çöküş ötesinde" olanları ele alıyor, ama bu başka bir kitabın konusu.[7] Bu

5 Van De Mieroop 2007: 252-53.

6 Sherratt 2003: 53-54; Bryce 2012: 195.

7 Bkz. ed. Schwartz ve Nichols (2006) ile McAnany ve Yoffee (2010) yayınlar, en azından kısmen Diamond'ın 2005 tarihli kitabına cevap niteliğinde.

araştırmaların bir örneği, Arizona Üniversitesi'nde onursal profesör ve Lycoming Üniversitesi'nde Yakın Doğu Arkeolojisi alanında ordinaryüs profesör olan William Dever'ın çalışmaları. Kenan ülkesinde çöküş sonrasındaki dönemle ilgili Dever şunları söyledi:

> "Belki de 'Karanlık Çağ' ile ilgili olarak varılacak en önemli sonuç... karanlık falan olmadığı. Arkeolojik keşif ve araştırmalar sayesinde gitgide aydınlatılan bu dönem, görünüşe göre daha çok yeni bir çağa, Kenan uygarlığının harabeleri üzerinde yükselecek ve modern Batı dünyasına, özellikle Fenikeliler ve İsrailoğulları vasıtasıyla hâlâ vârisi olduğumuz bir kültürel miras bırakan bir çağa zemin hazırladı."[8]

Ayrıca, Christopher Monroe'nun da belirttiği gibi, "her uygarlık eninde sonunda maddi ve ideolojik gerçekliklerin yıkım ve yeniden yaratma gibi şiddetli şekilde yeniden yapılanmalarını deneyimler."[9] Bunu zaman içinde imparatorlukların aralıksız yükselişinde ve çöküşünde, Akadlarda, Babillilerde, Hititlerde, Neo-Asurlularda, Neo-Babillilerde, Perslerde, Makedonlarda, Romalılarda, Moğollarda, Osmanlılarda ve diğerlerinde gördük. Günümüz dünyasının da buna dayanıklı olduğunu sanmayalım, çünkü sandığımızdan daha hassasız. ABD'de Wall Street'in 2008'de çöküşü, Geç Tunç Çağı'nda tüm Akdeniz dünyasının çöküşüne kıyasla hafif kalsa da, küresel ölçekte olan bankacılık kurumları derhâl kurtarılmazsa benzer bir çöküşün gerçekleşebileceği konusunda uyarılarda bulunanlar vardı. Örneğin *Washington Post* gazetesi, o dönemde Dünya Bankası'nın başkanı olan Robert B. Zoellick'in sözlerini yayınladı. Zoellick, "küresel finansal sistem bir 'devrilme noktasına' gelmiş olabilir" diyerek bu noktayı şöyle tanımladı: "Bir krizin tam bir iflasa dönüştüğü ve hükümetlerin durumu kontrol altına almasının son derece zorlaştığı nokta."[10] Günümüzdeki dünya gibi karmaşık bir sistemde, tüm sistemin istikrarsızlığını yitirip çökmesi için bu kadarı yeterli olabilir.

Southern Illinois Üniversitesi'nde 2013 Mart ayında bu konuda bir konferans düzenlendi: "Beyond Collapse: Archaeological Perspectives on Resilience, Revitalization & Reorganization in Complex Societies."

8 Dever 1992: 108.

9 Monroe 2009: 292.

10 Cho ve Appelbaum 2008, A1.

EĞER

Geç Tunç Çağı dönemi, haklı olarak dünya tarihinin altın çağlarından biri, erken dönem bir küresel ekonominin başarılı olduğu bir dönem olarak kabul edildi. Peki, eğer dünya tarihi farklı şekilde gelişse veya farklı bir yol izleseydi bu bölgelerdeki uygarlıklar son bulmaz mıydı? Ya Yunanistan ve Doğu Akdeniz'deki seri depremler yaşanmasaydı? Kuraklık, kıtlık, göçmenler ya da istilacılar olmasaydı? Görünüşe göre tüm uygarlıklar yükselip çöküyorsa, Geç Tunç Çağı yine de bir noktada sona erer miydi? Ne olursa olsun, daha sonra meydana gelen gelişmelerin herhangi biri yine de ortaya çıkar mıydı? Gelişme devam eder miydi? Teknoloji, edebiyat ve siyaset alanındaki ilerlemeler, gerçekte olduğundan yüzyıllarca öncesinde yaşanır mıydı?

Bunlar elbette kulağa hoş gelen, ancak cevaplanması mümkün olmayan sorular. Tunç Çağı uygarlıkları sona erdi, Yunanistan'dan Levant ve ötesine uzanan bir coğrafyada gelişmenin baştan başlaması zorunlu oldu. Bunun sonucunda Doğu Akdeniz'de İsrailoğulları, Aramiler ve Fenikeliler ile Yunanistan'da Atinalılar ve Spartalılar gibi yeni halklar ve/veya yeni şehir devletler kendilerine birer yer bulabildiler. Onların sayesinde ortaya sonunda alfabe, tek tanrılı dinler ve sonunda demokrasi gibi yeni gelişmeler ve yenilikçi fikirler çıktı. Bazen doğal yaşlı ormanların ekosisteminin yenilenmesini ve tekrar filizlenebilmesini sağlamak için büyük çaplı bir orman yangını gerekir.

OYUNDAKİ KARAKTERLER

(Alfabetik sırayla)

Mısır saltanat tarihlerine ilişkin kronoloji, en yaygın kabul gören şemayı izlemektedir. Örnekler için bkz. Kitchen 1982 ve Clayton 1994. Aşağıdaki listede, metinde adı geçen bütün isimler değil, önemli liderlerin ve konuyla ilgili olan görevlilerin isimleri yer alıyor.

Ahmose: Mısır kraliçesi, On Sekizinci Hanedan, yaklaşık M.Ö. 1520. I. Thutmose'nin karısı ve Hatşepsut'un annesi.

Akhenaton: Tanrıtanımaz firavun. On Sekizinci Hanedan, M.Ö. 1353-1334 arası hüküm sürdü. Aten dışındaki tüm tanrı ve tanrıçaları yasakladı. Muhtemel tektanrıcı. Nefertiti'nin kocası; Tutankhamun'un babası.

Ammurapi: Ugarit'in son kralı; yaklaşık M.Ö. 1215-1190/85 arası hüküm sürdü.

Ankhesenamen: Mısır kraliçesi, On Sekizinci Hanedan, yaklaşık M.Ö. 1330. Akhenaton'un kızı, Tutankhamun'un karısı.

Apophis: Hiksos kralı; Mısır'da yaklaşık M.Ö. 1574'te On Beşinci Hanedan mensubu olarak hüküm sürdü. Aynı anda ülkenin başka bir kısmında hüküm süren Mısır firavunu Seqenenre ile çatıştı.

Ay: Firavun, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1325-1321 arası hüküm sürdü. Tutankhamun'un ölümünden sonra Ankhesenamen'le evlenerek firavun olan bir askerdi.

Hammurabi: Babil kralı; M.Ö. 1792-1750 arası hüküm sürdü. Kanunlarıyla bilinir.

Hatşepsut: Mısır kraliçesi/firavunu, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1504-1480 arası hüküm sürdü. Üvey oğlu III. Thutmose'nin naibi olarak tahta çıktı; yaklaşık yirmi yıl firavun olarak hüküm sürdü.

I. Adad-nirari: Asur kralı; M.Ö. 1307-1275 arası hüküm sürdü. Mitanni Krallığı'nı fethetti.

I. Ahmose: Firavun, On Sekizinci Hanedan'ın kurucusu. M.Ö. 1570-1546 arası hüküm sürdü. Kardeşi Kamose ile birlikte, yabancı Hiksosların Mısır'dan kovulmasından sorumlu.

I. Ammistamru: Ugarit kralı; yaklaşık M.Ö. 1360'ta hüküm sürdü. Mısır firavunlarıyla yazıştı.

I. Ashur-uballit: Asur kralı; M.Ö. 1363-1328 arası hüküm sürdü. Amarna firavunlarıyla yazıştı; realpolitik dünyasının önemli oyuncularındandı.

I. Hattuşili: Hitit kralı; M.Ö. 1650-1620 arası hüküm sürdü. Büyük ihtimalle Hitit başkentinin Hattuşa'ya taşınmasından sorumlu.

I. Kadaşman-Enlil: Kassitli Babil kralı; yaklaşık M.Ö. 1374-1360 arası hüküm sürdü. Amarna firavunlarıyla yazıştı; kızı Mısır Firavunu III. Amenhotep ile evlendi.

I. Kurigalzu: Kassitli Babil kralı; yaklaşık M.Ö. 1400-1375 arası hüküm sürdü. Amarna firavunlarıyla yazıştı; kızı Mısır Firavunu III. Amenhotep ile evlendi.

I. Murşili: Hitit kralı; M.Ö. 1620-1590 arası hüküm sürdü. M.Ö. 1595 yılında Babil'i yıkarak Hammurabi'nin hanedanının sonunu getirdi.

I. Şuppiluliuma: Hitit kralı; yaklaşık M.Ö. 1350-1322 arası hüküm sürdü. Güçlü bir kral; Hitit egemenliğindeki toprakları Anadolu'nun büyük kısmı ve Kuzey Suriye'ye kadar genişletti. Yazıştığı bir Mısır kraliçesi ondan oğullarından birini koca olarak istedi.

I. Thutmose: Firavun, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1524-1518 arası hüküm sürdü. Hatşepsut ve II. Thutmose'nin babası.

I. Tukulti-Ninurta: Asur kralı; M.Ö. 1243-1207 arası hüküm sürdü.

I/II. Tuthaliya: Hitit kralı; yaklaşık M.Ö. 1430'da hüküm sürdü. Assuva Ayaklanması'nı bastırdı ve daha sonra Hattuşa'da Miken kılıçlarını adadı.

II. Ammistamru: Ugarit kralı; yaklaşık M.Ö. 1260-1235 arası hüküm sürdü. Sinaranu gemisini Ugarit'ten Girit'e gönderdiğinde tahttaydı.

II. Burna-Buriaş: Kassitli Babil kralı; M.Ö. 1359-1333 arası hüküm sürdü. Amarna firavunlarıyla yazıştı.

II. Kurigalzu: Kassitli Babil kralı; yaklaşık M.Ö. 1332-1308 arası hüküm sürdü. Asurlu I. Ashur-uballit'in tahta çıkardığı kukla kral.

II. Murşili: Hitit kralı; M.Ö. 1321-1295 arası hüküm sürdü. I. Şuppiluliuma'nın oğlu; *Veba Duaları*'nı ve tarihî öneme sahip başka eserler yazdı.

II. Muvattali: Hitit kralı; M.Ö. 1295-1272 arası hüküm sürdü. Kadeş Savaşı'nda Mısır Firavunu II. Ramses'e karşı savaştı.

II. Niqmaddu: Ugarit kralı; yaklaşık M.Ö. 1350-1315 arası hüküm sürdü. Amarna döneminde Mısır firavunlarıyla yazıştı.

II. Ramses: Firavun, On Dokuzuncu Hanedan; M.Ö. 1279-1212 arası hüküm sürdü. Kadeş Savaşı'nda Hitit Kralı II. Muvattali'ye karşı savaştı, daha sonra III. Hattuşili ile barış antlaşması imzaladı.

II. Şuppiluliuma: Son Hitit kralı; yaklaşık M.Ö. 1207'den itibaren hüküm sürdü. Saltanatı süresince çok sayıda deniz savaşında yer aldı ve Kıbrıs'ı işgal etti.

II. Şuttarna: Mitanni kralı; yaklaşık M.Ö. 1380'de hüküm sürdü. Amarna firavunlarıyla yazıştı; kızı Mısır Firavunu III. Amenhotep ile evlendi.

II. Thutmose: Firavun, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1518-1504 arası hüküm sürdü. Hatşepsut'un baba bir kardeşi ve kocası; III. Thutmose'nin babası.

III. Amenhotep: Firavun, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1391-1353 arası hüküm sürdü. Amarna'da başka hükümdarlarla çok sayıda yazışmaları bulundu; Mezopotamya ve Ege gibi uzak bölgelerle bile ticaret bağlantıları kurdu.

III. Hattuşili: Hitit kralı; M.Ö. 1267-1237 arası hüküm sürdü. Mısır Firavunu II. Ramses'le barış anlaşması imzaladı.

III. Niqmaddu: Ugarit'in sondan bir önceki kralı; yaklaşık M.Ö. 1225-1215 arası hüküm sürdü.

III. Ramses: Firavun, Yirminci Hanedan; M.Ö. 1184-1153 arası hüküm sürdü. Deniz Kavimlerinin ikinci dalgasına karşı savaştı; harem komplosuyla öldürüldü.

III. Thutmose: Firavun, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1479-1450 arası hüküm sürdü. En güçlü Mısır firavunlarından biri; taht-taki ilk yılında Megiddo Muharebesi'nde yer aldı.

IV. Kaştiliaşu: Kassitli Babil kralı; yaklaşık M.Ö. 1232-1225 arası hüküm sürdü. Asurlu I. Tukulti-Ninurta tarafından yenilgiye uğratıldı.

IV. Tuthaliya: Hitit kralı; yaklaşık M.Ö. 1237-1209 arası hüküm sürdü. Hattuşa yakınlarındaki Yazılıkaya Tapınağı'nı yaptırdı.

İdadda: Katna kralı; büyük ihtimalle I. Şuppiluliuma'nın Hitit ordularının başkomutanı Hanutti tarafından yaklaşık M.Ö. 1340'ta yenilgiye uğratıldı.

Kamose: Firavun, On Yedinci Hanedan'ın son kralı. M.Ö. 1573-1570 arası hüküm sürdü. Kardeşi Ahmose ile birlikte, yabancı Hiksosların Mısır'dan kovulmasından sorumlu.

Khayan: Hiksos kralı, On Beşinci Hanedan; yaklaşık M.Ö. 1600'de hüküm sürdü. Hiksos kralları arasından en iyi bilinenlerden biri. Anadolu, Mezopotamya ve Ege bölgesinde üzerinde ismi bulunan nesneler bulundu.

Kukkulis: Kuzeybatı Anadolu'daki Assuva'nın kralı; yaklaşık M.Ö. 1430'da hüküm sürdü. Hititlere karşı Assuva Ayaklanması'nı başlattı.

Kushmeshusha: Kıbrıs kralı, M.Ö. on ikinci yüzyılın başlarında hüküm sürdü. Ugarit'te Urtenu'nun evinde bir mektubu bulundu.

Manetho: M.Ö. üçüncü yüzyıldaki Helenistik dönemde yaşayan ve eserlerini yazan Mısırlı rahip.

Merneptah: Firavun, On Dokuzuncu Hanedan; M.Ö. 1212-1202 arası hüküm sürdü. İsrailoğullarının sözünün geçtiği dikilitaşı ve Deniz Kavimlerinin ilk dalgasına karşı savaşmış olmasıyla bilinir.

Nefertiti: Mısır kraliçesi; On Sekizinci Hanedan, yaklaşık M.Ö. 1350'de hüküm sürdü. Tanrıtanımaz Firavun Akhenaton'un karısı; tahtın arkasındaki gizli güç olabilir.

Niqmepa: Ugarit kralı; yaklaşık M.Ö. 1313-1260 arası hüküm sürdü. II. Niqmaddu'nun oğlu, II. Ammistamru'nun babası.

Sauştatar: Mitanni kralı; yaklaşık M.Ö. 1430'da hüküm sürdü. Asurlulara saldırarak Mitanni Krallığı'nı genişletti. Hititlere karşı savaşmış olabilir.

Seqenenre: Firavun, On Yedinci Hanedan; yaklaşık M.Ö. 1574'te hüküm sürdü. Büyük ihtimalle savaş alanında öldü. En az bir ölümcül kafa yaralanması görülüyor.

Sinaranu: Ugarit'te tüccar, yaklaşık M.Ö. 1260. Girit'e vergiden muaf bir ya da daha fazla gemi gönderdi.

Şattivaza: Mitanni kralı; yaklaşık M.Ö. 1340'ta hüküm sürdü. Tuşratta'nın oğlu.

Şauşgamuva: Suriye'nin kuzey kıyısındaki Amurru'nun kralı, yaklaşık M.Ö. 1225'te hüküm sürdü. M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonlarında Hititlerle içinde Ahhiyava Krallığı'nın sözünün geçtiği bir anlaşma imzaladı.

Şutruk-Nahunte: Güneybatı İran'daki Elam'ın kralı; M.Ö. 1190-1155 arası hüküm sürdü. Babil'e egemen olan Kassit hanedanı ile akraba. M.Ö. 1158'de Babil kentine saldırıp kralı devirdi.

Tarkhundaradu: Güneybatı Anadolu'daki Arzava'nın kralı; yaklaşık M.Ö. 1360'ta hüküm sürdü. Amarna firavunlarıyla yazıştı; kızı Mısır Firavunu III. Amenhotep ile evlendi.

Tausret: Mısır kraliçesi, On Dokuzuncu Hanedan'ın son hükümdarı; Firavun II. Seti'nin dul karısı; M.Ö. 1187-1185 arası hüküm sürdü.

Tiye: Mısır kraliçesi, On Sekizinci Hanedan; yaklaşık M.Ö. 1375'te hüküm sürdü. III. Amenhotep'in karısı; Akhenaton'un annesi.

Tuşratta: Mitanni kralı; yaklaşık M.Ö. 1360'ta hüküm sürdü. II. Şuttarna'nın oğlu; Amarna firavunlarıyla yazıştı; kızı Mısır Firavunu III. Amenhotep ile evlendi.

Tutankhamun: Firavun, On Sekizinci Hanedan; M.Ö. 1336-1327 arası hüküm sürdü. Genç yaşta ölen ve mezarında muhteşem zenginlikte eserler bulunan çocuk kral.

Zannanza: Hitit prensi, I. Şuppiluliuma'nın oğlu; yaklaşık M.Ö. 1324'te yaşadı; dul kalan Mısır kraliçesiyle evleneceği vaat edildi ama Mısır'a giderken yolda öldürüldü.

Zimri-Lim: günümüzdeki Suriye'deki Mari'nin kralı; M.Ö. 1776-1758 arası hüküm sürdü. Babilli Hammurabi'yle aynı dönemde yaşadı. M.Ö. on sekizinci yüzyılda Mezopotamya'da hayata ışık tutan "Mari Mektupları'nın" bazılarını yazdı.

KAYNAKÇA

Abt, J. 2011. *American Egyptologist: The Life of James Henry Breasted and the Creation of His Oriental Institute*. Chicago: University of Chicago Press.

Adams, M. J., and M. E. Cohen. 2013. Appendix: The "Sea Peoples" in Primary Sources. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 645-64. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Ahrens, A., H. Dohmann-Pfälzner, and P. Pfälzner. 2012. New Light on the Amarna Period from the Northern Levant. A Clay Sealing with the Throne Name of Amenhotep IV/Akhenaten from the Royal Palace at Tall Misrife/Qatna. *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 5: 232-48.

Allen, J. P. 2005. After Hatshepsut: The Military Campaigns of Thutmose III. In *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, ed. C. Roehrig, 261-62. New Haven: Yale University Press.

Allen, S. H. 1999. *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlik*. Berkeley: University of California Press.

Andronikos, M. 1954. E 'dorike Eisvole' kai ta archaiologika Euremata. *Hellenika* 13: 221-40. (in Greek)

Anthony, D. W. 1990. Migration in Archaeology: The Baby and the Bathwater. *American Anthropologist* 92: 895-914.

Anthony, D. W. 1997. Prehistoric Migrations as a Social Process. In *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, ed. J. Chapman and H. Hamerow, 21-32. Oxford: Tempus Reparatum.

Artzy, M. 1998. Routes, Trade, Boats and "Nomads of the Sea." In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 439-48. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Artzy, M. 2013. On the Other "Sea Peoples." In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 329-44. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Aruz, J., ed. 2008. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C. Catalogue of an Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, New York*. New York: Metropolitan Museum of Art.

Ashkenazi, E. 2012. A 3,400-Year-Old Mystery: Who Burned the Palace of Canaanite Hatzor? Archaeologists Take on the Bible during Tel Hatzor Excavations, When Disagreements Arise over the Destroyer of the City. *Haaretz*, July 23, 2012, http://www.haaretz.com/news/national/a-3-400-year-old-mystery-who-burned-the-palace-of-canaanite-hatzor.premium-1.453095 (last accessed August 6, 2012).

Astour, M. C. 1964. Greek Names in the Semitic World and Semitic Names in the Greek World. *Journal of Near Eastern Studies* 23: 193-201.

Astour, M. C. 1965. New Evidence on the Last Days of Ugarit. *American Journal of Archaeology* 69: 253-58.

Astour, M. C. 1967. *HellenoSemitica*. 2nd Edition. Leiden: E. J. Brill.

Åström, P. 1998. Continuity or Discontinuity: Indigenous and Foreign Elements in Cyprus around 1200 BCE. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 80-86. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Bachhuber, C. 2006. Aegean Interest on the Uluburun Ship. *American Journal of Archaeology* 110: 345-63.

Bachhuber, C., and R. G. Roberts. 2009. *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books.

Badre, L. 2003. Handmade Burnished Ware and Contemporary Imported Pottery from Tell Kazel. In *Sea Routes . . . : Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in September 29th-October 2nd 2002*, ed. N. Chr. Stampolidis and V. Karageorghis, 83-99. Athens: University of Crete and the A. G. Leventis Foundation.

Badre, L. 2006. Tell Kazel-Simyra: A Contribution to a Relative Chronological History in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 343: 63-95.

Badre, L. 2011. Cultural Interconnections in the Eastern Mediterranean: Evidence from Tell Kazel in the Late Bronze Age. In *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*, ed. K. Duistermaat and I. Regulski, 205-23. Leuven: Uitgeveru Peeters.

Badre, L., M.-C. Boileau, R. Jung, and H. Mommsen. 2005. The Provenance of Aegean-and Surian-type Pottery Found at Tell Kazel (Syria). *Egypt and the Levant* 15: 15-47.

Bakry, H. 1973. The Discovery of a Temple of Mernptah at On. *Aegyptus* 53: 3-21.

Barako, T. J. 2000. The Philistine Settlement as Mercantile Phenomenon? *American Journal of Archaeology* 104/3: 513-30.

Barako, T. J. 2001. *The Seaborne Migration of the Philistines*. Ph.D. Dissertation, Harvard University.

Barako, T. J. 2003a. One If by Sea . . . Two If by Land: How Did the Philistines Get to Canaan? One: by Sea-A Hundred Penteconters Could Have Carried 5,000 People Per Trip. *Biblical Archaeology Review* 29/2: 26-33, 64-66.

Barako, T. J. 2003b. The Changing Perception of the Sea Peoples Phenomenon: Migration,

Invasion or Cultural Diffusion? In *Sea Routes . . . : Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in September 29th-October 2nd 2002*, ed. N. Chr. Stampolidis and V. Karageorghis, 163-69. Athens: University of Crete and the A. G. Leventis Foundation.

Barako, T. J. 2013. Philistines and Egyptians in Southern Coastal Canaan during the Early Iron Age. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 37-51. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Barkay, G., and D. Ussishkin. 2004. Area S: The Late Bronze Age Strata. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 316-407. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Bass, G. F. 1967. *Cape Gelidonya.* Transactions of the American Philosophical Society, vol. 57, pt. 8. Philadelphia: American Philosophical Society.

Bass, G. F. 1973. Cape Gelidonya and Bronze Age Maritime Trade. In *Orient and Occident*, ed. H. A. Hoffner, Jr., 29-38. Neukirchener-Vluyn: Neukirchener Verlag.

Bass, G. F. 1986. A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign. *American Journal of Archaeology* 90/3: 269-96.

Bass, G. F. 1987. Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age. *National Geographic* 172/6: 693-733.

Bass, G. F. 1988. Return to Cape Gelidonya. *INA Newsletter* 15/2: 3-5.

Bass, G. F. 1997. Prolegomena to a Study of Maritime Traffic in Raw Materials to the Aegean during the Fourteenth and Thirteenth Centuries B.C. In *Techne: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th Internationa Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, ed. R. Laffineur and P. P. Betancourt, 153-70. Liège: Université de Liège.

Bass, G. F. 1998. Sailing between the Aegean and the Orient in the Second Millennium BC. In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18–20 April 1997*, ed. E. H. Cline and D. H. Cline, 183-91. Liège: Université de Liège.

Bass, G. F. 2013. Cape Gelidonya Redux. In *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, ed. J. Aruz, S. B. Graff, and Y. Rakic, 62-71. New York: Metropolitan Museum of Art.

Bauer, A. A. 1998. Cities of the Sea: Maritime Trade and the Origin of Philistine Settlement in the Early Iron Age Southern Levant. *Oxford Journal of Archaeology* 17/2: 149-68.

Baumbach, L. 1983. An Examination of the Evidence for a State of Emergency at Pylos c. 1200 BC from the Linear B Tablets. In *Res Mycenaeae*, ed. A. Heubeck and G. Neumann, 28-40. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

Beckman, G. 1996a. Akkadian Documents from Ugarit. In *Sources for the History of Cyprus*, vol. 2, *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC*, ed. A. B. Knapp, 26-28. Altamont, NY: Greece and Cyprus Research Center.

Beckman, G. 1996b. Hittite Documents from Hattusa. In *Sources for the History of Cyprus*, vol. 2, *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC*, ed. A. B. Knapp, 31-35. Altamont, NY: Greece and Cyprus Research Center.

Beckman, G., T. Bryce, and E. H. Cline. 2011. *The Ahhiyawa Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature. Reissued in hardcopy, Leiden: Brill, 2012.

Bell, C. 2006. *The Evolution of Long Distance Trading Relationships across the LBA/Iron Age Transition on the Northern Levantine Coast: Crisis, Continuity and Change*. BAR International Series 1574. Oxford: Archaeopress.

Bell, C. 2009. Continuity and Change: The Divergent Destinies of Late Bronze Age Ports in Syria and Lebanon across the LBA/Iron Age Transition. In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, ed. C. Bachhuber and R. G. Roberts, 30-38. Oxford: Oxbow Books.

Bell, C. 2012. The Merchants of Ugarit: Oligarchs of the Late Bronze Age Trade in Metals? In *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC: A Conference in Honour of James D. Muhly; Nicosia, 10th-11th October 2009*, ed. V. Kassianidou and G. Papasavvas, 180-87. Oxford: Oxbow Books.

Ben Dor Evian, S. 2011. Shishak's Karnak Relief-More Than Just Name-Rings. In *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3-7 May 2009*, ed. S. Bar, D. Kahn, and J. J. Shirley, 11-22. Leiden: Brill.

Ben-Shlomo, D., I. Shai, A. Zukerman, and A. M. Maeir. 2008. Cooking Identities: Aegean-Style Cooking Jugs and Cultural Interaction in Iron Age Philistia and Neighboring Regions. *American Journal of Archaeology* 112/2: 225-46.

Ben-Tor, A. 1998. The Fall of Canaanite Hazor-The "Who" and "When" Questions. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 456-68. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Ben-Tor, A. 2006. The Sad Fate of Statues and the Mutilated Statues of Hazor. In *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*, ed. S. Gitin, J. E. Wright, and J. P. Dessel, 3-16. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Ben-Tor, A. 2013. Who Destroyed Canaanite Hazor? *Biblical Archaeology Review* 39/4: 26-36, 58-60.

Ben-Tor, A., and M. T. Rubiato. 1999. Excavating Hazor, Part Two: Did the Israelites Destroy the Canaanite City? *Biblical Archaeology Review* 25/3: 22-39.

Ben-Tor, A., and S. Zuckerman. 2008. Hazor at the End of the Late Bronze Age: Back to Basics. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 350: 1-6.

Bernhardt, C. E., B. P. Horton, and J.-D. Stanley. 2012. Nile Delta Vegetation Response to Holocene Climate Variability. *Geology* 40/7: 615-18.

Bietak, M. 1992. Minoan Wall-Paintings Unearthed at Ancient Avaris. *Egyptian Archaeology* 2: 26-28

Bietak, M. 1996. *Avaris: The Capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el-Dab' a.* London: British Museum Press.

Bietak, M. 2005. Egypt and the Aegean: Cultural Convergence in a Thutmoside Palace at Avaris. In *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, ed. C. Roehrig, 75-81. New Haven: Yale University Press.

Bietak, M., N. Marinatos, and C. Palyvou. 2007. *Taureador Scenes in Tell El-Dab'a (Avaris) and Knossos.* Vienna: Austrian Academy of Sciences.

Blegen, C. W. 1955. The Palace of Nestor Excavations of 1954. *American Journal of Archaeology* 59/1: 31-37.

Blegen, C. W., C. G. Boulter, J. L. Caskey, and M. Rawson. 1958. *Troy IV: Settlements VIIa, VIIb and VIII.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Blegen, C. W., and K. Kourouniotis. 1939. Excavations at Pylos, 1939. *American Journal of Archaeology* 43/4: 557-76.

Blegen, C. W., and M. Lang. 1960. The Palace of Nestor Excavations of 1959. *American Journal of Archaeology* 64/2: 153-64.

Blegen, C. W., and M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia.* Vol. 1, *The Buildings and Their Contents.* Pt. 1, *Text.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bordreuil, P., ed. 1991. *Une bibliothèque au sud de la ville: Les textes de la 34e campagne (1973).* Ras Shamra-Ougarit VII. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Bordreuil, P., and F. Malbran-Labat. 1995. Les archives de la maison d'Ourtenou. *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 139/2: 443-51.

Bordreuil, P., D. Pardee, and R. Hawley. 2012. *Une bibliothèque au sud de la ville***. Textes 1994-2002 en cunéiforme alphabétique de la maison*

d'Ourtenou Ras Shamra-Ougarit XVIII. RSO 18. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux.

Bounni, A., A. and J. Lagarce, and N. Saliby. 1976. Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles (1975) à Ibn Hani (Syrie). *Syria* 55: 233-79.

Bounni, A., A. and J. Lagarce, and N. Saliby. 1978. Rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles (1976) à Ibn Hani (Syrie). *Syria* 56: 218-91.

Bouzek, J. 2011. Bird-Shaped Prows of Boats, Sea Peoples and the Pelasgians. In *Exotica in the Prehistoric Mediterranean*, ed. A. Vianello, 188-93. Oxford: Oxbow Books.

Braudel, F. 2001. *The Mediterranean in the Ancient World.* London: Allen Lane, Penguin Books.

Breasted, J. H. 1906. *Ancient Records of Egypt.* Urbana: University of Illinois Press. Reprinted 2001.

Breasted, J. H. 1930. Foreword. In *Medinet Habu*, vol. 1, *Earlier Historical Records of Ramses III*, ed. The Epigraphic Survey, ix-xi. Chicago: University of Chicago Press.

Bretschneider J., and K. Van Lerberghe, eds. 2008. *In Search of Gibala: An Archaeological and Historical Study Based on Eight Seasons of Excavations at Tell Tweini (Syria) in the A and C Fields (1999-2007).* Aula Orientalis-Supplementa 24. Barcelona: Sabadell.

Bretschneider, J., and K. Van Lerberghe. 2011. The Jebleh Plain through History: Tell Tweini and Its Intercultural Contacts in the Bronze and Early Iron Age. In *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*, ed. K. Duistermaat and I. Regulski, 183-203. Leuven: Uitgeveru Peeters.

Bretschneider, J., A.-S. Van Vyve, and G. Jans. 2011. Tell Tweini: A Multi-Period Harbour Town at the Syrian Coast. In *Egypt and the Near East-the Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age, Prague, September 1-3, 2010*, ed. J. Mynářová, 73-87. Prague: Charles University in Prague.

Bryce, T. R. 1985. A Reinterpretation of the Milawata Letter in the Light of the New Join Piece. *Anatolian Studies* 35: 13-23.

Bryce, T. R. 1989a. The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia. *Historia* 38: 1-21.

Bryce, T. R. 1989b. Ahhiyawans and Mycenaeans-An Anatolian Viewpoint. *Oxford Journal of Archaeology* 8: 297-310.

Bryce, T. R. 2002. *Life and Society in the Hittite World.* Oxford: Oxford University Press.

Bryce, T. R. 2005. *The Kingdom of the Hittites*. New Edition. Oxford: Oxford University Press.

Bryce, T. R. 2009. *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*. London: Routledge.

Bryce, T. R. 2010. The Hittite Deal with the Hiyawa-Men. In *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honor of Itamar Singer*, ed. Y. Cohen, A. Gilan, and J. L. Miller, 47-53. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Bryce, T. R. 2012. *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*. Oxford: Oxford University Press.

Bunimovitz, S. 1998. Sea Peoples in Cyprus and Israel: A Comparative Study of Immigration Processes. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 103-13. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Butzer, K. W. 2012. Collapse, Environment, and Society. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109/10: 3632-39.

Butzer, K. W., and G. H. Endfield. 2012. Critical Perspectives on Historical Collapse. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109/10: 3628-31.

Callot, O. 1994. *Ras Shamra-Ougarit X: La tranchée «Ville sud». Études d'architecture domestique*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Callot, O., and M. Yon. 1995. Urbanisme et architecture. In *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993*, ed. M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 155-68. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Carmi, I., and D. Ussishkin. 2004. ^{14}C Dates. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 2508-13. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Carpenter, R. 1968. *Discontinuity in Greek Civilization*. New York: W. W. Norton & Co.

Carruba, O. 1977. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte, I: Die Tuthalijas und die Arnuwandas. *Studi micenei ed egeo-anatolici* 18: 137-74.

Castleden, R. 1993. *Minoan Life in Bronze Age Crete*. London: Routledge.

Caubet, A. 1992. Reoccupation of the Syrian Coast after the Destruction of the "Crisis Years." In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 123-30.

Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Caubet, A. 2000. Ras Shamra-Ugarit before the Sea Peoples. In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 35-49. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Caubet, A., and V. Matoian. 1995. Ougarit et l'Égée. In *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993*, ed. M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 99-112. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Cho, D., and B. Appelbaum. 2008. Unfolding Worldwide Turmoil Could Reverse Years of Prosperity. *Washington Post*, October 7, 2008, A1.

Cifola, B. 1991. The Terminology of Ramses III's Historical Records with a Formal Analysis of the War Scenes. *Orientalia* 60: 9-57.

Cifola, B. 1994. The Role of the Sea Peoples at the End of the Late Bronze Age: A Reassessment of Textual and Archaeological Evidence. *Oriens Antiqvi Miscellanea* 1: 1-57.

Clayton, P. A. 1994. *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson.

Cline, E. H. 1987. Amenhotep III and the Aegean: A Reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th Century BC. *Orientalia* 56/1: 1-36.

Cline, E. H. 1990. An Unpublished Amenhotep III Faience Plaque from Mycenae. *Journal of the American Oriental Society* 110/2: 200-212.

Cline, E. H. 1991a. Hittite Objects in the Bronze Age Aegean. *Anatolian Studies* 41: 133-43.

Cline, E. H. 1991b. A Possible Hittite Embargo against the Mycenaeans. *Historia* 40/1:1-9.

Cline, E. H. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. Oxford: Tempus Reparatum. Republished 2009.

Cline, E. H. 1995a. 'My Brother, My Son': Rulership and Trade between the LBA Aegean, Egypt and the Near East. In *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, ed. P. Rehak, 143-50. Aegaeum 11. Liège: Université de Liège.

Cline, E. H. 1995b. Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: Minoans and Mycenaeans Abroad. In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, ed. W.-D. Niemeier and R. Laffineur, 265-87.

Aegaeum 12. Liège: Université de Liège.

Cline, E. H. 1996. Aššuwa and the Achaeans: The 'Mycenaean' Sword at Hattušas and Its Possible Implications. *Annual of the British School at Athens* 91: 137-51.

Cline, E. H. 1997a. Achilles in Anatolia: Myth, History, and the Aššuwa Rebellion. In *Crossing Boundaries and Linking Horizons: Studies in Honor of Michael Astour on His 80th Birthday*, ed. G. D. Young, M. W. Chavalas, and R. E. Averbeck, 189-210. Bethesda, MD: CDL Press.

Cline, E. H. 1997b. Review of R. Drews, *The End of the Bronze Age* (Princeton 1993). *Journal of Near Eastern Studies* 56/2: 127-29.

Cline, E. H. 1998. Amenhotep III, the Aegean and Anatolia. In *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*, ed. D. O'Connor and E. H. Cline, 236-50. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Cline, E. H. 1999a. The Nature of the Economic Relations of Crete with Egypt and the Near East during the Bronze Age. In *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, ed. A. Chaniotis. 115-43. Munich: G. B. Steiner.

Cline, E. H. 1999b. Coals to Newcastle, Wallbrackets to Tiryns: Irrationality, Gift Exchange, and Distance Value. In *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener As He Enters His 65th Year*, ed. P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.-D. Niemeier, 119-23. Aegaeum 20. Liège: Université de Liège.

Cline, E. H. 2000. *The Battles of Armageddon: Megiddo and the Jezreel Valley from the Bronze Age to the Nuclear Age.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Cline, E. H. 2005. Cyprus and Alashiya: One and the Same! *Archaeology Odyssey* 8/5: 41-44.

Cline, E. H. 2006. A Widow's Plea and a Murder Mystery. *Dig*magazine, January 2006, 28-30.

Cline, E. H. 2007a. Rethinking Mycenaean International Trade. In *Rethinking Mycenaean*

Palaces, ed. W. Parkinson and M. Galaty, 190-200. 2nd Edition. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

Cline, E. H. 2007b. *From Eden to Exile: Unraveling Mysteries of the Bible.* Washington, DC: National Geographic Books.

Cline, E. H. 2009a. *Biblical Archaeology: A Very Short Introduction.* New York: Oxford University Press.

Cline, E. H. 2009b. The Sea Peoples' Possible Role in the Israelite Conquest of Canaan. In *Doron: Festschrift for Spyros E. Iakovidis*, ed. D. Danielidou, 191-98. Athens: Athens Academy.

Cline, E. H. 2010. Bronze Age Interactions between the Aegean and the Eastern Mediterranean Revisited: Mainstream, Margin, or Periphery? In *Archaic State Interaction: The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*, ed. W. Parkinson and M. Galaty, 161-80. Santa Fe, NM: School for Advanced Research.

Cline, E. H., ed. 2010. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean.* New York: Oxford University Press.

Cline, E. H. 2011. Whole Lotta Shakin' Going On: The Possible Destruction by Earthquake of Megiddo Stratum VIA. In *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, ed. I. Finkelstein and N. Na'aman, 55-70. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Cline, E. H. 2013. *The Trojan War: A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.

Cline, E. H., and M. J. Cline. 1991. Of Shoes and Ships and Sealing Wax: International Trade and the Late Bronze Age Aegean. *Expedition* 33/3: 46-54.

Cline, E. H., and D. Harris-Cline, eds. 1998. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997.* Aegaeum 18. Liège: Université de Liège.

Cline, E. H., and D. O'Connor. 2003. The Mystery of the 'Sea Peoples'. In *Mysterious Lands*, ed. D. O'Connor and S. Quirke, 107-38. London: UCL Press.

Cline, E. H., and D. O'Connor, eds. 2006. *Thutmose III: A New Biography.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Cline, E. H., and D. O'Connor, eds. 2012. *Ramesses III: The Life and Times of Egypt's Last Hero.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Cline, E. H., and S. M. Stannish. 2011. Sailing the Great Green Sea: Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el-Hetan, Once More. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3/2: 6-16.

Cline, E. H., and A. Yasur-Landau. 2007. Musings from a Distant Shore: The Nature and Destination of the Uluburun Ship and Its Cargo. *Tel Aviv* 34/2: 125-41.

Cline, E. H., and A. Yasur-Landau. 2013. Aegeans in Israel: Minoan Frescoes at Tel Kabri. *Biblical Archaeology Review* 39/4 (July/August 2013) 37-44, 64, 66.

Cline, E. H., A. Yasur-Landau, and N. Goshen. 2011. New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel. *American Journal of Archaeology* 115/2: 245-61.

Cohen, C., J. Maran, and M. Vetters, 2010. An Ivory Rod with a Cuneiform Inscription, Most Probably Ugaritic, from a Final Palatial Workshop in the Lower Citadel of Tiryns. *Archäologischer Anzeiger* 2010/2: 1-22.

Cohen, R., and R. Westbrook., eds. 2000. *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Cohen, Y., and I. Singer. 2006. A Late Synchronism between Ugarit and Emar. In *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*: 123-39, ed. Y. Amit, E. Ben Zvi, I. Finkelstein, and O. Lipschits. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Collins, B. J. 2007. *The Hittites and Their World.* Atlanta: Society of Biblical Literature.

Courbin, P. 1990. Bassit Poidaeion in the Early Iron Age. In *Greek Colonists and Native Populations. First Australian Congress of Classical Archaeology in Honour of A. D. Trendall*, ed. J.-P. Descoeudres, 504-9. Oxford: Clarendon Press.

Curtis, A.H.W. 1999. Ras Shamra, Minet el-Beida and Ras Ibn Hani: The Material Sources. In *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W.G.E. Watson and N. Wyatt, 5-27. Leiden: Brill.

Dalley, S. 1984. *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*. London: Longman.

Dark, K. R. 1998. *Waves of Time: Long Term Change and International Relations*. New York: Continuum.

Darnell, J. C., and C. Manassa. 2007. *Tutankhamun's Armies: Battle and Conquest during Ancient Egypt's Late Eighteenth Dynasty*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Davies, N. de G. 1943. *The Tombs of Rekh-mi-Re'at Thebes* (= PMMA, 11). New York: Metropolitan Museum of Art.

Davis, J. L., ed. 1998. *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*. Austin: University of Texas Press.

Davis, J. L. 2010. Pylos. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 680-89. New York: Oxford University Press.

Deger-Jalkotzy, S. 2008. Decline, Destruction, Aftermath. In *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, ed. C. W. Shelmerdine, 387-415. Cambridge: Cambridge University Press.

Demand, N. H. 2011. *The Mediterranean Context of Early Greek History*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Dever, W. G. 1992. The Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, 'Sea Peoples,' and Proto-Israelites. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 99-110. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Diamond, J. 2005. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York: Viking.

Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC*. New York: Routledge.

Dickinson, O. 2010. The Collapse at the End of the Bronze Age. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 483-90. New York: Oxford University Press.

Dietrich, M., and O. Loretz. 1999. Ugarit, Home of the Oldest Alphabets. In *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W.G.E. Watson and N. Wyatt, 81-90. Leiden: Brill.

Dietrich, M., and O. Loretz. 2002. Der Untergang von Ugarit am 21. Januar 1192 v. Chr? Der astronomisch-hepatoskopische Bericht KTU 1.78 (RS 12.061). *Ugarit-Forschungen* 34: 53-74.

Dorman, P. F. 2005a. Hatshepsut: Princess to Queen to Co-Ruler. In *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, ed. C. Roehrig, 87-89. New Haven: Yale University Press.

Dorman, P. F. 2005b. The Career of Senenmut. In *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, ed. C. Roehrig, 107-9. New Haven: Yale University Press.

Dothan, M. 1971. *Ashdod II-III. The Second and Third Season of Excavations 1963, 1965, Sounding in 1967. Text and Plates.* 'Atiqot 9-10. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Dothan, M. 1993. Ashdod. In *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, ed. E. Stern, 93-102. Jerusalem: Carta.

Dothan, M., and Y. Porath. 1993. *Ashdod V. Excavations of Area G. The Fourth-Sixth Season of Excavations 1968-1970.*'Atiqot 23. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Dothan, T. 1982. *The Philistines and Their Material Culture.* New Haven: Yale University Press.

Dothan, T. 1983. Some Aspects of the Appearance of the Sea Peoples and Philistines in Canaan. In *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages,"* ed. S. Deger-Jalkotzy, 99-117. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaft.

Dothan, T. 1990. Ekron of the Philistines, Part 1: Where They Came From, How They Settled Down and the Place They Worshiped In. *Biblical Archaeology Review* 18/ 1: 28-38.

Dothan, T. 1998. Initial Philistine Settlement: From Migration to Coexistence. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 148-61. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Dothan, T. 2000. Reflections on the Initial Phase of Philistine Settlement. In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 146-58. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Dothan, T., and M. Dothan. 1992. *People of the Sea: The Search for the Philistines.* New York: Macmillan Publishing Company.

Drake, B. L. 2012. The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages. *Journal of Archaeological Science* 39: 1862-70.

Drews, R. 1992. Herodotus 1.94, the Drought ca. 1200 B.C., and the Origin of the Etruscans. *Historia* 41: 14-39.

Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Drews, R. 2000. Medinet Habu: Oxcarts, Ships, and Migration Theories. *Journal of Near Eastern Studies* 59: 161-90.

Durard, J.-M. 1983. *Textes administratifs des salles 134 et 160 du Palais de Mari.* ARMT XX. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Edel, E. 1961. Ein Kairener Fragment mit einem Bericht uber den Libyerkrieg Merneptahs, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 86: 101-3.

Edel, E. 1966. *Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis III.* Bonn: Peter Hanstein Verlag.

Edel, E., and M. Gorg. 2005. *Die Ortsnamenlisten im nördlichen Säulenhof des Totentempels Amenophis' III.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Edgerton, W. F., and J. A. Wilson. 1936. *Historical Records of Ramses III: The Texts in Medinet Habu.* Vols. 1 and 2. Chicago: University of Chicago Press.

Emanuel, J. P. 2013. '*ŠRDN* from the Sea': The Arrival, Integration, and Acculturation of a 'Sea People.' *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 5/1: 14-27.

Enverova, D. A. 2012. *The Transition from Bronze Age to Iron Age in the Aegean: An Heterarchical Approach.* M.A. Thesis, Bilkent University http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0006047.pdf (last accessed September 11, 2013).

Ertekin, A., and I. Ediz. 1993. The Unique Sword from Bogazkoy/Hattusa. In *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nonet Ozguc*, ed. M. J. Mellink, E. Porada, and T. Ozguc, 719-25. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Evans, A. J. 1921-35. *The Palace of Minos at Knossos.* Vols. 1-4. London: Macmillan and Co.

Fagles, R. 1990. *Homer: The Iliad.* New York: Penguin.

Faust, A., and J. Lev-Tov. 2011. The Constitution of Philistine Identity: Ethnic Dynamics in Twelfth to Tenth Century Philistia. *Oxford Journal of Archaeology* 30: 13-31.

Feldman, M. 2002. Luxurious Forms: Redefining a Mediterranean "International Style," 1400-1200 B.C.E. *Art Bulletin* 84/1: 6-29.

Feldman, M. 2006. *Diplomacy by Design: Luxury Arts and an "International Style" in the Ancient Near East, 1400-1200 BCE.* Chicago: University of Chicago Press.

Feldman, M. 2009. Hoarded Treasures: The Megiddo Ivories and the End of the Bronze Age. *Levant* 41/2: 175-94.

Finkelstein, I. 1996. The Stratigraphy and Chronology of Megiddo and Beth-Shean in the 12th-11th Centuries BCE. *Tel Aviv* 23: 170-84.

Finkelstein, I. 1998. Philistine Chronology: High, Middle or Low? In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 140-47. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Finkelstein, I. 2000. The Philistine Settlements: When, Where and How Many? In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 159-80. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Finkelstein, I. 2002. El-Ahwat: A Fortified Sea People City? *Israel Exploration Journal* 52/2: 187-99.

Finkelstein, I. 2007. Is the Philistine Paradigm Still Viable? In *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III, Proceedings of the SCIEM 2000-2nd EuroConference, Vienna, 28th of May-1st of June 2003*, ed. M. Bietak and E. Czerny, 517-23. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Fitton, J. L. 2002. *Minoans*. London: British Museum Press.

Frank. A. G. 1993. Bronze Age World System and Its Cycles. *Current Anthropology* 34: 383-429.

Frank, A. G., and B. K. Gillis. 1993. *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*

London: Routledge.

Frank, A. G., and W. R. Thompson. 2005. Afro-Eurasian Bronze Age Economic Expansion and Contraction Revisited. *Journal of World History* 16: 115-72.

Franken, H. J. 1961. The Excavations at Deir 'Alla, Jordan. *Vetus Testamentum* 11: 361-72.

French, E. 2009. The Significance of Changes in Spatial Usage at Mycenae. In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, ed. C. Bachhuber and R. G. Roberts, 108-10. Oxford: Oxbow Books.

French, E. 2010. Mycenae. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 671-79. New York: Oxford University Press.

Friedman, K. E. 2008. Structure, Dynamics, and the Final Collapse of Bronze Age Civilizations in the Second Millennium. In *Historical Transformations: The Anthropology of Global Systems*, ed. K. E. Friedman and J. Friedman, 163-202. Lanham, MD: Altamira Press.

Galil, G., A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, eds. 2012. *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010.* AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Genz, H. 2013. "No Land Could Stand before Their Arms, from Hatti . . . On . . ."? New Light on the End of the Hittite Empire and the Early Iron Age in Central Anatolia. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 469-77. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Gilboa, A. 1998. Iron I-IIA Pottery Evolution at Dor-Regional Contexts and the Cypriot Connection. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 413-25. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Gilboa, A. 2005. Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast-A Reconciliation: An Interpretation of Šikila (SKL) Material Culture. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 337: 47-78.

Gilboa, A. 2006-7. Fragmenting the Sea Peoples, with an Emphasis on Cyprus, Syria and Egypt: A Tel Dor Perspective. *Scripta Mediterranea* 27-28: 209-44.

Gillis, C. 1995. Trade in the Late Bronze Age. In *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade*, ed. C. Gillis, C. Risberg, and B. Sjoberg, 61-86. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Gilmour, G., and K. A. Kitchen. 2012. Pharaoh Sety II and Egyptian Political Relations with Canaan at the End of the Late Bronze Age. *Israel Exploration Journal* 62/1: 1-21.

Gitin, S. 2005. Excavating Ekron. Major Philistine City Survived by Absorbing Other Cultures. *Biblical Archaeology Review* 31/6: 40-56, 66-67.

Giveon, R., D. Sweeney, and N. Lalkin. 2004. The Inscription of Ramesses III. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 1626-28. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Grundon, I. 2007. *The Rash Adventurer: A Life of John Pendlebury*. London: Libri Publications.

Güterbock, H. G. 1992. Survival of the Hittite Dynasty. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 53-55. Dubuque, IA: Kendall/ Hunt Publishing Co.

Habachi, L. 1972. *The Second Stele of Kamose*. Gluckstadt: J. J. Augustin.

Halpern, B. 2006-7. The Sea-Peoples and Identity. *Scripta Mediterranea* 27-28: 15-32.

Hankey, V. 1981. The Aegean Interest in El Amarna. *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology* 1: 38-49.

Harrison, T. P. 2009. Neo-Hittites in the "Land of Palistin." Renewed Investigations at Tell Ta'yinat on the Plain of Antioch. *Near Eastern Archaeology* 72/4: 174-89.

Harrison, T. P. 2010. The Late Bronze/Early Iron Age Transition in the North Orontes Valley. In *Societies in Transition: Evolutionary Processes in the Northern Levant between Late Bronze Age II and Early Iron Age. Papers Presented on the Occasion of the 20th Anniversary of the New Excavations in Tell Afis. Bologna, 15th November 2007*, ed. F. Venturi, 83-102. Bologna: Clueb.

Hawass, Z. 2005. *Tutankhamun and the Golden Age of the Pharaohs*. Washington, DC: National Geographic Society.

Hawass, Z. 2010. King Tut's Family Secrets. *National Geographic*, September 2010, 34-59.

Hawass, Z., et al. 2010. Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family. *Journal of the American Medical Association* 303/7 (2010): 638-47.

Hawkins, J. D. 2009. Cilicia, the Amuq and Aleppo: New Light in a Dark Age. *Near Eastern Archaeology* 72/4: 164-73.

Hawkins, J. D. 2011. The Inscriptions of the Aleppo Temple. *Anatolian Studies* 61: 35-54.

Heimpel, W. 2003. *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Heltzer, M. 1988. Sinaranu, Son of Siginu, and the Trade Relations between Ugarit and Crete. *Minos* 23: 7-13.

Heltzer, M. 1989. The Trade of Crete and Cyprus with Syria and Mesopotamia and Their Eastern Tin-Sources in the XVIII-XVII Centuries B.C. *Minos* 24: 7-28.

Hirschfeld, N. 1990. *Incised Marks on LH/LM III Pottery.* M.A. Thesis, Institute of Nautical Archaeology, Texas A&M University.

Hirschfeld, N. 1992. Cypriot Marks on Mycenaean Pottery. In *Mykenaïka: Actes du IXe Colloque international sur les textes mycéniens et égéens, Athènes, 2-6 octobre 1990*, ed. J.-P. Olivier, 315-19. Paris: Diffusion de Bocard.

Hirschfeld, N. 1996. Cypriots in the Mycenaean Aegean. In *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991*, ed. E. De Miro, L. Godart, and A. Sacconi, 1:289-97. Rome/Naples: Gruppo Editoriale Internatzionale.

Hirschfeld, N. 1999. *Potmarks of the Late Bronze Age Eastern Mediterranean.* Ph.D. Dissertation, University of Texas at Austin.

Hirschfeld, N. 2010. Cypro-Minoan. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 373-84. New York: Oxford University Press.

Hitchcock, L. A. 2005. 'Who will personally invite a foreigner, unless he is a craftsman?': Exploring Interconnections in Aegean and Levantine Architecture. In *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, ed. R. Laffineur and E. Greco, 691-99. Aegaeum 25. Liège: Université de Liège.

Hitchcock, L. A. 2008. 'Do you see a man skillful in his work? He will stand before kings': Interpreting Architectural Influences in the Bronze Age Mediterranean. *Ancient West and East* 7: 17-49.

Hitchcock, L. A. 2011. 'Transculturalism' as a Model for Examining Migration to Cyprus and Philistia at the End of the Bronze Age. *Ancient West and East* 10: 267-80.

Hitchcock, L. A. In press. 'All the Cherethites, and all the Pelethites, and all the Gittites': A Current Assessment of the Evidence for the Minoan Connection with the Philistines. To be published in the *Proceedings of the 11th International Congress of Cretan Studies, 21-27 October 2011, Rethymnon, Crete.*

Hitchcock, L. A., and A. M. Maeir. 2013. Beyond Creolization and Hybridity: Entangled and Transcultural Identities in Philistia. *Archaeological Review from Cambridge* 28/1: 51-74.

Hoffmeier, J. K. 2005. *Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition.* Oxford: Oxford University Press.

Hoffner, H. A., Jr. 1992. The Last Days of Khattusha. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 46-52. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Hoffner, H. A., Jr. 2007. Hittite Laws. In *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, ed. M. T. Roth, 213-40. 2nd Edition. Atlanta: Scholars Press.

Hooker, J. T. 1982. The End of Pylos and the Linear B Evidence. *Studi micenei ed egeo-anatolici* 23: 209-17.

Houwink ten Cate, P.H.J. 1970. *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380 B.C.).* Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten.

Huehnergard, J. 1999. The Akkadian Letters. In *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W.G.E. Watson and N. Wyatt, 375-89. Leiden: Brill.

Iacovou, M. 2008. Cultural and Political Configurations in Iron Age Cyprus: The Sequel to a Protohistoric Episode. *American Journal of Archaeology* 112/4: 625-57.

Iacovou, M. 2013. Aegean-Style Material Culture in Late Cypriot III: Minimal Evidence, Maximal Interpretation. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 585-618. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Iakovidis, Sp. E. 1986. Destruction Horizons at Late Bronze Age Mycenae. In *Philia Epi eis Georgion E. Mylonan, v. A*, 233-60. Athens: Library of the Archaeological Society of Athens.

Janeway, B. 2006-7. The Nature and Extent of Aegean Contact at Tell Ta'yinat and Vicinity in the Early Iron Age: Evidence of the Sea Peoples? *Scripta Mediterranea* 27-28: 123-46.

Jennings, J. 2011. *Globalizations and the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press.

Johnson, N. 2007. *Simply Complexity: A Clear Guide to Complexity Theory.* Oxford: OneWorld Publications.

Jung, R. 2009. '"Sie vernichteten sie, als ob sie niemals existiert hätten"-Was blieb von den Zerstörungen der Seevölker?' In *Schlachtfeldarchäologie/ Battlefield Archaeology. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. Bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 2)*, ed. H. Meller, 31-48. Halle (Saale): Landesmuseum fur Vorgeschichte.

Jung, R. 2010. End of the Bronze Age. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 171-84. New York: Oxford University Press.

Jung, R. 2011. Innovative Cooks and New Dishes: Cypriote Pottery in the 13th and 12th Centuries BC and Its Historical Interpretation. In *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions. An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th-7th 2010*, ed. V. Karageorghis and O. Kouka, 57-85. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.

Jung, R. 2012. Can We Say, What's behind All Those Sherds? Ceramic Innovations in the Eastern Mediterranean at the End of the Second Millennium. In *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, ed. J. Maran and P. W. Stockhammer, 104-20. Oxford: Oxbow Books.

Kahn, D. 2011. One Step Forward, Two Steps Backward: The Relations between Amenhotep III, King of Egypt and Tushratta, King of Mitanni. In *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3-7 May 2009*, ed. S. Bar, D. Kahn, and J. J. Shirley, 136-54. Leiden: Brill.

Kahn, D. 2012. A Geo-Political and Historical Perspective of Merneptah's Policy in Canaan. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 255-68. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Kammenhuber, A. 1961. *Hippologia hethitica*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Kamrin, J. 2013. The Procession of "Asiatics" at Beni Hasan. In *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, ed. J. Aruz, S. B. Graff, and Y. Rakic, 156-69. New York: Metropolitan Museum of Art.

Kaniewski, D., E. Paulissen, E. Van Campo, H. Weiss, T. Otto, J. Bretschneider, and K. Van Lerberghe. 2010. Late Second-Early First Millennium BC Abrupt Climate Changes in Coastal Syria and Their Possible Significance for the History of the Eastern Mediterranean. *Quaternary Research* 74: 207-15.

Kaniewski, D., E. Van Campo, K. Van Lerberghe, T. Boiy, K. Vansteenhuyse, G. Jans, K. Nys, H. Weiss,C. Morhange, T. Otto, and J. Bretschneider. 2011. The Sea Peoples, from Cuneiform Tablets to Carbon Dating. *PloS ONE* 6/6: e20232, http://www.plosone .org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0020232 (last accessed August 25, 2013).

Kaniewski, D., E. Van Campo, J. Guiot, S. Le Burel, T. Otto, and C. Baeteman. 2013. Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis. *PloS ONE* 8/8: e71004, http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0071004 (last accessed August 25, 2013).

Kaniewski, D., E. Van Campo, and H. Weiss. 2012. Drought Is a Recurring Challenge in the Middle East. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109/10: 3862-67.

Kantor, H. J. 1947. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium BC.* AIA Monograph

no. 1. Bloomington, IN: Principia Press.

Karageorghis, V. 1982. *Cyprus: From the Stone Age to the Romans.* London: Thames and Hudson.

Karageorghis, V. 1992. The Crisis Years: Cyprus. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 79-86. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Karageorghis, V. 2011. What Happened in Cyprus c. 1200 BC: Hybridization, Creolization or Immigration? An Introduction. In *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions. An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th-7th 2010*, ed. V. Karageorghis and O. Kouka, 19-28. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.

Kelder, J. M. 2010. *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean.* Bethesda, MD: CDL Press.

Kelder, J. M. 2012. Ahhiyawa and the World of the Great Kings: A Re-evaluation of Mycenaean Political Structures. *Talanta* 44: 1-12.

Keller, C. A. 2005. The Joint Reign of Hatshepsut and Thutmose III. In *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, ed. C. Roehrig, 96-98. New Haven: Yale University Press.

Kempinski, A. 1989. *Megiddo: A City-State and Royal Centre in North Israel.* Munich: Verlag C. H. Beck.

Kilian, K. 1990. Mycenaean Colonization: Norm and Variety. In *Greek Colonists and Native Populations: Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A. D. Trendall*, ed. J.-P. Descoeudres, 445-67. Oxford: Clarendon Press.

Kilian, K. 1996. Earthquakes and Archaeological Context at 13th Century BC Tiryns. In *Archaeoseismology*, ed. S. Stiros and R. E. Jones, 63-68. Fitch Laboratory Occasional Papers 7. Athens: British School at Athens.

Killebrew, A. E. 1998. Ceramic Typology and Technology of Late Bronze II and Iron I Assemblages from Tel Miqne-Ekron: The Transition from Canaanite to Philistine Culture. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 379-405. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Killebrew, A. E. 2000. Aegean-Style Early Philistine Pottery in Canaan during the Iron I Age: A Stylistic Analysis of Mycenaean IIIC:1b Pottery and Its Associated Wares. In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 233-53. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Killebrew, A. E. 2005. *Biblical Peoples and Ethnicity. An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel 1300-1100 B.C.E.* Atlanta: Society of Biblical Literature.

Killebrew, A. E. 2006-7. The Philistines in Context: The Transmission and Appropriation of Mycenaean-Style Culture in the East Aegean, Southeastern Coastal Anatolia, and the Levant. *Scripta Mediterranea 27-28: 245-66.*

Killebrew, A. E. 2013. Early Philistine Pottery Technology at Tel Miqne-Ekron: Implications for the Late Bronze-Early Iron Age Transition in the Eastern Mediterranean. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 77-129. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Killebrew, A. E. and G. Lehmann. 2013. Introduction: The World of the Philistines and Other "Sea Peoples." In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 1-17. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Killebrew, A. E. and Lehmann, G., eds. 2013. *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology.* Atlanta: Society of Biblical Literature.

Kitchen, K. A. 1965. Theban Topographical Lists, Old and New. *Orientalia* 34: 5-6.

Kitchen, K. A. 1966. Aegean Place Names in a List of Amenophis III. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 191: 23-24.

Kitchen, K. A. 1982. *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II.* Warminster: Aris & Phillips.

Kitchen, K. A. 2012. Ramesses III and the Ramesside Period. In *Ramesses III: The Life and Times of Egypt's Last Hero*, ed. E. H. Cline and D. O'Connor, 1-26. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Knapp, A. B. 1991. Spice, Drugs, Grain and Grog: Organic Goods in Bronze Age East Mediterranean Trade. In *Bronze Age Trade in the Aegean*, ed. N. H. Gale, 21-68. Jonsered: Paul Åström F*örlag.*

Knapp, A. B. 2012. Matter of Fact: Transcultural Contacts in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean. In *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, ed. J. Maran and P. W. Stockhammer, 32-50. Oxford: Oxbow Books.

Kochavi, M. 1977. *Aphek-Antipatris: Five Seasons of Excavation at Tel Aphek-Antipatris (1972-1976).* Tel Aviv: The Israel Exploration Society.

Kostoula, M., and J. Maran. 2012. A Group of Animal-Headed Faience Vessels from Tiryns. In *All the Wisdom of the East: Studies in Near Eastern Archaeology and History in Honor of Eliezer D. Oren*, ed. M. Gruber, S. Ahituv, G. Lehmann, and Z. Talshir, 193-234. Orbis Biblicus et Orientalis 255. Fribourg: Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.

Kuhrt, A. 1995. *The Ancient Near East c. 3000-330 BC.* Vol. 1. London: Routledge.

Lackenbacher, S. 1995a. La correspondence international dans les archives d'Ugarit. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 89: 67-75.

Lackenbacher, S. 1995b. Une correspondance entre l'Administration du Pharaon Merneptah et le Roi d'Ougarit. In *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993*, ed. M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 77-83. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Lackenbacher, S., and F. Malbran-Labat. 2005. Ugarit et les Hittites dans les archives de la "Maison d'Urtenu." *Studi micenei ed egeo-anatolici* 47: 227-40.

Lagarce, J., and E. Lagarce. 1978. Decouvertes archéologiques a Ras Ibn Hani près de Ras Shamra: un palais du roi d'Ugarit, des tablettes inscrites en caractères cuneiforms, un petit établissement des peoples de la mer et une ville hellénistique. *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 1978: 45-64.

Langgut, D., I. Finkelstein, and T. Litt. 2013. Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant. *Tel Aviv* 40: 149-75.

Latacz, J. 2004. *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*. Oxford: Oxford University Press.

Leach, J. W., and E. Leach, eds. 1983. *The Kula: New Perspectives on Massim Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lebrun, R. 1995. Ougarit et le Hatti à la fin du XIIIe siècle av. J.-C. In *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993*, ed. M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 85-88. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Lehmann, G. 2013. Aegean-Style Pottery in Syria and Lebanon during Iron Age I. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 265-328. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Lemaire, A. 2012. West Semitic Epigraphy and the History of the Levant during the 12th-10th Centuries BCE. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 291-307. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Liverani, M. 1987. The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria. In *Centre and Periphery in the Ancient World*, ed. M. Rowlands, M. Larsen, and K. Kristiansen, 66-73. Cambridge: Cambridge University Press.

Liverani, M. 1990. *Prestige and Interest: International Relations in the Near East ca. 1600-1100*

B.C.. Padua: Sargon Press.

Liverani, M. 1995. La Fin d'Ougarit: Quand? Pourquoi? Comment? In *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993*, ed. M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 113-17. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Liverani, M. 2001. *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC*. London: Palgrave.

Liverani, M. 2003. The Influence of Political Institutions on Trade in the Ancient Near East (Late Bronze to Early Iron Ages). In *Mercanti e politica nel Mondo Antico*, ed. C. Zaccagnini, 119-37. Rome: L'Erma di Bretschneider.

Liverani, M. 2009. Exploring Collapse. In *Scienze dell'antichità: Storia Archeologia Antropologia* 15: 15-22.

Loader, N. C. 1998. *Building in Cyclopean Masonry: With Special Reference to the Mycenaean Fortifications on Mainland Greece*. Jonsered: Paul *Åströms förlag*.

Lolos, Y. G. 2003. Cypro-Mycenaean Relations ca. 1200 BC: Point Iria in the Gulf of Argos and Old Salamis in the Saronic Gulf. In *Sea Routes . . . : Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in September 29th-October 2nd 2002*, ed. N. Chr. Stampolidis and V. Karageorghis, 101-16. Athens: University of Crete and the A. G. Leventis Foundation.

Lorenz, E. N. 1969. Atmospheric Predictability as Revealed by Naturally Occurring Analogues. *Journal of the Atmospheric Sciences* 26/4: 636-46.

Lorenz, E. N. 1972. Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas? Paper presented at the annual meeting of the American Association for the Advancement of Science.

Loud, G. 1939. *Megiddo Ivories*. Chicago: University of Chicago Press.

Loud, G. 1948. *Megiddo II: Season of 1935-39*. Chicago: University of Chicago Press.

Maeir, A. M., L. A. Hitchcock, and L. K. Horwitz. 2013. On the Constitution and Transformation of Philistine Identity. *Oxford Journal of Archaeology* 32/1: 1-38.

Malbran-Labat, F. 1995. La découverte épigraphique de 1994 à Ougarit (Les textes Akkadiens). *Studi micenei ed egeo-anatolici* 36: 103-11.

Malinowski, B. 1922. *Argonauts of the Western Pacific*. New York: Dutton.

Mallowan, A. C. (Agatha Christie). 1976. *Come, Tell Me How You Live*. New York: HarperCollins.

Manning, S. W. 1999. *A Test of Time: The Volcano of Thera and the Chronology and History of the Aegean and East Mediterranean in the Mid-second Millennium BC*. Oxford: Oxbow Books.

Manning, S. W. 2010. Eruption of Thera/Santorini. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 457-74. New York: Oxford University Press.

Manning S. W., C. Pulak, B. Kromer, S. Talamo, C. Bronk Ramsey, and M. Dee. 2009. Absolute Age of the Uluburun Shipwreck: A Key Late Bronze Age Time-Capsule for the East Mediterranean. In *Tree-Rings, Kings, and Old World Archaeology and Environment*, ed. S. W. Manning and M. J. Bruce, 163-87. Oxford: Oxbow Books.

Maqdissi, al-, M., M. Badawy, J. Bretschneider, H. Hameeuw, G. Jans, K. Vansteenhuyse, G. Voet, and K. Van Lerberghe. 2008. The Occupation Levels of Tell Tweini and Their Historical Implications. In *Proceedings of the 51st Rencontre Assyriologique Internationale Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, July 18-22, 2005*, ed. R. D. Biggs, J. Myers, and M. T. Roth, 341-50. Chicago: University of Chicago Press.

Maran, J. 2004. The Spreading of Objects and Ideas in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean: Two Case Examples from the Argolid of the 13th and 12th Centuries B.C. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 336: 11-30.

Maran, J. 2009. The Crisis Years? Reflections on Signs of Instability in the Last Decades of the Mycenaean Palaces. In *Scienze dell'antichità: Storia Archeologia Antropologia* 15: 241-62.

Maran, J. 2010. Tiryns. In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, 722-34. New York: Oxford University Press.

Marom, N., and S. Zuckerman. 2012. The Zooarchaeology of Exclusion and Expropriation: Looking Up from the Lower City in Late Bronze Age Hazor. *Journal of Anthropological Archaeology* 31: 573-85.

Master, D. M., L. E. Stager, and A. Yasur-Landau. 2011. Chronological Observations at the Dawn of the Iron Age in Ashkelon. *Egypt and the Levant* 21: 261-80.

Mauss, M. 1990. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. New York: W. W. Norton.

McAnany, P. A., and N. Yoffee. 2010. *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

McCall, H. 2001. *The Life of Max Mallowan: Archaeology and Agatha Christie*. London: British Museum Press.

McClellan, T. L. 1992. Twelfth Century B.C. Syria: Comments on H. Sader's Paper. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 164-73. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

McGeough, K. M. 2007. *Exchange Relationships at Ugarit*. Leuven: Peeters.

McGeough, K. M. 2011. *Ugaritic Economic Tablets: Text, Translation and Notes*. Edited by Mark S. Smith. Leuven: Peeters.

Merola, M. 2007. Messages from the Dead. *Archaeology* 60/1: 20-27.

Middleton, G. D. 2010. The Collapse of Palatial Society in LBA Greece and the Postpalatial Period. BAR International Series 2110. Oxford: Archaeopress.

Middleton, G. D. 2012. Nothing Lasts Forever: Environmental Discourses on the Collapse of Past Societies. *Journal of Archaeological Research* 20: 257-307.

Millard, A. 1995. The Last Tablets of Ugarit. In *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993*, ed. M. Yon, M. Sznycer, and P. Bordreuil, 119-24. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Millard, A. 2012. Scripts and Their Uses in the 12th-10th Centuries BCE. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kalın, 405-12. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Miller, J. M., and J. H. Hayes. 2006. *A History of Ancient Israel and Judah.* 2nd Edition.

Louisville, KY: Westminster John Knox Press.

Momigliano, N. 2009. *Duncan Mackenzie: A Cautious Canny Highlander and the Palace of Minos at Knossos.* Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement no. 72. London: University of London.

Monroe, C. M. 2009. *Scales of Fate: Trade, Tradition, and Transformation in the Eastern Mediterranean ca. 1350-1175 BCE.* Münster: Ugarit-Verlag.

Monroe, C. M. 2010. Sunk Costs at Late Bronze Age Uluburun. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 357: 19-33.

Moran, W. L. 1992. *The Amarna Letters.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Morandi Bonacossi, D. 2013. The Crisis of Qatna at the Beginning of the Late Bronze Age II and the Iron Age II Settlement Revival Towards the Collapse of the Late Bronze Age Palace System in the Northern Levant. In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010*, ed. K.A. Yener, 113-46. Leuven: Peeters.

Mountjoy, P. A. 1997. The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered. *Annual of the British School at Athens* 92: 109-37.

Mountjoy, P.A. 1999a. The Destruction of Troia VIh. *Studia Troica* 9: 253-93.

Mountjoy, P. A. 1999b. Troia VII Reconsidered. *Studia Troica* 9: 295-346.

Mountjoy, P. A. 2005. The End of the Bronze Age at Enkomi, Cyprus: The Problem of Level IIIB. *Annual of the British School at Athens* 100: 125-214.

Mountjoy, P. A. 2006. Mykenische Keramik in Troia-Ein Überblick. In *Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*, ed. M. O. Korfmann, 241-52. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Mountjoy, P. A. 2013. The Mycenaean IIIC Pottery at Tel Miqne-Ekron. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 53-75. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Muhlenbruch, T. 2007. The Post-Palatial Settlement in the Lower Citadel of Tiryns. *In LH IIIC Chronology and Synchronisms II: LH IIIC Middle. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, ed. S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil, 243-51. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Muhlenbruch, T. 2009. Tiryns-The Settlement and Its History in LH IIIC. In *LH IIIC Chronology and Synchronisms III: LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, ed. S. Deger-Jalkotzy and E. Bachle, 313-26. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Muhly, J. D. 1984. The Role of the Sea Peoples in Cyprus during the LC III Period. In *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, ed. V. Karageorghis and J. D. Muhly, 39-56. Nicosia: Leventis.

Muhly, J. D. 1992. The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration? In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 10-22. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Murray, Sarah C. 2013. *Trade, Imports and Society in Early Greece*. Ph.D. Dissertation, Stanford University.

Mynářová, J. 2007. *Language of Amarna-Language of Diplomacy: Perspectives on the Amarna Letters*. Prague: Czech Institute of Egyptology.

Neve, P. J. 1989. Bogazkoy-Hattusha. New Results of the Excavations in the Upper City. *Anatolica* 16: 7-19.

Newberry, P. E. 1893. *Beni Hasan*, vol. 1. *Archaeological Survey of* Egypt 1. London: Egypt Exploration Fund.

Nibbi, A. 1975. *The Sea Peoples and Egypt*. Park Ridge, NJ: Noyes Press.

Niemeier, W.-D. 1991. Minoan Artisans Travelling Overseas: The Alalakh Frescoes and the Painted Plaster Floor at Tel Kabri (Western Galilee). In *Thalassa: L'Égée prehistorique et la mer*, ed. R. Laffineur and L. Basch, 189-201. Aegaeum 7. Liège: Université de Liège.

Niemeier, W.-D. 1999. Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor. In *Polemos: Le contexte guerrier en Égée a l'âge du Bronze*, ed. R. Laffineur, 141-55. Liège: Université de Liège.

Niemeier, W.-D.,and B. Niemeier. 1998. "Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean." In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, 69-97. Aegaeum 18. Liège: Université de Liège; Austin: University of Texas at Austin.

Nougayrol, J. 1956. *Textes accadiens des archives Sud*. Le Palais Royal d'Ugarit 4. Paris: Librairie C. Klincksieck.

Nougayrol, J., E. Laroche, C. Virolleaud, and C.F.A. Schaeffer. 1968. *Ugaritica* 5. Mission de Ras Shamra 16. Paris: Geuthner.

Nur, A., and D. Burgess. 2008. *Apocalypse: Earthquakes, Archaeology, and the Wrath of God*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Nur, A., and E. H. Cline. 2000. Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean. *Journal of Archaeological Science* 27: 43-63.

Nur, A., and E. H. Cline. 2001. What Triggered the Collapse? Earthquake Storms. *Archaeology Odyssey* 4/5: 31-36, 62-63.

Nur, A., and H. Ron. 1997. Armageddon's Earthquakes. *International Geology Review* 39: 532-41.

Nyland, A. 2009. *The Kikkuli Method of Horse Training*. 2009 Revised Edition. Sydney: Maryannu Press.

O'Connor, D., and E. H. Cline, eds. 1998. *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Oldfather, C. H. 1961. *Diodorus Siculus: Library of History*. Loeb Classical Library, vol. 303. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Oren, E. D., ed. 1997. *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*. Philadelphia:

University of Pennsylvania.

Oren, E. D., ed. 2000. *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Palaima, T. G. 1991. Maritime Matters in the Linear B Tablets. In *Thalassa: L'Égée préhistorique et la mer*, ed. R. Laffineur and L. Basch, 273-310. Aegaeum 7. Liège: Université de Liège.

Palaima, T. G. 1995. The Last Days of the Pylos Polity. In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, ed. W.-D. Niemeier and R. Laffineur, 265-87. Aegaeum 12. Liège: Université de Liège.

Panagiotopoulos, D. 2006. Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III. In *Thutmose III: A New Biography*, ed. E. H. Cline and D. O'Connor, 370-412. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Pardee, D. 2003. Ugaritic Letters. In *The Context of Scripture*, vol. 3, Archival Documents from the Biblical World, ed. W. W. Hallo, 87-116. Leiden: E. J. Brill.

Paul, K. A. 2011. *Bronze Age Aegean Influence in the Mediterranean: Dissecting Reflections of Globalization in Prehistory*. MA Thesis, George Washington University.

Payton, R. 1991. The Ulu Burun Writing-Board Set. *Anatolian Studies* 41: 99-106.

Pendlebury, J.D.S. 1930. *Aegyptiaca: A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pfalzner, P. 2008a. Between the Aegean and Syria: The Wall Paintings from the Royal Palace of Qatna. In *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, ed. D. Bonatz, R. M. Czichon, and F. J. Kreppner, 95-118. Wiesbaden: Harrassowitz.

Pfalzner, P. 2008b. The Royal Palace at Qatna: Power and Prestige in the Late Bronze Age. In *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C. Catalogue of an Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, New York*, ed. J. Aruz, 219-21. New York: Metropolitan Museum of Art.

Phelps, W., Y. Lolos, and Y. Vichos, eds. 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC*. Athens: Hellenic Institute of Marine Archaeology.

Phillips, J. 2008. *Aegyptiaca on the Island of Crete in Their Chronological Context: A Critical Review*. Vols.1 and 2. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften/Austrian Academy of Sciences Press.

Phillips, J., and E. H. Cline. 2005. Amenhotep III and Mycenae: New Evidence. In *Autochthon: Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of His Retirement*, ed. A. Dakouri-Hild and E. S. Sherratt, 317-28. BAR International Series 1432. Oxford: Archaeopress.

Pitard, W. T. 1999. The Written Sources: 2. The Alphabetic Ugaritic Tablets. In *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W.G.E. Watson and N. Wyatt, 46-57. Leiden: Brill.

Podany, A. H. 2010. *Brotherhood of Kings: How International Relations Shaped the Ancient Near East*. New York: Oxford University Press.

Porada, E. 1981. The Cylinder Seals Found at Thebes in Boeotia. *Archiv für Orientforschung* 28:1-70, 77.

Porada, E. 1992. Sidelights on Life in the 13th and 12th Centuries B.C. in Assyria. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 182-87. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Potts, D. T. 1999. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pritchard, J. B., ed. 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Pulak, C. 1988. The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign. *American Journal of* Archaeology 92: 1–37.

Pulak, C. 1998. The Uluburun Shipwreck: An Overview. *International Journal of Nautical Archaeology* 27/3: 188-224.

Pulak, C. 1999. Shipwreck! Recovering 3,000-Year-Old Cargo. *Archaeology* Odyssey 2/4: 18-29, 59.

Pulak, C. 2005. Who Were the Mycenaeans Aboard the Uluburun Ship? In *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, ed. R. Laffineur and E. Greco, 295-310. Aegaeum 25. Liège: Université de Liège.

Raban, A., and R. R. Stieglitz. 1991. The Sea Peoples and Their Contributions to Civilization. *Biblical Archaeology Review* 17/6: 35-42, 92-93.

Redford, D. B. 1967. *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt: Seven Studies.* Toronto: University of Toronto Press.

Redford, D. B. 1992. Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Redford, D. B. 1997. Textual Sources for the Hyksos Period. In *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*, ed. E. Oren, 1-44. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Redford, D. B. 2006. The Northern Wars of Thutmose III. In *Thutmose III: A New* Biography, ed. E. H. Cline and D. O'Connor, 325-41. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Redford, S. 2002. *The Harem Conspiracy: The Murder of Ramesses III.* DeKalb: Northern Illinois University Press.

Reeves, N. 1990. *The Complete Tutankhamun.* London: Thames and Hudson.

Rehak, P. 1998. Aegean Natives in the Theban Tomb Paintings: The Keftiu Revisited. In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, 39-49. Aegaeum 18. Liège: Université de Liège.

Renfrew, C. 1979. Systems Collapse as Social Transformation. In *Transformations, Mathematical Approaches to Culture Change*, ed. C. Renfrew and K. L. Cooke, 481-506. New York: Academic Press.

Richter, T. 2005. Qatna in the Late Bronze Age: Preliminary Remarks. In *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, vol. 15*, ed. D. L. Owen and G. Wilhelm, 109-26. Bethesda, MD: CDL Press.

Richter, T., and S. Lange. 2012. *Das Archiv des Idadda: Die Keilschrifttexte aus den deutsch-syrischen Ausgrabungen 2001-2003 im Königspalast von Qatna.* Qatna-Studien. Ergebnisse der Ausgrabungen 3. Wiesbaden: Harrassowitz.

Robbins, M. 2003. *Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt, and the Peoples of the Sea.* San Jose, CA: Authors Choice Press.

Roberts, R. G. 2008. *The Sea Peoples and Egypt*. Ph.D. Dissertation, University of Oxford.

Roberts, R. G. 2009. Identity, Choice, and the Year 8 Reliefs of Ramesses III at Medinet Habu. In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, ed. C. Bachhuber and R. G. Roberts, 60-68. Oxford: Oxbow Books.

Roehrig, C., ed. 2005. *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, 75-81. New Haven: Yale University Press.

Rohling, E. J., A. Hayes, P. A. Mayewski, and M. Kucera. 2009. Holocene Climate Variability in the Eastern Mediterranean, and the End of the Bronze Age. In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, ed. C. Bachhuber and R. G. Roberts, 2-5. Oxford: Oxbow Books.

Roth, A. M. 2005. Hatshepsut's Mortuary Temple at Deir el-Bahri. In *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, ed. C. Roehrig, 147-51. New Haven: Yale University Press.

Routledge, B., and K. McGeough. 2009. Just What Collapsed? A Network Perspective on 'Palatial' and 'Private' Trade at Ugarit. In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, ed. C. Bachhuber and R. G. Roberts, 22-29. Oxford: Oxbow Books.

Rubalcaba, J., and E. H. Cline. 2011. *Digging for Troy: From Homer to Hisarlik*. Watertown, MA: Charlesbridge.

Rutter, J. B. 1992. Cultural Novelties in the Post-Palatial Aegean: Indices of Vitality or Decline? In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 61-78. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Ryan, D. P. 2010. *Beneath the Sands of Egypt: Adventures of an Unconventional Archaeologist*. New York: HarperCollins Publishers.

Sandars, N. K. 1985. *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean*. Revised Edition. London: Thames and Hudson.

Schaeffer, C.F.A. 1948. *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale*. London: Oxford University Press.

Schaeffer, C.F.A. 1962. *Ugaritica* 4. Mission de Ras Shamra 15. Paris: Geuthner.

Schaeffer, C.F.A. 1968. Commentaires sur les lettres et documents trouves dans les bibliotheques privees d'Ugarit. In Ugaritica 5, 607-768. Paris: Geuthner.

Schliemann, H. 1878. *Mycenae*. Leipzig: F. A. Brockhaus.

Schulman, A. R. 1979. Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom. *Journal of Near Eastern Studies* 38: 177-93.

Schulman, A. R. 1988. Hittites, Helmets and Amarna: Akhenaten's First Hittite War. In *The Akhenaten Temple Project*, vol. 2, *Rwd-Mnw, Foreigners*

and Inscriptions, ed. D. B. Redford, 54-79. Toronto: Akhenaten Temple Project.

Schwartz, G. M., and J. J. Nichols. 2006. *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*. Tucson: University of Arizona Press.

Seeher, J. 2001. Die Zerstorung der Stadt Hattusa. In *Akten IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*, ed. G. Wilhelm, 623-34. Wiesbaden: Harrassowitz.

Sharon, I., and A. Gilboa. 2013. The SKL Town: Dor in the Early Iron Age. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 393-468. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Shelmerdine, C. W. 1998a. Where Do We Go from Here? And How Can the Linear B Tablets Help Us Get There? In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, 291-99. Aegaeum 18. Liège: Université de Liège.

Shelmerdine, C. W. 1998b. The Palace and Its Operations. In *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, ed. J. L. Davis, 81-96. Austin: University of Texas Press.

Shelmerdine, C. W. 1999. Pylian Polemics: the Latest Evidence on Military Matters. In *Polemos: Le contexte en Égée à l'âge du Bronze. Actes la 7e Rencontre égéenne internationale (Liège 1998)*, ed. R. Laffineur, 403-8. Aegaeum 19. Liège: Université de Liège.

Shelmerdine, C. W. 2001. The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland. In *Aegean Prehistory: A Review*, ed. T. Cullen, 329-82. Boston: Archaeological Institute of America.

Shelmerdine, C. W., ed. 2008. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sherratt, S. 1998. "Sea Peoples" and the Economic Structure of the Late Second Millennium in the Eastern Mediterranean. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 292-313. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Sherratt, S. 2003. The Mediterranean Economy: "Globalization" at the End of the Second Millennium B.C.E. In *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina. Proceedings of the Centennial Symposium W. F. Albright Institute of Archaeological Research and American Schools of Oriental Research, Jerusalem, May 29-31, 2000*, ed. W. G. Dever and S. Gitin, 37-54. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Sherratt, S. 2013. The Ceramic Phenomenon of the "Sea Peoples": An Overview. In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, ed. A. E. Killebrew and G. Lehmann, 619-44. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Shrimpton, G. 1987. Regional Drought and the Economic Decline of Mycenae. *Echos du monde classique* 31: 133-77.

Silberman, N. A. 1998. The Sea Peoples, the Victorians, and Us: Modern Social Ideology and Changing Archaeological Interpretations of the Late Bronze Age Collapse. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 268-75. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Singer, I. 1999. A Political History of Ugarit. In *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W.G.E. Watson and N. Wyatt, 603-733. Leiden: Brill.

Singer, I. 2000. New Evidence on the End of the Hittite Empire. In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 21-33. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Singer, I. 2001. The Fate of Hattusa during the Period of Tarhuntassa's Supremacy. In *Kulturgeschichten: altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, 395-403. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.

Singer, I. 2002. *Hittite Prayers*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Singer, I. 2006. Ships Bound for Lukka: A New Interpretation of the Companion Letters RS 94.2530 and RS 94.2523. *Altorientalische Forschungen* 33: 242–62.

Singer, I. 2012. The Philistines in the North and the Kingdom of Taita. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 451-72. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Smith, P. 2004. Skeletal Remains from Level VI. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 2504-7. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Snape, S. R. 2012. The Legacy of Ramesses III and the Libyan Ascendancy. In *Ramesses III: The Life and Times of Egypt's Last Hero*, ed. E. H. Cline and D. O'Connor, 404-41. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Sørensen, A. H. 2009. Approaching Levantine Shores. Aspects of Cretan Contacts with Western Asia during the MM-LM I Periods. In *Proceedings of the Danish Institute at Athens 6*, ed. E. Hallager and S. Riisager, 9-55. Athens: Danish Institute at Athens.

Sourouzian, H. 2004. Beyond Memnon: Buried for More Than 3,300 Years, Remnants of Amenhotep III's Extraordinary Mortuary Temple at Kom el-Hettan Rise from beneath the Earth. *ICON* magazine, Summer 2004, 10-17.

Sourouzian, H., R. Stadelmann, N. Hampikian, M. Seco Alvarez, I. Noureddine, M. Elesawy, M. A. Lopez Marcos, and C. Perzlmeier. 2006. Three Seasons of Work at the Temple of Amenhotep III at Kom El Hettan. Part

III: Works in the Dewatered Area of the Peristyle Court and the Hypostyle Hall. *Annales du Service des antiquités de l'Egypte* 80: 401-88.

Stager, L. E. 1995. The Impact of the Sea Peoples in Canaan. In *The Archaeology of Society in the Holy Land*, ed. T. E. Levy, 332-48. London: Leicester University Press.

Steel, L. 2004. *Cyprus before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Gerald Duckworth & Co.

Steel, L. 2013. *Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean*. New York: Routledge.

Stern, E. 1994. *Dor, Ruler of the Seas: Twelve Years of Excavations at the Israelite-Phoenician Harbor Town on the Carmel Coast*. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Stern, E. 1998. The Relations between the Sea Peoples and the Phoenicians in the Twelfth and Eleventh Centuries BCE. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 345-52. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Stern, E. 2000. The Settlement of the Sea Peoples in Northern Israel. In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 197-212. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Stern, E. 2012. Archaeological Remains of the Northern Sea People along the Sharon and Carmel Coasts and the Acco and Jezreel Valleys. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 473-507. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Stiros, S. C., and R. E. Jones, eds. 1996. *Archaeoseismology*. Fitch Laboratory Occasional Paper no. 7. Athens: British School at Athens.

Stockhammer, P. W. 2013. From Hybridity to Entanglement, from Essentialism to Practice. *Archaeological Review from Cambridge* 28/1: 11-28.

Strange, J. 1980. *Caphtor/Keftiu*. Leiden: E. J. Brill.

Strauss, B. 2006. *The Trojan War: A New History*. New York : Simon & Schuster.

Strobel, K. 2013. Qadesh, Sea Peoples, and Anatolian-Levantine Interactions. *In Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010*, ed. K. A. Yener, 501-38. Leuven: Peeters.

Tainter, J. A. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Taylour, W. D. 1969. Mycenae, 1968. *Antiquity* 43: 91-97.

Troy, L. 2006. Religion and Cult during the Time of Thutmose III. In *Thutmose III: A New Biography*, ed. E. H. Cline and D. O'Connor, 123-82. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Trumpler, C. 2001. *Agatha Christie and Archaeology*. London: British Museum Press.

Tsountas, C., and J. I. Manatt. 1897. *The Mycenaean Age*. London: Macmillan and Co.

Tyldesley, J. 1998. *Hatchepsut: The Female Pharaoh*. London: Penguin Books.

Uberoi, J. P. Singh. 1962. *Politics of the Kula Ring*. Manchester: Manchester University Press.

Unal, A., A. Ertekin, and I. Ediz. 1991. The Hittite Sword from Bogazkoy-Hattusa, Found 1991, and Its Akkadian Inscription. *Muze* 4: 46-52.

Ussishkin, D. 1987. Lachish: Key to the Israelite Conquest of Canaan? *Biblical Archaeology Review* 13/1: 18-39.

Ussishkin, D. 1995. The Destruction of Megiddo at the End of the Late Bronze Age and Its Historical Significance. In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, 197-219. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Ussishkin, D. 2004a. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Ussishkin, D. 2004b. A Synopsis of the Stratigraphical, Chronological and Historical Issues. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 50-119. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Ussishkin, D. 2004c. Area P: The Level VI Temple. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 215-81. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Ussishkin, D. 2004d. A Cache of Bronze Artefacts from Level VI. In *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, ed. D. Ussishkin, 1584-88. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Vagnetti, L. 2000. Western Mediterranean Overview: Peninsular Italy, Sicily and Sardinia at the Time of the Sea Peoples. In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, ed. E. D. Oren, 305-26. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Van De Mieroop, Marc. 2007. *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*. 2nd Edition. Malden, MA: Blackwell Publishing.

van Soldt, W. 1991. *Studies in the Akkadian of Ugarit: Dating and Grammar*. Neukirchen: Neukirchener Verlag.

van Soldt, W. 1999. The Written Sources: 1. The Syllabic Akkadian Texts. In *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W.G.E. Watson and N. Wyatt, 28-45. Leiden: Brill.

Vansteenhuyse, K. 2010. The Bronze to Iron Age Transition at Tell Tweini (Syria). In *Societies in Transition: Evolutionary Processes in the Northern Levant between Late Bronze Age II and Early Iron Age. Papers Presented on the Occasion of the 20th Anniversary of the New Excavations*

in Tell Afis. Bologna, 15th November 2007, ed. F. Venturi, 39-52. Bologna: Clueb.

Voskos, I., and A. B. Knapp. 2008. Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization, or Continuity and Hybridization? *American Journal of Archaeology* 112: 659-84.

Wachsmann, S. 1987. *Aegeans in the Theban Tombs*. Orientalia Lovaniensia Analecta 20. Leuven: Uitgeverij Peeters.

Wachsmann, S. 1998. *Seagoing Ships & Seamanship in the Bronze Age Levant*. College Station: Texas A&M University Press.

Wallace, S. 2010. *Ancient Crete. From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ward, W. A., and M. S. Joukowsky, eds. 1992. *The Crisis Years: The 12th century B.C. from beyond the Danube to the Tigris*. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Wardle, K. A., J. Crouwel, and E. French. 1973. A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from within the Citadel at Mycenae: 'The Causeway Deposit.' *Annual of the British School at Athens* 68: 297-348.

Weinstein, J. 1989. The Gold Scarab of Nefertiti from Ulu Burun: Its Implications for Egyptian History and Egyptian-Aegean Relations. *American Journal of Archaeology* 93: 17-29.

Weinstein, J. 1992. The Collapse of the Egyptian Empire in the Southern Levant. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 142-50. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Weiss, H. 2012. Quantifying Collapse: The Late Third Millennium BC. In *Seven Generations since the Fall of Akkad*, ed. H. Weiss, vii-24. Wiesbaden: Harrassowitz.

Wente, E. F. 2003a. The Quarrel of Apophis and Seknenre. In *The Literature of Ancient Egypt*, ed. W. K. Simpson, 69-71. New Haven: Yale University Press.

Wente, E. F. 2003b. The Report of Wenamun. In *The Literature of Ancient Egypt*, ed. W. K. Simpson, 116-24. New Haven: Yale University Press.

Wilson, J. 1969. The War against the Peoples of the Sea. In *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd Edition with Supplement, ed. J. Pritchard, 262-63. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Wood, M. 1996. *In Search of the Trojan War*. 2nd Edition. Berkeley: University of California Press.

Yakar, J. 2003. Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia. In *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop, Istanbul, November 8-9, 2002*, ed. B. Fischer, H. Genz, E. Jean, and K. Köroğlu, 11-19. Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Yalçın, S. 2013. A Re-evaluation of the Late Bronze to Early Iron Age Transitional Period: Stratigraphic Sequence and Plain Ware of Tarsus-Gozlukule. In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010*, ed. K. A. Yener, 195-211. Leuven: Peeters.

Yasur-Landau, A. 2003a. One If by Sea . . . Two If by Land: How Did the Philistines Get to Canaan? Two: By Land-the Trek through Anatolia Followed a Well-Trod Route. *Biblical Archaeology Review* 29/2: 34-39, 66-67.

Yasur-Landau, A. 2003b. The Many Faces of Colonization: 12th Century Aegean Settlements in Cyprus and the Levant. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3/1: 45-54.

Yasur-Landau, A. 2003c. Why Can't We Find the Origin of the Philistines? In Search of the Source of a Peripheral Aegean Culture. In *The 2nd International Interdisciplinary Colloquium: The Periphery of the Mycenaean World. 26-30 September, Lamia 1999*, ed. N. Kyparissi-Apostolika and M. Papakonstantinou, 578-98. Athens: Ministry of Culture.

Yasur-Landau, A. 2003d. The Absolute Chronology of the Late Helladic IIIC Period: A View from the Levant. In *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, ed. S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil, 235-44. Vienna: Verlag der *Öster*reichischen Akademie der Wissenschaften.

Yasur-Landau, A. 2007. Let's Do the Time Warp Again: Migration Processes and the Absolute Chronology of the Philistine Settlement. In *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III, Proceedings of the SCIEM 2000-2nd Euro-Conference, Vienna, 28th of May-1st of June 2003*, ed. M. Bietak and E. Czerny, 610-17. Vienna: Verlag der *Öster*reichischen Akademie der Wissenschaften.

Yasur-Landau, A. 2010a. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yasur-Landau, A. 2010b. On Birds and Dragons: A Note on the Sea Peoples and Mycenaean

Ships. In *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honor of Itamar Singer*, ed. Y. Cohen, A. Gilan, and J. L. Miller, 399-410. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Yasur-Landau, A. 2012a. The Role of the Canaanite Population in the Aegean Migration to the Southern Levant in the Late Second Millennium BCE. In *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, ed. J. Maran and P. W. Stockhammer, 191-97. Oxford: Oxbow Books.

Yasur-Landau, A. 2012b. Chariots, Spears and Wagons: Anatolian and Aegean Elements in the Medinet Habu Land Battle Relief. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 549-67. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

Yener, K. A. 2013a. New Excavations at Alalakh: the 14th-12th Centuries BC. In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies*, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010, ed. K.A. Yener, 11-35. Leuven: Peeters.

Yener, K. A. 2013b. Recent Excavations at Alalakh: Throne Embellishments in Middle Bronze Age Level VII. In *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, ed. J. Aruz, S. B. Graff, and Y. Rakic, 142-53. New York: Metropolitan Museum of Art.

Yoffee, N., and G. L. Cowgill, eds. 1988. *The Collapse of Ancient States and Civilization.* Tucson: University of Arizona.

Yon, M. 1992. The End of the Kingdom of Ugarit. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 111-22. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Yon, M. 2003. The Foreign Relations of Ugarit. In *Sea Routes . . . : Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in September 29th-October 2nd 2002*, ed. N. Chr. Stampolidis and V. Karageorghis, 41-51. Athens: University of Crete and the A. G. Leventis Foundation.

Yon, M. 2006. *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Yon, M., and D. Arnaud. 2001. *Études Ougaritiques I: Travaux 1985-1995.* Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Yon, M., M. Sznycer, and P. Bordreuil. 1955. *Le Pays d'Ougarit autour de 1200 av. J.-C.: Historie et archéologie. Actes du Colloque International; Paris, 28 juin-1er juillet 1993.* Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Zaccagnini, C. 1983. Patterns of Mobility among Ancient Near Eastern Craftsmen. *Journal of Near Eastern Studies* 42: 250-54.

Zeiger, A. 2012. 3,000-Year-Old Wheat Traces Said to Support Biblical Account of Israelite Conquest; Archaeologist Amnon Ben-Tor Claims Find at Tel Hazor Is a Remnant of Joshua's Military Campaign in 13th Century BCE. *Times of Israel*, July 23, 2012, http://www.timesofisrael.com/3000-year-old-wheat-corroborates-biblical-narrative-archaeologist-claims/ (last accessed August 6, 2012).

Zertal, A. 2002. Philistine Kin Found in Early Israel. *Biblical Archaeology Review* 28/3: 18-31, 60-61.

Zettler, R. L. 1992. 12th Century B.C. Babylonia: Continuity and Change. In *The Crisis Years: The 12th Century B.C.*, ed. W. A. Ward and M. S. Joukowsky, 174-81. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Zink, A. R., et al. 2012. Revisiting the Harem Conspiracy and Death of Ramesses III: Anthropological, Forensic, Radiological, and Genetic Study. *British Medical Journal* 345 (2012): 345:e8268, http://www.bmj.com/content/345/bmj.e8268 (last accessed August 25, 2013).

Zivie, A. 1987. *The Lost Tombs of Saqqara.* Cairo: American University in Cairo Press.

Zuckerman, S. 2006. Where Is the Hazor Archive Buried? *Biblical Archaeology Review* 32/2 (2006): 28-37.

Zuckerman, S. 2007a. Anatomy of a Destruction: Crisis Architecture, Termination Rituals and the Fall of Canaanite Hazor. *Journal of Mediterranean Archaeology* 20/1: 3-32.

Zuckerman, S. 2007b. Dating the Destruction of Canaanite Hazor without Mycenaean Pottery? In *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III, Proceedings of the SCIEM 2000-2nd EuroConference, Vienna, 28th of May-1st of June 2003*, ed. M. Bietak and E. Czerny, 621-29. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Zuckerman, S. 2009. The Last Days of a Canaanite Kingdom: A View from Hazor. In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, ed. C. Bachhuber and R. G. Roberts, 100-107. Oxford: Oxbow Books.

Zuckerman, S. 2010. "The City, Its Gods Will Return There . . .": Toward an Alternative Interpretation of Hazor's Acropolis in the Late Bronze Age. *Journal of Near Eastern Studies* 69/2: 163-78.

Zwickel, W. 2012. The Change from Egyptian to Philistine Hegemony in South-Western Palestine during the Time of Ramesses III or IV. In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, ed. G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 595-601. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.

DİZİN

A
abanoz 67, 93, 130, 184
Abdi-Heba 66
Abidos 97
Adad-nirari (I.) 116, 220
Afganistan xv, 94
Agamemnon 48, 49, 52, 103
ağlar 29, 202, 207, 208, 214
Ahhiyava 17, 41, 47, 48, 50, 51, 83, 101, 102, 118, 119, 129, 223
Ahit Sandığı 108
Ahmose (kraliçe) 16, 23, 33, 219, 220, 222
ahşap 29, 88, 94, 95, 113, 157
Akad 24, 150
Akadlar 216
Akalar 10, 52
Akdeniz x, xiii, 1, 5, 11, 13, 14, 15, 19, 20, 23, 24, 29, 53, 62, 63, 66, 74, 75, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 104, 105, 106, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 137, 138, 150, 161, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 192, 193, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 217
Akhenaton 5, 16, 28, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 81, 83, 86, 94, 101, 108, 125, 214, 219, 222, 223
Akhetaten 65, 77
Akhilleus 49, 51, 52, 55
akın 2, 9, 10, 11, 138, 144, 148, 151, 152, 162
Akko 133, 138, 174, 179
Akko Vadisi 194
Alacahöyük 153
Alalah (ayrıca bkz. Tell Atçana) 19, 74, 83, 151
Alaşiya 3, 4, 17, 36, 75, 106, 120, 127, 130, 163, 191
Alaşiya valisi 69, 163, 191
Albright, William F. 6, 146
Alişar 153
Allenby, Sir Edmund 38
altın 12, 25, 29, 40, 48, 67, 71, 72, 73, 76, 80, 93, 94, 100, 106, 120, 126, 157, 184, 187
Altın Çağ 53, 217
Amarna (ayrıca bkz. Tell el-Amarna) x, 28, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 91, 108, 113, 116, 125, 214, 220, 221, 223
Amarna Devrimi 65
Amarna Mektupları 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 125
Ambargo xiii, 88, 118, 202
Amenemope'nin Bilgeliği 194
Amenhotep (III.) x, xvi, 4, 5, 16, 29, 35, 40, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 80, 81, 82, 84, 88, 101, 108, 125, 214, 220, 221, 223
Amerika Birleşik Devletleri 66, 175
Ammistamru (I.) 16, 125, 220
Ammistamru (II.) 16, 96, 127, 130, 221, 223
Ammurapi 16, 125, 129, 130, 131, 134, 177, 178, 191, 219
Amnisos 60
Amon Tapınağı 32, 37, 99

Amurru 3, 4, 16, 68, 98, 117, 125, 137, 223
Anadolu 1, 4, 26, 32, 36, 39, 41, 42, 43, 46, 48, 51, 52, 53, 68, 70, 74, 81, 83, 87, 88, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 106, 118, 119, 120, 121, 129, 151, 152, 153, 154, 174, 177, 178, 191, 192, 194, 196, 197, 204, 206, 214, 215, 220, 222, 223
Ankara 4, 41
Ankhesenamen 45, 81, 86, 219
Antik Mısır Çılgınlığı (Egyptomania) 78
Aper-El 108
Apophis 16, 21, 22, 219
Aramiler 217
Arap Baharı xiv
Argolis 121, 155, 159, 160
Armageddon 7, 37, 138
Artzy, Michal 5, 189, 195
Arzava 3, 4, 16, 70, 81, 192, 223
Ashur-uballit (I.) 75, 116, 220, 221
Aslan Kapısı 48, 105
Assuva 16, 17, 36, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 51, 52, 102, 220, 222
Assuva Ayaklanması 41, 51, 52
Åström, Paul 164
Asur 16, 40, 43, 66, 69, 75, 76, 87, 101, 116, 117, 118, 125, 128, 199, 220
Asurlular 39, 40, 54, 76, 87, 116, 211, 215
Asyalılar x, 21, 22
Aşağı Mısır 19, 22
Aşdod 147, 194, 195, 197
Aşkelon 111, 147, 148, 194, 195, 197
Aten 219
Atina 26, 157, 184
Atreus Hazine Binası 174
Attika 156
Avaris (ayrıca bkz. Tell ed-Dab'a) 11, 19, 21, 22, 23
Avrupa xiv, 39, 44, 66, 175, 197, 210
Ay 16, 75, 86, 219
ayaklanma 37, 41, 42, 46, 47, 51, 52, 53, 172, 182, 183, 184, 202, 204, 207
Aydınlanma xvi

B

Baal 125, 130
Babil 16, 25, 45, 66, 67, 72, 76, 77, 81, 83, 87, 101, 116, 117, 118, 149, 150, 219, 220, 221, 222, 223
Babilliler 56, 60, 76, 87, 211
baharat 29, 90, 93, 106, 107
Bass, George 89, 90, 91, 92, 93, 94, 121
bedeli ağır galibiyet 11
Bell, Carol xv, xvii, 107, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 134, 172, 173, 184, 185, 189, 195, 205, 206, 207, 208, 209
Bellerophontes 52
Benî Hasan x, 20, 21
Ben-Tor, Amnon 111, 113, 114, 183
Berbati 155, 156
Bet Şean 138, 145
Bey 134
Beyrut 125, 126, 128, 187
Bethel 113, 133
Biblos 168
Bietak, Manfred 19, 20, 23, 53, 74
Biga Çayı 192
Biridiya 66
Bittel, Kurt 44, 151, 152, 153
Blegen, Carl 49, 50, 103, 104, 154, 156, 157
Böotya 60, 117, 155, 156
Borchardt, Ludwig 77
Braudel, Fernand xv, xvi
Brauron 156
Breasted, James Henry 6, 7, 8, 9, 10, 38
Britanya Müzesi 66
Burna-Buriaş (II.) 16, 67, 72, 76, 221
Büyük İskender 192
Büyük Suriye Savaşı 83
Büyük Yeşil 19

C-Ç

cam 61, 90, 93, 95, 113, 184
Çanakkale Boğazı 45, 192
Carmel Burnu 194
Carnarvon kontu 78
Carpenter, Rhys 176, 179, 182, 184

Carter, Howard 78, 79, 80
Caubet, Annie 96, 124, 131, 135, 136, 168, 193
Champollion, Jean-François 5, 110
Chicago Üniversitesi xvii, 3, 6, 7, 66, 139, 140, 142, 151, 152
Christie, Agatha xvi
Çöküş xiv, 171, 203, 205, 213

D
Dab'a (ayrıca bkz. Tell ed-Dab'a) 19, 53, 74
Danaolar 5
Danunalar 1, 3, 5, 10, 194
Dark, Ken 207, 208
David, King xvii, xviii, 139, 143, 179, 202
Davis, Jack 157, 172, 213
Deir Alla 138
Deir el-Bahari 34, 35, 166
Demir Çağı 141, 176, 180, 181, 184, 188, 189, 194, 197, 205, 209, 211, 213, 215
Denizin Ortasındaki Adalar 30
Deniz Kavimleri x, 1, 2, 3, 10, 11, 13, 14, 15, 114, 117, 136, 137, 141, 146, 147, 149, 151, 153, 155, 161, 163, 169, 171, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 212
deprem xiv, 15, 26, 50, 55, 104, 131, 146, 147, 154, 158, 160, 163, 165, 172, 173, 174, 182, 184, 198, 200, 202, 204, 205, 207, 209, 214, 217
Dever, William 137, 138, 148, 195, 200, 216
Diamond, Jared xiv, 200, 207, 215
Dicle 23
Diodorus Siculus 110
Doğu Akdeniz x, 1, 5, 13, 14, 20, 23, 63, 66, 74, 75, 89, 91, 92, 95, 104, 105, 106, 117, 119, 122, 123, 138, 150, 161, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 192, 195, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 217
Doğu Asya xiv
Dördüncü Hanedan 20
Dor istilası 184
Dorlar 184
Dörpfeld, Wilhelm 103, 104
Dothan, Trude 1, 3, 6, 137, 138, 148, 149, 195
Drake, Brandon 176, 179, 180, 181, 182, 200, 202
Drews, Robert 6, 13, 15, 134, 135, 136, 137, 138, 151, 153, 161, 163, 171, 173, 174, 176, 179, 184, 200, 201, 203
Dünya Savaşı (I.) 38, 45
Dünya Savaşı (II.) 49

E
Ebu Hawam 90
Ebu Simbel 97
Ege ix, x, xiii, xv, 1, 4, 5, 12, 13, 19, 20, 23, 25, 28, 30, 31, 33, 51, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 95, 102, 104, 105, 107, 112, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 137, 144, 156, 162, 163, 164, 165, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 183, 184, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 221, 222
Ege Listesi x, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 88
Ege tarzı seramik 194
Ekron 147, 148, 194, 195, 197
Eksodos 108, 109
Ekveş 10
El 108, 125, 184
Elam 16, 116, 149, 150, 223
Elamlılar 117
elçi heyeti 30, 64, 88
elçi(ler) 63, 67, 68, 71, 73, 74, 84, 85, 100, 130
el-Uksur 19, 56, 97, 111
Emar 128, 131, 135, 178
Enkomi 161, 162, 163, 174
epik şiirler 102
Eritre 35

Erkek E 167
Erken Demir Çağı 181, 197, 213
Erken Tunç Çağı 62, 179
Eshuwara 186, 191
Eski Krallık 20, 45, 200
Etiyopya 35
Etrüskler 11
Eutresis 156
Evans, Sir Arthur 26, 27, 28, 50

F
felaket xvi, xv, 13, 15, 34, 153, 154, 155, 156, 160, 162, 171, 172, 184, 198, 199, 201, 203, 204, 205, 209, 211, 213, 214
Fenike 35, 124, 126, 195
Fenikeliler 215, 216, 217
Ferdinand, Arşidük 86
fil dişi x, 29, 36, 92, 93, 95, 106, 140, 141, 142, 160, 184
Filistinliler 215
Filistler 1, 3, 5, 6, 8
Finkelstein, Israel xvii, 6, 139, 140, 141, 182, 195, 196, 210
Fırat 23, 24, 39, 40, 131
French, Elizabeth 158, 159

G
Gat 6, 147
Gaugamela 192
Gazze 147, 194
Geç Helladik 50
Geç Tunç Çağı x, xii, xiii, xiv, xv, xvi, xviii, 12, 15, 17, 26, 29, 33, 45, 50, 51, 54, 74, 75, 76, 78, 91, 107, 108, 113, 115, 117, 118, 123, 136, 137, 147, 148, 149, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217
Gelibolu 45
Gelidonya Burnu 90, 121, 122
Genç Tuthaliya 82
Genseric 212
Gezer 111
Gibala 136, 180, 193
Gibbon, Edward xiv
Girit 5, 17, 19, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 49, 50, 53, 59, 60, 61, 63, 64, 87, 91, 95, 96, 97, 99, 107, 126, 164, 221, 223
Girne 93
Gize 20
Gılgamış Destanı 74
Gonia 155
Gümüş 99
Gümüş Anlaşma 99
Güney Arşivi 134, 185
Güneydoğu Avrupa 197
Güney Pasifik 73

H
Haçlı Seferleri 13
Hala Sultan Tekkesi 164, 165, 180
Halikarnas 106
Hammurabi 16, 25, 45, 150, 219, 220, 224
Hamursuz Bayramı 109
Hanigalbat 39, 76
Hanutti 83, 222
Harem Komplosu 166
Hatşepsut 16, 23, 26, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 53, 54, 59, 61, 78, 166, 211, 219, 220, 221
Hatti 3, 4, 12, 67, 82, 96, 100, 111, 128, 151, 177
Hattuşa xv, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 51, 85, 100, 101, 108, 115, 120, 151, 152, 153, 174, 191, 199, 214, 220, 222
Hattuşili (I.) 16, 44, 220
Hattuşili (III.) 16, 101, 119, 221
Hazor 111, 113, 114, 141, 147, 182, 183
Hektor 52
Helen 28, 52, 86, 103
Heliopolis 9
Herakles 52
Herodot 184
Hesiodos 74
Hiksoslar 11, 20, 21, 23, 53
Hint-Avrupa 39, 44

Hisarlık 48, 103
Hitit İmparatorluğu 42, 43, 45, 97, 104, 120, 176
Hititler 2, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 53, 54, 56, 60, 68, 76, 81, 87, 97, 98, 99, 100, 101, 116, 117, 118, 119, 125, 152, 153, 162, 163, 177, 206, 211, 212, 215
Hiyava 17, 50, 129
Hoffner, Harry, Jr 44, 120, 128, 134, 152, 177, 178, 191
Homeros 5, 10, 42, 51, 52, 55, 74, 95, 101, 102, 103, 104, 154, 155, 200
Hurri 39, 106
Hurru 111

I-İ
Iakovidis, Spyros 158, 159
Ibnadushu 191
İbraniler 42
iç isyan (ayrıca bkz. ayaklanma) xiii, 114, 182
İdadda 83, 222
İlios 46
İlyada 51, 52, 55, 74, 101, 154, 155
İncil 5, 6, 7, 9, 37, 42, 43, 111, 138, 147, 196
İndus Vadisi 200
İngiliz İmparatorluğu 43
İngiltere 43, 66, 79, 80
Institute of Nautical Archaeology (Deniz Arkeolojisi Enstitüsü - INA) 89
Irak xiii, xv, 4, 25, 29, 95
İran xiii, 6, 101, 116, 149, 223
İria 121, 155
İria Burnu 121
İsrail xii, xiii, 1, 7, 9, 19, 20, 23, 29, 43, 74, 90, 111, 138, 143, 173, 181, 194, 195
İsrail Dikilitaşı
İsrailoğulları 42, 43, 108, 111, 113, 114, 115, 141, 146, 183, 215, 216, 217
İssos 192
Isy 17, 36, 40
İtalya xiii, 1, 11, 93, 137, 175, 212

J
Japonya xiv
Jezreel Vadisi 138
Johnson, Neil 205, 206, 207
Jübile 30
Jung, Reinhard xvii, 137, 161, 164, 172

K
Kabri (ayrıca bkz. Tel Kabri) 19, 74
Kadaşman-Enlil (I.) 16, 70, 71, 220
Kadeş Muharebesi 32, 97, 98, 99, 101, 152, 221
Kaftar 17, 25
Kahire Sütunu 9
Kalavasos-Ayios Dhimitrios 161
Kamose 16, 19, 22, 23, 220, 222
Kandiye (Heraklion) 26
Kaniewski, David 131, 134, 136, 165, 172, 177, 178, 179, 180, 181, 193, 202
Kantor, Helene 53, 140
Kaptaru 17, 25
Karageorghis, Vassos 161, 162, 163, 164, 165
Karanlık Çağ 199, 216
Karaoğlan 153, 174
Karkamış'ın Hititli kral naibi 3, 4, 40, 100, 125, 127, 128, 186
Karmaşıklık 205, 206
Karmaşıklık bilimi 205
Karmaşıklık teorisi 205
Karnak 9, 32, 37, 97, 99
Kassitler 45, 54, 60, 87
Kaşkalar 152, 153
Kaştiliaş (IV.) 16
Katna (bkz. Tell el-Mişrife) 19, 74, 83, 222
Katsamba 28
Katsingri 155
Keftiu 17, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 57, 59, 60
Kelu-Hepa 67, 69
Kenan ii, xiii, 1, 9, 17, 19, 20, 23, 29, 32, 38, 42, 43, 60, 63, 66, 74, 87, 90, 91, 93, 95, 97, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 115, 121, 124, 138, 139, 140, 143, 147, 148, 149, 182, 183, 195, 196, 197, 198, 200, 215, 216

Kenanlı 37, 40, 148
Kephala Tepesi 27
Khayan 16, 27, 222
Kidonya 57, 60
Kikkuli 39, 40
Kiklad Adaları 32
Kiklop duvarcılığı 105
Kilian, Klaus 160, 189
Kilikya 4, 119, 192
Kitchen, Kenneth 2, 59, 100, 137, 138, 166, 219
Kition 161, 162
Kizzuvatna 4
Kıbrıs 1, 4, 12, 13, 17, 29, 32, 36, 63, 69, 75, 76, 87, 90, 92, 93, 104, 105, 106, 119, 120, 121, 125, 126, 127, 128, 134, 144, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 174, 180, 186, 191, 195, 196, 197, 204, 212, 221, 222
Kıbrıslı(lar) 2, 54, 66, 76, 87, 105, 106, 127, 200, 203, 206, 211
Kıbrıs-Minoa 127
kıtlık 153, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 192, 204, 207, 217
Kleopatra 34
Knapp, A. Bernard 106, 164
Knidos 106
Knossos 26, 27, 28, 49, 57, 59, 60, 64, 91, 106, 107
Kom el-Hetan 55, 57, 88
Kommos 91
Korakou 155, 174
Korfmann, Manfred 154
Korint 155
Krallar Vadisi 3, 36, 56, 57, 78, 79, 97, 109, 111, 166
Krisa 155
Kudüs xiv, 110, 140, 143, 148, 183
Kukkulis 16, 40, 46, 222
Kula Halkası 73
Kültepe (Kaniş) 44
Kumarbi Efsanesi 74
kumaş 25, 67, 106, 167
kuraklık xiv, 15, 119, 153, 165, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 188, 198, 200, 204, 205, 207, 210, 214, 217
Kurigalzu (I.) 16, 70, 149, 220
Kurigalzu (II.) 16, 76, 221
Kushmeshusha 128, 222
Kutsal Topraklar 13
kuyu mezar 48, 50
Kuzey Sina 111
Kuzey Suriye 4, 12, 26, 39, 68, 81, 82, 83, 90, 95, 96, 98, 117, 119, 138, 178, 180, 185, 214, 215, 220
KV20 36
KV60 36, 37
KV11 166
Kynos 156, 174
Kythera (Çuha Adası) 57, 60

L

Lakiş 113, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 204
Lakonia 155
Lang, Mabel 156
Langgut, Dafna 182, 210
Lapis lazuli 29, 94
Larnaka 161, 164, 180
Larnaka Tuz Gölü 180
Lazkiye 136
Lefkandi 156, 174
Levant 43, 90, 127, 136, 137, 141, 163, 164, 168, 174, 187, 195, 204, 205, 213, 217
Libya xiii, xiv, 9, 10, 11
Libyalılar 10
Lidya 106
Likya 10, 52, 129, 206
Linear A 27
Linear B 27, 49
Litt, Thomas 182, 210
Liverani, Mario xiv, xvii, 24, 33, 35, 68, 70, 74, 189, 191, 201
Louvre 66, 150, 168
Lübnan 1, 20, 31, 35, 43, 92, 101, 168, 178, 195
Lukka 5, 12, 129, 206

M

Maa-*Paleokastro* 161, 164
Mackenzie, Duncan 27
Makedonlar 216
Malinowski, B. 73

Manatt, James 49
Manetho 20, 222
Maran, Joseph 105, 106, 157, 159, 160, 161, 172, 213
Mari 16, 24, 25, 26, 66, 125, 224
Maroni 161
Martin, Steve xviii, 77
maryannu 39
Maşat Höyük 153
Maspero, Gaston 14, 15
Mayalar xiv
Medinet Habu x, 3, 4, 6, 7, 8
Megiddo x, 7, 37, 38, 110, 113, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 174, 195, 222
Megiddo Muharebesi 38, 222
Memnon 55
Memnon Kolossos'ları 55
Menelaion 155, 174
Menelaos 103
Menkheperreseneb 32
Merneptah 9, 11, 16, 111, 126, 130, 137, 162, 165, 177, 178, 190, 212, 214, 222
Mersa Matruh 32
Messinya 60, 155
Mezopotamya xii, xiii, xv, 12, 23, 24, 25, 29, 45, 53, 62, 81, 93, 104, 107, 116, 117, 126, 149, 150, 179, 212, 215, 221, 222, 224
Middleton, Guy xiv, 5, 149, 152, 155, 156, 159, 161, 164, 171, 172, 174, 176, 179, 184, 189, 200, 205
Midea 155, 174
Miken x, 26, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 60, 61, 62, 63, 87, 88, 91, 94, 95, 103, 104, 105, 106, 108, 117, 119, 121, 126, 137, 140, 149, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 168, 174, 175, 176, 181, 183, 184, 189, 193, 196, 200, 208, 213, 220
Miken IIIC1b 168
Mikenler 2, 26, 27, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 86, 91, 92, 102, 104, 105, 129, 155, 161, 203, 206, 211
Milavata Mektubu 119
Milet 101, 106, 119
Minet el-Beida 123, 124, 125
Minos, Kral xviii, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 53, 60, 63, 64, 87, 94
Minoslular 24, 26, 27, 53, 54, 76, 206, 211
Minos Talassokrasisi 28
Misraim 17
Mitanni 16, 39, 40, 66, 67, 70, 76, 83, 84, 101, 116, 117, 220, 221, 223
Mitanniler 40, 54, 76, 211
Mısır xii, xiii, xiv, xvii, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 125, 126, 127, 128, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 165, 166, 167, 177, 178, 179, 182, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 203, 211, 212, 214, 219, 220, 221, 222, 223
Mısır bilimci 14, 57, 59, 79
Mısırlılar 1, 5, 6, 15, 21, 23, 25, 32, 38, 39, 40, 50, 53, 56, 65, 76, 77, 97, 99, 100, 114, 146, 165, 206, 211, 215
Moğollar xiv
Monroe, Christopher 2, 13, 93, 96, 106, 130, 171, 177, 179, 185, 187, 201, 202, 216
Mountjoy, Penelope 104, 154, 155, 156, 163, 195
Muhly, James v, 152, 163, 171, 190
Murşili (I.) 16, 44, 220
Murşili (II.) 16, 82, 84, 221
Musa 42, 108
Muvattali (II.) 16, 97, 99, 101, 221
Mykines 48

N
Nafplion 57, 60
Naharin 39
Naharina 39
Nemrut 95
Neo-Asurlular 215
Neo-Babilliler 216
Neo-Hititler 43, 215
Neşa 44
Neşalılar 44
Nestor Sarayı 172, 213
Neve, Peter 44, 152
Nichoria 156
Nil 1, 11, 19, 21, 32, 56, 111, 212
Nil Deltası 1, 11, 19, 21, 32, 212
Niqmaddu (II.) 16, 125, 127, 221, 223
Niqmaddu (III.) 16, 130, 221
Niqmepa 16, 96, 223
Nubiya 10, 30, 71, 93

O-Ö
Odoacer 212
Odisseya 55, 74
Ölü Deniz 182
On Dokuzuncu Hanedan 23, 134, 221, 222, 223
On Sekizinci Hanedan 4, 20, 23, 33, 219, 220, 221, 222, 223
On Yedinci Hanedan 222, 223
orman yangını 217
Orta Çağ 13
Orta Doğu xii, xiv, 43, 204
Orta Krallık 20, 35
Orta Tunç Çağı 148
Osmanlılar 216
Ostrogotlar 212
Ozymandias 109, 110

P
Pa-ka-na-na 17, 23
Palistin ülkesi 194
parfüm 29, 67, 94, 95, 184
Paris 66, 103
Pausanias 184
pentapolis 147, 194
Pernicka, Ernst 103
Persler 216
Peru-nefer 19, 20, 23
Petrie, Sir William Matthew Flinders 111
Phokis 155
Pilos 49, 91, 95, 106, 107, 155, 156, 157, 172, 174, 184, 213
Pithom 109, 110
Piyamaradu 101, 102
Poirot, Hercule xvi
Priamos 52, 102, 103, 104
Prosymna 155, 156
Pulak, Cemal xvii, 89, 92, 93, 94
Punt 30, 35
Pyla-Kokkinokremos 162, 164

Q
Qode 3, 4, 151

R
Rameses (kent) 109, 110
Ramesseum 97, 99, 109
Ramses (II.) 16, 97, 98, 99, 100, 109, 110, 177, 221
Ramses (III.) x, 2, 5, 6, 10, 11, 16, 80, 134, 135, 137, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 148, 151, 152, 155, 162, 166, 167, 190, 195, 196, 212, 213, 222
Ramses (VI.) 79, 140, 141, 145, 195, 196
Ramses (XI.) 168
Rapanu 127, 129, 130, 186, 188
Rapanu'nun Evi (ayrıca bkz. Rapanu) 127, 129, 130, 186
Ras Al-Bassit 135, 136
Ras İbn Hani 135, 136, 168, 193
Ras Şamra (ayrıca bkz. Ugarit; Assuva Ayaklanması; iç isyan) 123
Rekhmire x, 30, 31, 33
Renfrew, Colin 199, 200
Retenu 17, 23
Rockefeller, John D., Jr. 6, 7, 140
Rodos 32, 61, 87
Roma xi, xiv, xvi, 55, 201, 212, 214
Roma İmparatorluğu xiv, xvi, 212, 214
Romalılar xiv
Rutter, Jeremy 156

S-Ş
Samiler 20
Sanayi Devrimi xvi
Sandars, Nancy 5, 8, 11, 12, 13, 120, 126, 134, 161, 163, 171, 184, 186, 191, 198, 199, 201
Santayana, George 38
Santorini 112
şarap 24, 29, 88, 90, 105, 126
Saraybosna 87
Sardinya 175, 196
Şarkiyat Enstitüsü xvii, 3, 6, 7, 140, 142
Şattivaza 16, 84, 223
Şauşgamuva 16, 117, 118, 223
Sauştatar 16, 40, 76, 223
Sayce, A. H. 43
Schaeffer, Claude 13, 124, 127, 131, 134, 172, 173
Schliemann, Heinrich 27, 48, 49, 103, 159
Sed (festival) 30
Seeher, Jürgen 44, 153
Şekeleşler 1, 3, 5, 9, 10, 191
Senmut 30, 34
Seqenenre 16, 21, 22, 219, 223
Şerdana 10, 194
Şerdanalar 1, 8, 9, 10, 194
Seti (I.) 109
Seti (II.) 138, 166, 223
Shelley, Percy Bysshe 109, 110
Shelton, Kim xvii, 62
Sherratt, Susan xiv, xv, 148, 168, 188, 189, 190, 195, 206, 207, 215
Sicilya 1, 5, 10, 175, 196
Sidon (Sayda) 126, 128, 130
Şiirsel Kitabe 36
Şikila 190, 191
silindir mühür(ler) 29, 93, 94
Sina Dağı 108
Sinaranu 95, 96, 97, 99, 126, 221, 223
Sinda 162
Singer, Itamar 178, 185, 191
Siptah 134
Şişak (bkz. Şoşenk) 12
Soreq Mağarası 181
Şoşenk (bkz. Şişak) 12
Sourouzian, Hourig 55, 57, 59
Sparta 103
Stadelmann, Rainer 57
Stager, Larry 148, 149
Steel, Louise 140, 163, 164, 165, 168, 174
Sudan 35
Süleyman 42, 110
Şuppiluliuma (I.) 16, 45, 81, 97, 116, 120, 220, 221, 222, 223
Şuppiluliuma (II.) 16, 115, 120, 129, 130, 161, 163, 177, 191, 221
Şuppiluliuma'nın Başarıları 82, 84, 85, 86
Sur 107, 125, 126, 128, 178, 179
Suriye xii, xiii, xiv, xv, 1, 4, 12, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 32, 39, 43, 50, 68, 74, 81, 82, 83, 86, 90, 95, 96, 97, 98, 117, 119, 123, 128, 131, 135, 138, 151, 178, 180, 185, 186, 192, 194, 214, 215, 220, 223, 224
Susa 150
Şutruk-Nahunte 16, 149, 150, 223
Şuttarna (II.) 16, 70, 76, 221, 223

T
Taberiye Gölü 182
tacirler 63, 190
Tadu-Hepa 69, 70
tahıl 8, 29, 96, 119, 176, 177, 178, 179
Tanaja 17, 33, 50, 57, 59, 60
Tanrıların Doğuşu 74
Tarhuntaşşa 152, 192
Tarkhundaradu 16, 70, 223
Taruisa 46
Tausret 138, 166, 223
Tavagalava Mektubu 101, 102
Taylor, Lord William 62
Teb xv, 22, 62
Tebai, Böotya 49, 60, 117, 155, 156, 174
Tehenu 9, 11, 111
Teikhos Dymaion 155
Tel Dan 194
Tel Dor 194
Tel Kabri 74

Tell Açana (ayrıca bkz. Alalah) 151
Tell ed-Dab'a 19, 53, 74
Tell el-Amarna (ayrıca bkz. Amarna) 65
Tell el-Borg 111
Tell el-Mişrife (ayrıca bkz. Katna) 83
Tell es-Safi 6
Tell Feheriye 39
Tell Kazel 137
Tell Tweini 136, 180, 193
Tel Miqne 148
Tereşler 9, 10
Texas A&M Üniversitesi 89
Thukididis 28, 184
Thutmose (I.) 16, 33, 39, 219, 220
Thutmose (II.) 16, 34, 220, 221
Thutmose (III.) 16, 19, 20, 23, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 53, 54, 59, 61, 78, 110, 219, 221, 222
ticaret 24, 29, 33, 36, 49, 53, 66, 87, 88, 90, 91, 95, 96, 105, 121, 127, 128, 131, 146, 159, 185, 192, 202, 211, 212
ticaret ağları/bağlantıları 96, 117, 185, 187, 207, 208, 221
ticaret ambargosu (bkz. ambargo) xiii
ticaret heyeti 35, 177
ticaret ilişkileri 117, 123, 125, 205
ticaret ortaklıkları 64, 68, 69, 71
ticaret yolları 29, 50, 60, 63, 64, 74, 105, 106, 120, 131, 153, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 203, 204, 205, 207
ticari mallar 29, 36, 88
Tiryns 49, 52, 104, 105, 127, 155, 156, 159, 160, 174, 175, 184, 189
Tiye 61, 62, 223
Torino Yargı Papirüsü 166
Troas 17, 46, 102
Trobriand Adası halkı
Truva xi, 17, 27, 42, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 86, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 151, 154, 155, 156, 173, 174, 192, 200
Truvalılar 86, 103
Truva Savaşı xi, 42, 46, 48, 49, 51, 52, 86, 100, 101, 102, 103, 108, 154, 155, 200
Tsoungiza 155
Tsountas, Christos 49, 158
tüccar(lar) 20, 25, 30, 60, 61, 63, 68, 74, 91, 95, 96, 97, 118, 124, 125, 126, 129, 130, 188, 189, 190, 206, 223
Tufnell, Olga 146
Tukulti-Ninurta (I.) 16, 116, 117, 128, 220, 222
Tuna Nehri 198
tunç xv, 2, 67, 90, 92, 93, 106, 119, 126, 136, 141, 144, 145, 146, 164, 187, 201
Tunç Çağı x, xi, xii, xiii, xiv, xv, xvi, xvii, 5, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 26, 29, 33, 36, 41, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 62, 66, 74, 75, 76, 78, 87, 89, 90, 91, 101, 104, 107, 108, 113, 115, 117, 118, 123, 124, 128, 129, 136, 137, 147, 148, 149, 161, 164, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217
Tunus xiv
Türkiye xiii, 4, 10, 19, 43, 44, 45, 52, 74, 87, 89, 90, 119, 121, 151
Tuşratta xvi, 16, 67, 69, 70, 71, 83, 84, 223
Tutankhamun xii, 16, 45, 61, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 86, 219, 223
Tutankhaton 77
Tuthaliya xvi, 16, 41, 45, 46, 47, 81, 82, 115, 117, 118, 119, 120, 128, 130, 152, 162, 199, 220, 222
Tweini. Bkz. Tell Tweini 136, 180, 193, 194

U-Ü

Ugarit (ayrıca bkz. Ras Şamra) x, xii, 12, 16, 26, 50, 68, 81, 90, 95, 96, 97, 99, 106, 107, 119, 123, 124,

125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 140, 163, 168, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 204, 206, 208, 212, 213, 214, 219, 220, 221, 222, 223
Ugaritçe 124, 126, 127, 128, 134, 178
Uluburun x, 75, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 121, 122
Ura 119
Ürdün xiii, 20, 29, 43, 138
Urtenu x, 128, 129, 130, 131, 178, 186, 188, 191, 222
Urtenu'nun Evi (ayrıca bkz. Urtenu) 128, 131, 178, 191
Ussishkin, David xvii, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147

V
Van Campo, Elise 179, 180
Vandallar 212
Van De Mieroop, Marc 5, 76, 135, 153, 215
Vaşukanni 76, 83, 116
Vavaşlar 1, 8
Veba Duaları 82, 84, 221
Ventris, Michael 49
Vikingler 13
Vizigotlar 212
Voulkaria Gölü 181

W
Wace, Alan 49, 50
Wall Street 216
Weinstein, James 94, 138, 140, 141, 144, 147, 196
Weiss, Harvey 179, 180
Wenamun 165, 168, 194, 195
Wenamun'un Raporu 165, 194, 195
Wiluşa 102
Wilusiya 46
Winckler, Hugo 44
Woolley, Sir Leonard 4, 151

Y
Yabninu 126, 127
Yabninu'nun Evi (ayrıca bkz. Yabninu) 126
Yadin, Yigael 113, 114, 138, 183
yağ (ayrıca bkz. zeytinyağı) 22, 35, 67, 93, 95, 96, 105, 106, 126, 127
Yakın Doğu x, xiii, 6, 9, 12, 14, 16, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 36, 39, 45, 50, 51, 53, 56, 60, 63, 64, 68, 69, 70, 74, 76, 90, 93, 102, 105, 106, 107, 110, 116, 117, 121, 141, 192, 195, 200, 201, 203, 205, 211, 213, 216
Yanoam 111
yaşlı ormanlar 217
Yasur-Landau, Assaf xvii, 1, 2, 6, 13, 19, 74, 89, 106, 129, 134, 136, 141, 148, 149, 153, 159, 161, 168, 171, 176, 192, 194, 196, 197, 199
Yazılıkaya 115, 222
Yehem, xvi, 29, 37
Yemen xiv, 35
Yener, Aslıhan 83, 151
Yeni Krallık 10, 12, 23, 29, 32, 45, 53, 56
yerinden yönetim 188, 190
Yirminci Hanedan 4, 134, 167, 222
Yon, Marguerite 12, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 134, 135, 173, 186, 191
Yukarı Mısır 22, 30, 79
Yunan anakarası 17, 47, 48, 51, 59, 60
Yunanistan xi, xii, xiii, 12, 14, 25, 49, 50, 51, 60, 61, 74, 91, 93, 104, 160, 173, 176, 181, 184, 189, 192, 200, 204, 211, 212, 213, 215, 217

Z
Zafer Marşı 36
Zannanza 81, 84, 85, 86, 87, 223
Zekkerler 1, 3, 8
zeytinyağı 88, 96, 126
Zimri-Lim 16, 24, 25, 224
Zivie, Alain 108
Zoellick, Robert B. 216
Zuckerman, Sharon 113, 114, 144, 146, 183
Zygouries 155, 156

M.Ö. 12. yüzyılda, Doğu Akdeniz'i çevreleyen topraklarda hüküm süren uygarlıklar büyüyor, gelişiyor, savaşıyor ve tarihte izlerini bırakıyordu. Geç Tunç Çağı'nın bu büyük devletleri, tıpkı üç bin yıl sonra yerlerini alacak olan ülkeler gibi birbirleriyle iletişim kuruyor, ticaret yapıyor ve diplomatik ilişkiler sürdürmeye çabalıyordu: Hitit kralları Girit malı giyecekler giyiyor, Minoslu ustaların eserleri Mısır'daki sarayları süslüyor, krallar ve firavunlar siyasi nedenlerle komşu ülkelerin prensesleriyle evleniyordu.

Fakat tüm bu güçlü devletler, M.Ö. 1177 yılından itibaren domino taşları gibi yıkıldı. Mikenler, Hititler, Kenanlılar, Asurlular, Minoslular, hatta Mısırlılar tarihe gömüldü. Tarihçilere göre, bu uygarlıkların, yazının, teknolojinin ve mimarinin sonunu getiren, "Deniz Kavimleri" diye adlandırılan esrarengiz toplulukların saldırılarıydı. Ancak Deniz Kavimleri, bu kadar büyük bir çöküşe tek başına neden olmuş olamazdı. Gerçekte ne yaşandı?

Arkeolojik buluntuları, yazıtları ve mektupları kullanarak dönemi okurun gözünde ilgi çekici bir şekilde canlandıran Eric H. Cline, birbiriyle bağlantılı çok sayıda unsurun nasıl bu devletlerin sonunu getirdiğini anlatıyor. Cline, doğal afetler ve iklim değişikliği kadar, istilalar, savaş ve karşılıklı bağımlılık gibi insan eliyle gerçekleşen şartların da bu sona katkıda bulunduğunu ortaya koyarak, Geç Tunç Çağı'nın büyük devletlerinin yükselişi ve düşüşü ile ilgili canlı, renkli ve düşündürücü bir analiz sunuyor.

ISBN: 978 - 605 - 9521 - 68 - 0

2014 yılı Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulları'nın En İyi Popüler Kitap Ödülü
2015 yılı Amerikan Yayıncılar Derneği'nin PROSE (Profesyonel ve Bilimsel Seçkinlik) Ödülleri'nde Arkeoloji ve Antropoloji alanında mansiyon ödülü
2014 yılı *The New York Post* ve *The Federalist*'in Yılın En İyi Kitapları
2015 yılı *The Australian* gazetesinin Yılın En İyi Kitapları
2016 yılı Brigham Young Üniversitesi David M. Kennedy Uluslararası Araştırmalar Merkezi'nde "ders kitabı"